

**ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПРОЦЕНКО ЄВГЕНІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 94(477.6) «1939/1945»: 008

ДИСЕРТАЦІЯ

**КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА ДОНБАСІ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

07.00.01 – історія України
(історичні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Є.О. Проценко

Науковий керівник:
Грідіна Ірина Миколаївна
доктор історичних наук,
професор

Вінниця – 2019

АНОТАЦІЯ

Проценко Є.О. Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2019 / Маріупольський державний університет, Маріуполь, 2019.

У дисертаційному дослідженні здійснено аналіз та переосмислення культурних процесів, що відбувались на теренах Донбасу в період Другої світової війни. Задля досягнення мети дослідження – з'ясування чинників та визначенні сутності культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни та виявлення регіональних особливостей культурного життя та їх впливу на подальше формування регіональної ідентичності запропоновано авторський підхід щодо дослідження культурних процесів регіону. Підхід полягає в розгляді культурної політики в якості запровадження відповідного політичній владі сценарію в регіоні.

Проведено ґрунтовний історіографічний аналіз, який засвідчує, що радянськими, українськими та зарубіжними науковцями зроблено вагомий внесок у вивчення різних аспектів культурного життя регіону в роки війни. Проте, дотепер немає комплексного, системного дослідження, присвяченого цілісному аналізу культурних процесів на території Донбасу в період Другої світової війни.

Встановлено, що корпус джерел з вивчення культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни, представлений писемними (законодавчі та нормативні акти, діловодна документація, статистичні матеріали, преса, документи особового походження, художня література), усними (спогади, фольклор) та візуальними (кіноджерела, фотодокументи, карикатури, плакати) джерелами є достатньо репрезентативним для комплексного та неупередженого висвітлення проблеми.

З'ясовано, що теоретична база на якій ґрунтується робота – соціокультурна антропологія та теоретичні засади дослідження: комплексність, системність, принципи історизму та неупередженості, антропологічний, ціннісний та герменевтичний підходи, загальнонаукові (аналізу та синтезу), загальноісторичні (хронологічний та історико–порівняльний) та міжпредметні (цитування, контент-аналізу, інтерпретативного аналізу) методи дослідження дозволяють комплексно та всебічно дослідити культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни.

Охарактеризовано умови, визначено форми та особливості запровадження культурного сценарію розробленого радянською владою для Донбасу, який після знищення української та культури національних меншин являв собою ідеальний майданчик для акультурації та переідентифікації населення регіону.

Виявлено, що для створення нового – радянського, пролетарського культурного простору, влада направляла до регіону «десанти» з Москви, Ленінграду, Харкова, Києва, які мали спрямовувати у відповідне ідеологічне русло діяльність місцевих культурних діячів.

Підкреслено, що сформований напередодні війни на Донбасі культурний простір мав певний мобілізаційний потенціал. Основними формами патріотичної пропаганди та агітації стали виступи мобільних музично-драматичних та театральних колективів, видання антинацистських пісень місцевих композиторів, плакатна пропаганда.

З'ясовано, що активна патріотична самоорганізація культурних діячів Донбасу певною мірою сприяла припиненню паніки, мобілізувала працівників підприємств, чого не можна сказати про місцеве керівництво.

Охарактеризовано нацистську культурну політику на території Донбасу, визначено основні прояви культурного життя регіону в роки окупації.

Обґрунтовано, що для військової зони окупації та Донбасу зокрема не було створено окремого культурного напрямку політики та окремого культурного сценарію. У більшості випадків місцева влада орієнтувалась самостійно щодо регулювання культурного життя та діяла ситуативно. Головна мета яку переслідувала місцева окупаційна влада в культурному житті Донбасу – задоволення культурних потреб військових, контроль та вплив над місцевим населенням.

Встановлено, що засобом втілення нацистської культурної політики на місцях, інструментом культурної пропаганди, контролю та регулювання культурного життя регіону була окупаційна преса. Серед методів та засобів нацистської культурної пропаганди в регіоні відокремлюються також кінематограф, плакатна пропаганда, радіо.

З'ясовано, що на Донеччині та Луганщині в роки окупації відокремлюється три культурні простори – для військових, цивільного населення та спільний. Нацистський культурний простір був оснований на німецькій культурній традиції, дозвіллі, задоволенні потреб військових у сфері культури, до цього простору місцеве населення майже не допускали. Для цивільного населення діяла мережа театральних установ, кінотеатри, читальні, видавалася окупаційна преса, діяли пересувні виставки. Окупанти долучались до культурного простору місцевих жителів переважно для контролю, ідеологічного тиску, пропаганди. Спільний культурний простір, що виник в роки окупації був унікальним явищем співіснування та подекуди взаємодії окупантів з місцевим населенням у сфері культури (культурна колаборація).

Досліджено відновлення радянського культурного життя в регіоні за умов його звільнення та деокупації.

Визначено, що ставши одним з перших регіонів, який було звільнено від нацистської окупації Донбас знов став своєрідним полігоном політики деокупації, зокрема його культурного життя. Для радянської влади вкрай важливо було відновити контроль над культурним простором Донбасу –

«Всесоюзної кочегарки» та вітрини радянськості, регіону, який уособлював собою пролетарську культуру, був фактично «плавильним цехом» по створенню нової національності – «радянського народу». Глорифікація праці та проголошений інтернаціоналізм (по факту денаціоналізація) залишились основою, фундаментом культурного сценарію регіону. Однак, якщо у довоєнний період головна увага в культурному сценарії зосереджувалась на промисловій могутності краю, висвітленню побуту та життя робітників, з визволенням Донбасу фокус змістився на героїзацію подій війни та теми відновлення.

Підкреслено, що масштабні матеріальні втрати довоєнної мережі культурних установ були завдані не тільки діями окупантів, але й в результаті проррахунків евакуації та реевакуації.

Встановлено, що одним зі специфічних наслідків нацистської окупації на Донбасі було активне релігійне життя, представлене діяльністю чисельних культів та течій, заборонених до війни. Радянський уряд розуміючи, що неможливо викоренити зі свідомості людей релігію та не маючи змогу контролювати релігійну сферу змінив вектор релігійної політики в бік лібералізації. Однак, кардинальних змін в статусі церкви не відбулось, уряд намагався уніфікувати та одержавити релігію за допомогою РПЦ. Радянська влада вбачала в релігійній різноманітності загрозу, адже значна кількість «сект» виступала проти радянської влади. З 1944 р. збільшується кількість справ проти керівників та учасників релігійних «сект» в регіоні, під заборною опиняються іудаїзм, іслам, протестантизм.

У ході дослідження доведено, що наслідками радянського культурного сценарію стало формування специфічного культурного простору в регіоні. Небезпека полягає в тому, що радянський культурний сценарій, який став звичним для жителів регіону постійно відводив Донбас від України.

Наукова новизна дослідження зумовлена самою постановкою проблеми, в якій культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни

вперше в українській історіографії стали предметом спеціального дослідження.

Уперше:

- введено визначення «культурний сценарій», що застосовується до впровадження радянської та нацистської культурної політики;
- запропоновано авторський підхід щодо дослідження культурних процесів у вигляді запровадження відповідного політичній владі регіонального сценарію;
- відтворено цілісну картину культурного життя Донбасу на різних етапах Другої світової війни;
- введено до наукового обігу новий фактичний матеріал з теми дослідження;
- охарактеризовано якісні та кількісні показники культурного життя регіону в роки війни;
- визначено специфічні риси, форми та змісти культурного простору на Донбасі у досліджуваний період;
- виявлено, що події Другої світової війни закріпили концепцію радянського культурного сценарію для Донбасу з пануванням радянської, індустріальної, міської культури, соціально-економічної детермінанти, що нівелювало національний чинник культурного будівництва;
- встановлено, що обумовлений подіями Другої світової війни, радянський культурний «сценарій» для Донбасу вплинув на подальше формування окремішньої регіональної ідентичності.

Уточнено:

- визначення ролі мистецтва у формуванні образу Донбасу;
- обсяги репресій проти інтелігенції Донбасу в роки війни;
- розуміння специфіки культурного життя Донбасу в період окупації;
- кількісні та якісні показники стану культурної сфери Донбасу в роки війни.

Набули подальшого дослідження:

- особливості радянської та нацистської культурної політики;

- характеристика діяльності культурних установ регіону в досліджуваний період;
- процес евакуації культурних установ та культурної інтелігенції регіону;
- особливості відбудовчих процесів у сфері культури регіону;
- характеристика культурного дозвілля населення в роки війни.

Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали, положення та висновки дослідження можуть бути використані при написанні монографій та узагальнюючих праць з близьких та дотичних тем, викладанні курсу історії України, підготовці спецкурсів, поглибленого вивчення історії Донбасу, історії культури в Україні, створенні навчальних посібників, енциклопедичних видань, методичних посібників.

Визначення ролі певних культурних сценаріїв на формування регіональної ідентичності, на основі емпіричних даних та узагальнень дослідження щодо співмірності аналогій із сучасними реаліями, можуть бути враховані при формуванні політики деокупації та відновленні звільнених від тимчасової російської окупації окремих районів Донецької та Луганської областей.

Ключові слова: культура, Друга світова війна, культурний простір, окупація, Донбас, культурні процеси, культурна політика, «культурний сценарій», культурні цінності, мистецтво, культурні установи, культурні форми.

ABSTRACT

Protsenko Y.O. Cultural Processes in Donbass Region during the Second World War. - Qualifying scientific work on the rights of manuscript. Thesis for a candidate degree in historical sciences (Doctor of Philosophy) in specialty 07.00.01 «History of Ukraine». – Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnitsia / Mariupol State University, Mariupol, 2019.

In the dissertation research, analysis and rethinking of cultural processes that took place in the territory of Donbass during the Second World War was carried

out. The aim of the research is to clarify the factors, determine the essence of cultural processes in the Donbas during the Second World War, to identify regional features of cultural life and their influence on the further formation of regional identity. An author's approach to the study of cultural processes in the region is proposed for achieving the goal of the research. The approach is to consider cultural policy as the introduction of an appropriate political power scenario in the region.

A thorough historiographic analysis has been carried out. It shows that Soviet, Ukrainian and foreign scientists made a significant contribution to the study of various aspects of the cultural life of the region during the war years. However, there is still no comprehensive, systematic research devoted to a holistic analysis of cultural processes in the territory of Donbass during the Second World War.

It was established that the corpus of sources for the study of cultural processes in the Donbass during the Second World War is sufficiently representative for a comprehensive and unbiased coverage of the problem. The corpus is represented by written (laws and regulations, records, statistics, press, personal documents, fiction), oral (memories, folklore) and visual sources (filmographers, photo documents, caricatures, posters).

It has been found that the theoretical basis on which the work is based is sociocultural anthropology and the theoretical foundations of the research. They are: complexity, systemic, principles of historicism and objectivity, anthropological, value and hermeneutic approaches, general scientific (analysis and synthesis), general historical (chronological and historical comparative) and interdisciplinary (citation, content analysis, interpretative analysis) research methods. They enable to explore the cultural processes in the Donbass during the Second World War comprehensively.

The conditions are characterized and the forms and features of the implementation of the cultural scenario developed by the Soviet authorities for Donbass are defined. After the destruction of the Ukrainian culture and the culture

of national minorities it was an ideal platform for acculturation and reidentification of the population of the region.

It was revealed that in order to create a new Soviet, proletarian cultural space, the authorities sent «landings» to the region from Moscow, Leningrad, Kharkov, and Kyiv. They were supposed to direct the activities of local cultural figures to the appropriate ideology.

It was emphasized that the cultural space formed on the eve of the war in the Donbass had a certain mobilization potential. The main forms of patriotic propaganda and agitation were the performances of mobile musical drama and theater groups, the publication of anti-Nazi songs by local composers, poster propaganda.

It was found that active patriotic self-organization of cultural figures of Donbass to a certain extent contributed to stopping panic and mobilized employees of enterprises. The local authorities did not do that.

The Nazi cultural policy in the territory of Donbass is characterized. The main manifestations of the cultural life of the region during the years of occupation are determined.

It is substantiated that for the military zone of occupation and the Donbass in particular, there was not created a separate cultural policy direction and a separate cultural scenario. In most cases, local authorities focused independently on the regulation of cultural life and acted situationally. The main goal pursued by the local occupation power in the cultural life of Donbass is the satisfaction of the cultural needs of the military. They also wanted to control and influence the local population.

It has been established that the occupation press was a means of implementing the Nazi cultural policy, an instrument of cultural propaganda, control and regulation of the cultural life of the region. Also among the methods and means of Nazi cultural propaganda in the region there are cinema, poster propaganda, radio.

It was established that in the Donetsk and Luhansk during the years of occupation three cultural spaces are separated. They are for the military, civilian and general. Nazi cultural space was based on German cultural tradition, leisure, addressing the needs of the military in the field of culture. The local population was not allowed into this space. For the civilian population, there was a network of theater establishments, cinemas, reading rooms, an occupational press seemed to exist, and mobile exhibitions operated. Occupants joined the cultural space of local residents mainly for control, ideological pressure, propaganda. The common cultural space that emerged during the years of occupation was a unique phenomenon of coexistence and interaction of the occupants with the local population in the cultural sphere (cultural collaboration).

The restoration of Soviet cultural life in the region under conditions of its liberation and de-occupation has been investigated.

It was determined that Donbass again became a kind of testing ground for the de-occupation policy, in particular its cultural life. It happened after its becoming one of the first regions that was liberated from the Nazi occupation. For the Soviet authorities it is extremely important to regain control over the cultural space of Donbass. The reason is that Donbass is the All-Union Stoker and the showcases of Sovietness, the region that personified proletarian culture. It was actually a melting shop for the creation of a new nationality - the Soviet people. The glorification of labor and proclaimed internationalism (in fact denationalization) remained the foundation, the foundation of the cultural scenario of the region. However, if in the pre-war period, the main focus in the cultural scenario was on the industrial power of the region, the coverage of workers' life and life. With the liberation of Donbass the focus shifted to the glorification of war events and restoration themes.

It was emphasized that the large-scale material losses of the pre-war network of cultural institutions were caused not only by the actions of the invaders, but also as a result of miscalculations of evacuation and re-evacuation.

It has been established that one of the specific consequences of the Nazi occupation in the Donbas was an active religious life. It was represented by the activities of numerous cults and movements forbidden to war. The Soviet government could not control the religious sphere and realized that it was impossible to eradicate religion from the consciousness of people. That was the reason why they changed the vector of religious policy towards liberalization. However, fundamental changes in the status of the church did not happen. The government tried to unify and conquer religion with the help of the Russian Orthodox Church. The Soviet government saw a threat in religious diversity, because a significant number of «sects» opposed the Soviet government. Since 1944, the number of cases against leaders and participants of religious «sects» in the region has increased. Judaism, Islam, Protestantism are under the ban.

The research proved that the formation of a specific cultural space in the region was the consequences of the Soviet cultural scenario. The Soviet cultural scenario, which has become familiar to the inhabitants of the region, constantly separated Donbass from Ukraine. It was a danger point.

The scientific novelty of the research is due to the very formulation of the problem. It lies in the fact that cultural processes in the Donbass during the Second World War for the first time in Ukrainian historiography were the subject of a special study.

Firstly:

- the definition of a «cultural scenario» which is applied to the implementation of the Soviet and Nazi cultural policies is introduced;
- the author's approach in the form of the introduction of the appropriate political power of the regional scenario for the study of cultural processes was proposed;
- a holistic picture of the cultural life of Donbass at various stages of the Second World War is reproduced;

- a new actual material on the research topic has been put into scientific circulation;
- qualitative and quantitative indicators of the cultural life of the region during the war years are characterized;
- the specific features, forms and contents of the cultural space in the Donbass during the study period are determined;
- it was found that the events of the Second World War consolidated the concept of the Soviet cultural scenario for Donbass with the dominance of the Soviet, industrial, urban culture, socio-economic determinants leveled the national factor of cultural construction;
- it was established that the Soviet «cultural scenario» for Donbass, due to the events of the Second World War, the impact on the further formation of a separate regional identity.

Clarified:

- defining the role of art in shaping the image of Donbass;
- the volume of repression against the intelligentsia of the Donbass during the war;
- understanding of the specifics of the cultural life of Donbass during the occupation;
- quantitative and qualitative indicators of the state of the cultural sphere of Donbass during the war;

Received further research:

- features of the Soviet and Nazi cultural policy;
- characteristics of cultural institutions in the region during the study period;
- process of evacuation of cultural institutions and cultural intelligentsia of the region;
- features of recovery processes in the field of culture of the region;
- characteristic of the cultural leisure of the population during the war.

The practical value of the paper is that the materials, provisions and conclusions of the research can be used in writing monographs and generalizing works on related and tangent topics, teaching a course on the history of Ukraine, preparing special courses, in-depth study of the history of Donbass, cultural history in Ukraine, creating textbooks, encyclopedic publications, manuals.

Determining the role of certain cultural scenarios on the formation of regional identity on the basis of empirical data and generalizations of the study on the proportionality of analogies with modern realities can be taken into account when forming a de-occupation policy and restoring certain regions of the Donetsk and Luhansk regions freed from the temporary Russian occupation.

Key words: culture, the Second World War, cultural space, occupation, Donbass, cultural processes, cultural policy, «cultural scenario», cultural values, art, cultural institutions, cultural forms.

Список публікацій, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз:

1. Проценко Є.О. Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни: історіографічний дискурс. *Схід: аналітично-інформаційний журнал*. Київ, 2018. №4(156). С. 96–102. (Index Copernicus International).

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Бистра М.О., Проценко Є.О. Театральне життя на території Сталінської області в умовах нацистської окупації. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, 2008. № 1–2. С.70–76. (у співавторстві). (Особистий внесок автора полягає у визначенні особливостей діяльності театральних установ, становища театральних діячів на території Сталінської області в 1941–1943 рр.).

2. Проценко Є.О. Відновлення мережі культурних установ Донбасу в 1943-1945 рр. *Слов'янський вісник*. Рівне, 2014. Випуск 17. С. 72–78.
3. Проценко Є.О. Кінофікація Донбасу в 1943–1945 рр. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2016. Випуск 112 (9). С. 66–71.
4. Проценко Є.О. Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни: джерелознавчий дискурс. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2018. Випуск 138 (№ 11) Ч. 1. Історичні науки. С. 101–106.
5. Проценко Є.О. Бібліотеки Донбасу в роки Другої світової війни. *Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія*. Маріуполь, 2018. Випуск 22–23. С. 78–85.

Наукові праці апробаційного характеру:

1. Проценко Е.А. Жизнь и творческий путь Е.П. Горчаковой. *«Людина і культура : матеріали межвузівської студентської наукової конференції*. Донецьк: Гуманітарний інститут ДонНУ, 2008. Вип.3. С. 147–150.
2. Проценко Є.О. Театральне життя, кіномистецтво та радіомовлення в Сталіно за часів німецької окупації (1941–1943 рр.). *«Людина і культура»*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Донецьк: Гуманітарний інститут ДонНУ, 2009. Вип.4. С. 115–123.
3. Проценко Є.О. Місце кінотеатрів у культурному житті Сталіно за часів німецької окупації (1941-1943 рр.). *«Каразінські читання»*: тези доповідей 62-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 24 квітня 2009 р.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. С.261–263.
4. Проценко Є.О. Театральні діячі Донбасу в умовах нацистської окупації. *«Каразінські читання»*: тези доповідей 63-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 23 квітня 2010 р.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. С. 286–288.
5. Проценко Є.О. Релігійна політика на Донбасі в 1943–1945 рр. *Борисоглібські читання: матеріали міжрегіональних історико-культурологічних читань, приурочених до 1030-річчя хрещення*

Київської Русі - України (м. Часів Яр, 8 лютого 2018 року). Бахмут, 2018.
С. 186–189.

**Публікації, які додатково відображають наукові результати
дисертації:**

1. Проценко Є.О. Театри і театральне життя Сталіно в умовах нацистської окупації. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету*. Донецьк: ДонНУ, 2009. Том.2. С. 151–156.
2. Проценко Є. Діяльність кінотеатрів (кіномережі) Сталінської області у 1943–1945 рр. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології*. Одеса, 2010. С. 143–146.
3. Проценко Є.О. Діяльність театральних установ та кінотеатрів (кіномережі) Сталінської області за часи німецької окупації (1941–1943 рр.). *Історичні етюди*. Дніпропетровськ, 2010. Вип. 2. С. 95–100.
4. Проценко Є.О. Мистецьке життя Донбасу в період нацистської окупації (1941–1943 рр.). *Acta studiosa historica*. Львів, 2014. Ч.4. С. 48–58.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАДО – Державний архів Донецької області

ДАЛО – Державний архів Луганської області

НДК – Надзвичайна державна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР.

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного

ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Стан наукової розробки теми	9
1.2. Джерельна база дослідження	25
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	40
Висновки до розділу 1	47
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ	50
НА ДОНБАСІ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ	50
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	50
2.1. Культурний радянський сценарій для Донбасу напередодні та на початку Другої світової війни.....	50
2.2. Культурне життя Донбасу в умовах «очікування війни»	84
Висновки до розділу 2	102
РОЗДІЛ 3 КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ДОНБАСУ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	104
3.1. Культурна політика військової окупаційної адміністрації на Донбасі.....	104
3.2. Специфіка культурного життя за часів нацистської окупації	130
Висновки до розділу 3	143
4.1. Наслідки окупації в культурній сфері Донбасу	145
4.2. Відновлення радянського культурного простору в регіоні	161
Висновки до розділу 4	192
ВИСНОВКИ.....	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	204
ДОДАТКИ.....	251

ВСТУП

Актуальність проблеми. Історія Другої світової війни, як у цілому, так і окремі її складові сьогодні є не просто минулим та його баченням очима декількох поколінь. Історія та історіописання Другої світової війни є сьогодні для української політичної еліти певним випробуванням на правду, сміливість, фаховість, а отже – на зрілість. Історія Другої світової війни перетворилась на об'єкт відчуження та привласнення у внутрішньо- та зовнішньополітичних зіткненнях як у переносному, так і у прямому сенсі, словосполучення «війна» і «Донбас» вже п'ять років на порядку денному світової геополітики. Більше ніж тривала нацистська окупація Донбасу та України, не набагато менше, ніж тривала Друга світова війна. Патерни Другої світової актуальні у сучасній російсько-українській війні, оскільки активно використовуються обома сторонами в інформаційному протистоянні, що вимагає від сучасних істориків відповідального та ретельного відтворення радянської історії українського Донбасу на виключно наукових засадах, зокрема такої важливої її складової як культурне життя часів Другої світової війни. З одного боку, сфера культури була глибоко детермінована соціально-економічними процесами та геополітичними змінами, і тому виступала своєрідним показником життя суспільства, а з іншого, – внаслідок включеності до всіх сфер життя суспільства сама детермінувала (визначала) подальший історичний розвиток соціуму на далеку перспективу.

Різні аспекти культурного життя Донбасу в роки Другої світової війни неодноразово ставали об'єктом дослідження, в історичній науці нагромаджено значний фактичний матеріал, однак пережитий досвід війни та окупації вимагає переосмислення існуючих підходів до вивчення соціокультурного виміру війни з метою отримання нового знання.

Наукова проблема полягає у з'ясуванні сутності культурних процесів, що відбувалися на теренах Донбасу в роки Другої світової війни,

реконструюванні культурного життя регіону в умовах очікування війни, під час війни, за нацистської окупації, в ході звільнення від окупантів та відновлення радянського культурного порядку. Саме ці аспекти проблеми не знайшли акцентованого висвітлення у працях, присвячених історії Донбасу періоду Другої світової війни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до науково-дослідної теми кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса «Актуальні питання історії України в контексті європейської цивілізації» (номер державної реєстрації – 0118U002396).

Об'єктом дослідження є соціокультурний простір Донбасу в роки Другої світової війни, що включає культурну діяльність та задоволення культурних, інформаційних, духовних та дозвіллевих потреб населення регіону в досліджуваний період.

Предметом вивчення є культурні процеси на Донбасі, як спосіб організації та самоорганізації суспільного, групового та індивідуального життя за умов впровадження радянської та нацистської культурної політики.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період Другої світової війни (1939-1945 рр.). Разом з тим, у роботі розглядаються події, які відбувались у до- та післявоєнний періоди, оскільки вони мають значення для розуміння та встановлення причинно-наслідкових зв'язків окремих явищ і процесів.

Географічні межі охоплюють Донецьку та Луганську області України (на 1939–1945 рр. – Сталінська і Ворошиловградська області УРСР), які доцільно розглядати як український Донбас. З метою виявлення регіональних особливостей розвитку культури на Донбасі наводяться та аналізуються факти та події, що відбувались в інших регіонах України.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні сутності культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни, виявленні регіональних

особливостей культурного життя та їх впливу на подальше формування регіональної ідентичності.

Реалізація визначеної мети передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- проаналізувати ступінь вивченості проблеми;
- охарактеризувати джерельну базу з досліджуваної теми;
- визначити теоретико-методологічні засади дослідження;
- охарактеризувати культурний простір Донбасу наприкінці 30-х років XX ст.;
- визначити особливості культурного радянського «сценарію» для Донбасу напередодні та на початку Другої світової війни;
- виявити вплив стану «очікування війни» на культурні процеси в регіоні;
- охарактеризувати культурну політику військової окупаційної адміністрації на Донбасі;
- реконструювати культурне життя регіону за умов нацистської окупації;
- виявити наслідки нацистської окупації для культурної сфери Донбасу;
- з'ясувати особливості відновлення радянського культурного простору в регіоні.

Методологічною базою дослідження є принципи історизму та неупередженості. У роботі використано комплексний, системний, антропологічний, ціннісний та герменевтичні підходи. Доцільним стало застосування загальнонаукових (аналізу та синтезу), загальноісторичних (хронологічний та історико-порівняльний) та междисциплінарних методів дослідження (цитування, контент-аналізу, інтерпретативного аналізу).

Наукова новизна дослідження зумовлена самою постановкою проблеми, в якій культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни вперше в українській історіографії стали предметом спеціального дослідження.

Уперше:

- введено визначення «культурний сценарій», що застосовується до впровадження радянської та нацистської культурної політики;
- запропоновано авторський підхід щодо дослідження культурних процесів у вигляді запровадження відповідного політичній владі регіонального сценарію;
- відтворено цілісну картину культурного життя Донбасу на різних етапах Другої світової війни;
- введено до наукового обігу новий фактичний матеріал з теми дослідження;
- охарактеризовано якісні та кількісні показники культурного життя регіону в роки війни;
- визначено специфічні риси, форми та змісти культурного простору на Донбасі у досліджуваний період;
- виявлено, що події Другої світової війни закріпили концепцію радянського культурного сценарію для Донбасу з пануванням радянської, індустріальної, міської культури, соціально-економічної детермінанти, що нівелювало національний чинник культурного будівництва;
- встановлено, що обумовлений подіями Другої світової війни, радянський культурний «сценарій» для Донбасу вплинув на подальше формування окремішньої регіональної ідентичності.

Уточнено:

- визначення ролі мистецтва у формуванні образу Донбасу;
- обсяги репресій проти інтелігенції Донбасу в роки війни;
- розуміння специфіки культурного життя Донбасу в період окупації;
- кількісні та якісні показники стану культурної сфери Донбасу в роки війни.

Набули подальшого дослідження:

- особливості радянської та нацистської культурної політики;
- характеристика діяльності культурних установ регіону в досліджуваний період;
- процес евакуації культурних установ та культурної інтелігенції регіону;
- особливості відбудовчих процесів у сфері культури регіону;

– характеристика культурного дозвілля населення в роки війни.

Практичне значення роботи. Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали, положення та висновки дослідження можуть бути використані при написанні монографій та узагальнюючих праць з близьких та дотичних тем, викладанні курсу історії України, підготовці спецкурсів, поглибленого вивчення історії Донбасу, історії культури в Україні, створенні навчальних посібників, енциклопедичних видань, методичних посібників.

Визначення ролі певних культурних сценаріїв на формування регіональної ідентичності, на основі емпіричних даних та узагальнень дослідження щодо співмірності аналогій із сучасними реаліями, можуть бути враховані при формуванні політики деокупації та відновленні звільнених від тимчасової російської окупації окремих районів Донецької та Луганської областей.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, висновки та рекомендації викладені в дисертаційному дослідженні належать автору одноосібно. Особистий внесок здобувача в роботах, опублікованих в співавторстві [22] відображений окремо в списку публікацій. Запропоновано авторський підхід щодо дослідження культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни, який полягає у розгляді культурної політики в якості запровадження відповідного політичній владі сценарію в регіоні.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса, на наукових конференціях, круглих столах різного рівня:

міжнародного: «Каразінські читання» (Харків, 24 квітня 2009), «Україна в європейському цивілізаційному процесі: проблеми соціальної та інтелектуальної історії» (Дніпро, 8–9 жовтня 2009 р.), «Каразінські читання» (Харків, 23 квітня 2010);

всеукраїнського: «Історія світової цивілізації від давнини до сучасності» (Дніпро, 29–30 квітня 2010 р.), «Друга світова чи Велика

Вітчизняна? Версії історичної пам'яті» (Львів, 26–27 квітня 2013 р.), VII Богдановські читання (Черкаси, 6 грудня 2012 р.), «Наддніпрянські наукові читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології для студентів, аспірантів та молодих учених» (Дніпро, 11 квітня 2014 р.), «Україна і світ: проблеми історії» (Маріуполь, 28 листопада 2014 р.), «Україна в Другій світовій війні: проблеми і перспективи дослідження історичних джерел» (Київ, 15 жовтня 2015 р.), «Між опором і пристосуванням: Церква в умовах тоталітарних режимів у XX-XXI ст.» (Львів, 12–13 травня 2016 р.), «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання» (Одеса, 19–22 травня 2017 р.), «Лихолобовські читання» (Вінниця, 2 листопада 2017 р.), «Лихолобовські читання» (Вінниця, 3 листопада 2018 р.);

регіонального та вузівського: «Людина і культура» (Донецьк, 28 березня 2009 р., Університетська конференція Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2011–2012 рр. (Донецьк, 15 березня–25 квітня 2013 р.); «Борисоглібські читання»: міжрегіональні історико-культурологічні читання, приурочені до 1030-річчя хрещення Київської Русі - України (Часів Яр, 8 лютого 2018 р.).

Основні результати дослідження знайшли відображення в 15 публікаціях, з яких 9 наукових статей, 6 з яких опубліковано у наукових фахових виданнях України (у т.ч. 1 у науковому фаховому виданні України, включеному до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus International»). Загальний обсяг публікацій становить 4,2 – д.а.

Обсяг і структура роботи. Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження, змістом і сутністю проблеми, що розглядається, характером наукової розвідки. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів дев'яти підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (760 позицій) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 306 сторінок, з них основного тексту 203 сторінки – 8,4 д.а.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Концептуальне переосмислення культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни можливо лише за умов усвідомлення та врахування доробку істориків.

Аналіз ступеня вивченості культурних процесів, що відбувались в регіоні протягом Другої світової війни доцільно здійснювати в двох площинах. По-перше, це вивчення та аналіз досліджень про культуру СРСР, УРСР, Донбасу взагалі та у конкретно-історичний період, який потребує застосування хронологічно-проблемного принципу дослідження. По-друге, це аналіз досліджень з історії Донбасу та виокремлення в них сюжетів, які так чи інакше висвітлюють стан культури в регіоні в роки війни.

Виходячи з характеру опрацьованих наукових досліджень їх доцільно поділити на три групи, які репрезентують різні наукові підходи до вивчення проблеми: 1) розробки радянських вчених; 2) сучасна українська історіографія; 3) дослідження зарубіжних науковців та істориків діаспори [520, с.96; 355, с.408; 543, с.6-7].

Характеризуючи кожну з виокремлених груп, вважаємо за доцільне використати внутрішню класифікацію залежно від певного критерію. Так, радянську історіографію класифіковано нами спочатку за хронологічним, а вже потім за проблемним принципом, що пов'язано з впливом ідеології та політики на історичну науку в різні періоди історії СРСР.

Перші спроби усвідомити події Другої світової війни на теренах УРСР почали з'являтися ще у воєнний час. Провідною темою перших досліджень за авторством К.К. Дубиної [308], О.М. Глухого [77], К.І. Гурова [109] та М.М. Новиченка [478] став опис злочинів нацистів проти населення, збитки завдані господарству, промисловості, культурі.

У перше повоєнне десятиріччя вийшла низка узагальнюючих праць присвячених історії Другої світової війни, в яких містились сюжети про культуру [450; 588]. Роботи носили пропагандистський характер та закладали основу сталінської парадигми історії «Великої Вітчизняної війни». Заслужовує на увагу праця І.Д. Золотоверхого, яка присвячена розвитку культури за роки радянської влади та містить сюжети з історії культури Донбасу [330].

Однією з перших праць, яка висвітлювала особливості культурного життя Донбасу в роки війни стала робота А.І. Гаєвого [68], присвячена відродженню промисловості, народного господарства та культури на Ворошиловградщині протягом 1943-1944 рр. Згодом виходять розвідки присвячені промисловій відбудові Донбасу «За коллективный стахановский труд» [318], «Новаторы Донбасса» [468], в яких возвеличували працю робітників та промислову могутність краю, разом з тим замовчувались проблеми, що існували в регіоні. Дані роботи не торкаються культурних процесів, однак важливі для дослідження, оскільки заклали основу парадигми – наголошували на виключному значенні Донбасу для відродження та відбудові країни, героїзмі місцевих жителів у боротьбі з ворогом, що вплинуло на висвітлення цих сюжетів культурними засобами.

Отже, перші розвідки присвячені культурі в роки війни переслідували пропагандистські цілі, висвітлювали обмежене коло проблем: розкриття та засудження злочинів окупантів та на противагу - опис героїзму радянських людей, підрахунок втрат культурних цінностей в роки війни, хід відновлення культурних установ на визволеній території.

У період «хрущовської відлиги» розпочався новий етап в радянській історіографії «Великої Вітчизняної війни», яка стала для істориків тлом для висвітлення керівної та спрямовуючої ролі Комуністичної партії в забезпеченні перемоги над ворогом. Виходять фундаментальні праці з історії війни, в яких знайшли відображення події на Донбасі [7].

Наприкінці 1950-х - початку 1960-х рр. було започатковано видання фундаментальних, багатотомних праць з історії радянської культури [30; 74; 335;456;618], зокрема освіти, театру, музики та кінематографу. З'явилися узагальнюючі роботи з історії різних галузей культури: А.І. Гуменюка, присвячена народному хореографічному мистецтву України [108], А.Є. Жукової та Г.В. Журова - кіномистецтву УРСР в 1930-1940-ві роки [317], Ю.О. Станішевського - історії українського радянського балету [575].

Період «хрущовської відлиги» позначився поживанням краєзнавчих студій, зокрема на Донбасі. Серед них культурному життю регіону. присвячені робота Р.І. Кігінька [361], брошура О.В. Іонова [343], в якій автор висвітлює період звільнення регіону, описує політику нацистських окупантів на Донбасі, в тому числі, в сфері культури. Ці розвідки створені в рамках концепту про непереможний, могутній регіон та його жителів, які докладають максимум зусиль для промислового та культурного розвитку регіону.

Протягом 1950-х середини 1960-х років з'явилися предметні дослідження з історії культури в регіоні. Це робота К.Д. Дадаєва та А.В. Колота [111] стосовно освіти на Ворошиловградщині, приурочена до святкування 40-річчя Жовтневої революції. Заслуговує на увагу брошура, яка вийшла до ювілею Сталінського театру опери та балету [572]. Попри ідеологічну заангажованість та пропагандистське призначення зазначені розвідки є одними з перших, які присвячені історії окремих галузей культури на Донбасі та містять цінний для дослідження фактографічний матеріал.

У другій половині 1960-х рр. з виходом у світ дослідження О. Некрич «1941, 22 июня» [461] відбулась спроба змінити концептуальне бачення на історію Другої світової війни в радянській історіографії. Однак, як відомо, дискусія, що розгорнулась навколо книги, навпаки спричинила повернення «сталіністського бачення» історії війни. З 1973 по 1982 рік виходить 12-томна праця з історії Другої світової війни [333], яка майже до 1985 р. стала концептуальним орієнтиром для усіх інших досліджень з історії Другої

світової війни. Культивування героїв, глорифікація та міфологізація «священною війни», що супроводжувалось пишним святкуванням 9 травня, зведенням монументальних пам'ятників, проведенням відповідних заходів в освітніх та громадських закладах [98, с.16-17] суттєво відбилося не тільки на культурному оформленні, але й на дослідницьких практиках.

Для історичних праць другої половини 60-х-початку 80-х рр. ХХ ст. посилюється започаткована в радянській історіографії 1950-х рр. характерна апологетика ролі Комуністичної партії в культурному житті країни. В рамках цієї парадигми створені праця «Розвиток української культури за радянської влади» [528], дослідження С.Д. Безклубенко «Розвиток культури в українській РСР» [17]. Виходить низка колективних робіт присвячених розвитку театрального мистецтва [336], особливостям радіомовлення УРСР 1924-1974 рр. [324;617], історії кіно [314;350].

Продовжується вивчення історії української культури в працях узагальнюючого характеру. Серед них роботи І.С. Корнієнко [395;397] присвячені кінематографу УРСР, нариси історії українського радянського музичного театру Ю.О. Станішевського [576], дослідження присвячене історії українського мистецтва 1941-1960-х рр. Г.М. Юхимця [743].

Діяльність релігійних конфесій на окупованій території, відношення між церквою та владою висвітлюється в дослідженнях С. Кривошеєва [405] та А. Вещикова [50]. У цих розробках церква в роки війни зображена як колабораціоністське утворення, засуджується її діяльність в роки окупації, разом з тим відсутні дані про діяльність окремих релігійних громад. Так, під час окупації в Донецькій та Луганській областях активізувався протестантський рух, але ця тема надовго стала предметом замовчування в радянській історіографії.

Протягом другої половини 1960-1980-х рр. виходило 26-томне енциклопедичне видання «Історія міст і сіл Української СРС», яке сприяло розвитку краєзнавчого руху в Україні. Тома присвячені Донецькій [347] та

Луганській [348] областям містять довідкову інформацію про історію та культуру міст, районів, сіл регіону.

Серед краєзнавчих робіт з історії Донбасу варто згадати збірник «Поступь Донбасса» [503], присвячений досягненням регіону в соціально-економічній та культурній сферах впродовж 1920-1960-х рр. Автори збірки в кращих традиціях марксистсько-ленінської парадигми ідеалізують роль в розвитку культурного життя регіону Комуністичної партії, вихваляють здобутки митців щодо героїзації Донбасу в роки війни.

У цей період виходить праці донецького історика Н.Ф. Хорошайлова [625; 626] присвячені історії Донбасу в роки війни, відбудові регіону протягом 1943-1945 рр. Роботи виконані в рамках партійних установок, ідеологом, вказується на пріоритетність відновлення господарського комплексу над культурною сферою.

Предметні дослідження по окремих галузях культури Донбасу знайшли відображення в роботах М.М. Пазяка [488] з фольклору регіону, О.О. Кулика [411], який присвятив свою роботу історії Донецького обласного українського музично-драматичного театру імені Артема та Г.О. Гусинського [110], який досліджував історію музеїв Донбасу.

Спроба узагальнити особливості післявоєнної культурної відбудови Донбасу була здійснена в роботі донецького історика Г.П. Ляшенко [439]. Авторка висвітлює основні напрямки роботи культурно-освітніх установ регіону, однак ідеологічні та цензурні обмеження в рамках яких була створена робота не дозволили розкрити специфіку культурного процесу в регіоні в означений період.

Для радянської історіографії 1950-1980-х рр. характерною рисою була вирішальна роль Комуністичної партії в перемозі у війні, в житті та культурній сфері [580, с.67]. Українській культурі не відмовляли в певних особливостях, проте вона розглядалась як частина радянської та займала другорядне місце. Культура Донбасу знайшла висвітлення переважно в роботах краєзнавчого та публіцистичного характеру, автори дотримувались

усталених ідеологом стосовно регіону, культура стала тлом для демонстрації значущості Донбасу, глорифікації творчої праці, водночас замовчувались проблеми, що існували в культурній сфері.

Підсумовуючі радянську історіографію по темі дослідження, слід відмітити, що роботи істориків, як загального характеру, так й присвячені Донбасу відповідали партійним установкам, були насичені ідеологічно-пропагандистським інструментарієм, наголошували на виключній ролі КПРС в усіх сферах життя людини. Автори зосереджували свою увагу на кількісних показниках культури, злочинах окупантів, втратах в роки війни, культурному відновленню після визволення територій. Водночас, замовчувались репресії культурних діячів, можливість існування культурного життя в роки окупації, труднощі та проблеми, що мали місце в культурній сфері. Культурна сфера стала додатковим тлом для возвеличення Донбасу, його героїзації, радянськості.

У той же час, не можна заперечувати цінності наукових доробок радянських вчених, які забезпечували оперативне стимулювання та опрацювання інформації, відрізнялись ретельним збором фактографічного матеріалу. На жаль, академічна фаховість кульгала через упереджену методологію, що відбилося на вип'ячуванні одних, та приховуванні інших сюжетів.

Наприкінці 1980-х рр. в історіографії УРСР, у зв'язку з початком періоду «гласності» розпочався процес концептуального переосмислення, критичного погляду на події Другої світової війни, в тому числі в культурній сфері, який продовжився у добу незалежності.

Найбільшу групу в історіографічному дискурсі культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни становлять наукові розробки українських істориків, краєзнавців, які вийшли з 1991 року по сьогодні.

У першу чергу, варто зазначити зміну в парадигмі та поглядах науковців на події війни, поступове зміщення уваги від військових операцій, соціально-економічних процесів у бік людини, її життєвих стратегій,

переживань, моделей поведінки [430, с.169; 615;616], що знайшло відображення у низці видань, присвячених подіям Другої світової війни в Україні [615;616; 272, с.29].

Серед здобутків сучасної української історіографії можна виокремити праці М.В. Ковалю [381; 382; 383; 384], О.Є. Лисенка [430; 431;43;431], в яких здійснюється концептуальне, історіософське, методологічне переосмислення періоду Другої світової війни. Проривом стало звернення уваги до теми культури в роки окупації, який радянські автори оминали – в окупації культури бути не могло апріорі [307, с.37].

Окрему групу складають загальні роботи з історії української культури [352] та розробки присвячені певним напрямкам: «Історія українського кіно» [351], «Історія релігії в Україні» [349], «Історія українського мистецтва» [353], які дозволяють побачити культуру Донбасу в загальному контексті.

Дослідження з історії культури повинні включати світоглядно-змістовний, організаційно-структурний, національний та соціальний аспекти [390, с.28; 492, с.87]. Саме тому заслуговують на увагу праці дослідників, які торкаються соціально-культурної та інших сфер на окупованій території та дозволяють розглядати розвиток культури в роки війни під різними кутами.

Оскільки культурні процеси України періоду Другої світової війни були детерміновані соціальним середовищем, в якому вони відбувалися, заслуговують на увагу дослідження Т.В. Вронської [65], присвячене життю на побуту українського населення в роки війни, робота О.Д. Ісайкіної [344], предметом вивчення якої стала повсякденність в повоєнний період.

Культура тісно пов'язана з ідеологією та пропагандою, саме тому привертає увагу праця О.О. Маєвського [448], присвячена радянському та нацистському політичному плакату, карикатурі в роки Другої світової війни на території України. Автор аналізує типологію, технології та умови створення плакатів та карикатури, їх образний ряд, досліджує морально-психологічний вплив наочної продукції на населення.

Однією з перших робіт загального характеру присвячених культурі повоєнній Україні стало дослідження О.В. Замлинської [322], авторка звернулась до питання відбудови культурних установ, становища працівників культурно-освітньої сфери.

Важливе значення для демократичних процесів в історичній науці, нового бачення сталінського режиму мала монографія В.М. Даниленка та Г.В. Касьянова «Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки)» [266], в якій автори охарактеризували ідеологічні засади радянської політики в галузі культури, розкрили справжні мотиви та здобутки українізації, тему сталінських репресій щодо української еліти.

Доля української інтелігенції, яка є представником та носієм культури, протягом першої половини ХХ ст. висвітлена в багатотомному виданні «Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст)» [455]. Діяльність інтелігенції УРСР наприкінці війни та в повоєнний період в Україні, і, зокрема, на Донбасі, знайшли відображення в дослідженнях Л.П. Ругаль [530] та Д.І. Малежика [443].

Окремо варто зупинитись на дослідженнях, присвячених втратам Україною культурних цінностей. Процесу знищення та вивезення українських історико-культурних цінностей в роки Другої світової війни присвячено дослідження І.Б. Дацківа [268], доля музейних експонатів висвітлена в роботах М.І Ткаченка [609] та С.І. Кота [400], архівних документів - відображена в науковому доробку Т.М. Себти [537], збитки заподіяні бібліотечним фондам досліджені в численних розробках Г.В. Боряк та Л.А. Дубровіної [32].

У роки незалежності українські дослідники привернули свою увагу на історію окремих галузей культури в роки війни. Зокрема це роботи В.М. Гайдабури [70;71], присвячені діяльності театральних установ та митців в роки окупації, питання освіти в роки війни висвітлюється в працях С.В. Майбороди [440;441] та О.В. Потильчак [505], видавнича справа на

території УРСР в роки війни представлена роботами К.М. Курилишина [418] та В.М. Яременко [748].

Звернення уваги українських дослідників до культурного зрізу Другої світової війни сприяли появі наукових розробок, присвячених вивченню духовного життя населення України в роки Другої світової війни (І.М. Грідіна) [98]; релігії в роки війни, зокрема питань відносин різних конфесій з нацистською та радянською владами, місця віруючої людини у відносинах між владою та церквою (В.В. Гордієнко [87], І.М. Грідіна [102], О.Є. Лисенко [432], П.П. Панченко [491], Н.Г. Стоколос [581]).

Дослідження культурного життя Донбасу потребує порівняння з іншими територіями України. Передусім слід відзначити роботу Н.В. Антонюк [8], присвячену культурному життю в Генеральній Губернії в роки нацистської окупації. Історії Харкова в роки нацистської окупації присвячена розвідка А.В. Скоробогатова [542].

Деякі аспекти культурного життя регіону висвітлені в працях, які присвячені території Сходу України та військової зони окупації в роки війни. Варто відзначити дослідження В.О. Шайкан [737], присвяченні питанням колабораціонізму, в тому числі, серед інтелігенції, на території Рейхскомісаріату та військової зони окупації. Авторка одна з перших звернулася до витоків цього явища, його особливостей та різновидів [319, с.47].

Інформаційне протистояння між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом на території Рейхскомісаріату та військової зони окупації знайшло висвітлення в праці О.О. Салати [532]. Дослідниця розглядає культуру як складову ідеології та пропаганди в роки війни, зосереджуючи свою увагу на протистоянні двох тоталітарних режимів.

Преса території Східної України в роки окупації знайшла відображення в дослідженні Д.М. Титаренка [605]. Автор приділяє увагу особливостям функціонування преси, культурним сюжетам, які піднімалися на шпальтах видань. Однак джерелознавчий характер дослідження не

передбачає огляду та аналізу культурного життя на теренах Східної України, зокрема на Донбасі.

Значний доробок в сучасній українській історіографії становить дослідження П.В. Доброва, І.М. Грідіної, В.Є. Калашнікової [274] присвячене механізмам вилучення історико-культурних цінностей нацистами на території Східної України. Оскільки робота присвячена вилученню цінностей, підрахуванню втрат, поверненню культурного надбання на Україну, поза увагою дослідників залишились питання співпраці архівних, музейних, бібліотечних робітників з окупантами, доступ місцевого населення до бібліотек і читалень.

Адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти життя у військовій зоні окупації висвітлені в дослідженні В.А. Нестеренко [462]. Дослідник А.В. Фомін [622] звернув увагу на соціальну сферу Донецької, Луганської та Харківської області в роки окупації. Праця ґрунтується на масиві архівних матеріалів, автором детально висвітлена діяльність військових інституцій, економічна та соціальна політика нацистів, що стає у нагоді при розумінні культурної політики та особливостей її втілення на Донбасі.

Дослідження ідентичності Донбасу, як українського пограниччя, поворотних етапів політичної, соціально-економічної та етнокультурної історії нового й новітнього часу регіону були актуалізовані через події так званої «руської весни» 2014 р., агресію РФ та окупації окремих територій Донецької та Луганської областей [501, с.18;501, с.7]. Концептуальний погляд на Донбас, як порубіжний регіон, здійснений в роботах Я.В. Верменич [46;47]. Дослідниця описує феномен порубіжжя, аналізує особливості заселення краю, радянську політику, що у свою чергу вплинуло на формування певних особливостей культури регіону. Окремої уваги заслуговують наукові розвідки Інституту історії України - авторів С.П. Кульчицького, Л.Д. Якубової [417;416], в яких реконструйовано обставини колонізації Донеччини і Луганщини, участь окремих етнічних груп у

господарському освоєнні регіону, процеси етнокультурної взаємодії та суперечності, які вони генерували.

У 2000-х роках виходить низка робіт присвячених історії різних областей та регіонів в роки війни, серед яких і «Донеччина в годы Великой Отечественной войны» [276], окремий розділ дослідження присвячений відновленню культурного життя краю після визволення.

Заслуговують на увагу роботи з історії окремих міст та населених пунктів Донбасу в роки війни, серед яких варто зазначити історичний нарис В.Є. Сусликова та Д.М. Титаренка [589], присвячений історії Горлівці в роки війни та післявоєнний період. В роботі є окремі сюжети, що стосуються культурного життя міста в роки окупації, особливості відновлення культурних установ після визволення.

Дослідження культурних процесів, що відбувались на Донбасі в роки Другої світової війни неможливо без аналізу репресій здійснених радянською владою проти інтелігенції та митців напередодні війни та після визволення регіону. Протягом 2004-2013 рр. виходила науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» [524;524], зокрема по Донецькій та Луганській областях, в яких наведені біографічні дані репресованих жителів регіону, проаналізовані найбільш масові кампанії репресій та їх вплив та соціально-економічне та культурне життя регіону. На матеріалах Донецького краю політичні репресії другої половини 1930-х рр. досліджені З.Г. Лихолобовою [433]. «Великому терору» на Донбасі присвячена монографія Р.Ю. Подкура [499], в якій автор не лише розкриває особливості проведення репресивних кампаній в регіоні, а й наводить дані про кількість репресованих протягом 1937-1938 рр.

Сучасний дискурс окупацій регіону аналізується в роботах О.В. Стяжкіної [584], що створює якісно новий концептуальний та емпіричний вимір переосмислення нацистського окупаційного режиму на Донбасі в контексті вже співмірних історичних аналогій з сучасністю.

Особливості окупаційного режиму в регіону досліджені в роботі І.С. Тарнавського [593]. Автором розглянуто адміністративно-господарську систему органів влади, економічну політику окупантів, заходи в сфері соціальної політики, що дає можливість на загальному тлі зрозуміти особливості культурних процесів в регіоні протягом 1941-1943 рр. Однак, культурне життя не знайшло достатнього висвітлення в роботі, оскільки дослідник ставив за мету здійснити загальний огляд окупаційного режиму на Донбасі.

Окупаційний режим на Луганщині знайшов висвітлення в науковому доробку В.І. Абакумової [2], дослідниця привернула увагу й соціокультурним практики населення в умовах окупаційного режиму.

Культура є частиною повсякденного життя людини, дослідження культурних процесів, що відбувались в регіоні неможливе без розуміння повсякденних практик жителів Донбасу. Повсякденне життя населення регіону в післявоєнний період висвітлено в роботі М.С. Герасимової [76]. Авторка описує традиції святкування, культурне дозвілля жителів регіону, в роботі застосовується антропологічний підхід, метод усної історії, що дозволяє зрозуміти, яке місце займала культура в житті людей після визволення від нацистської окупації, настрої та думки населення.

Окремим сюжетам культури регіону присвячені роботи довідкового характеру. Музична культура знайшла відображення в праці О.П. Ущепівської [620], історія православної церкви Донбасу протягом 1941–1981 гг. в розробках А.А. Петровської [493], доля православ'я Луганщини в радянський період в праці О.Д. Форостюка [623].

Приурочені до певних ювілейних дат, в регіоні виходять праці, присвячені історії окремих культурних установ Донбасу: університетів [305;340], бібліотек [23;36], архівів [36]. Незважаючи на те, що розробки носять публіцистичний та енциклопедичний характер, такі локальні роботи важливі для створення повноцінної картини культурного життя регіону.

Окрему групу складають науково-публіцистичні розвідки краєзнавців Донбасу. Серед них варто виокремити роботи В.П. Стьопкіна [578] присвячені різним періодам історії Донецька, зокрема історико-краєзнавчий нарис «Жизнь при немцах: на Родине и на чужбине» [577], присвячений історії Донбасу в роки нацистської окупації. Краєзнавець Л.В. Яруцький [749] присвятив свої розробки історії міста Маріуполь, звертався до питань культурного життя краю, зокрема історії Донецького обласного драматичного театру. Історією міста Краматорськ займався місцевий краєвед В.Ф. Коцаренко [401], історія любительських театрів Краматорську знайшла висвітлення в роботі Л.І. Зеленської «Театр... любовь моя» [326], в працях краєзнавця Н.Д. Шляхтиченко [740], присвячених промисловій історії Краматорська, знайшли висвітлення й деякі аспекти культурного життя робітників міста у повоєнний період.

Особливої уваги потребують дослідження присвячені культурним процесам на території Донбасу, дотичним за хронологією нашого дослідження. Наукова робота С.Л. Андросової [6], присвячена культурним процесам на Донбасі в 1920-1930-х рр. дає можливість створити уявлення про культурне життя в регіоні у міжвоєнний період, зрозуміти особливості проведення політики «українізації» на Донбасі та поступовий перехід до русифікації. Проте висвітлення культурних процесів в регіоні напередодні війни та на початку Другої світової залагається поза увагою авторки.

Дослідник Д.М. Титаренко [600] звертається до висвітлення культурних процесів в Україні в період окупації. Робота ґрунтується на масиві не лише вітчизняних, а й німецьких матеріалів. Науковцем піднімаються низка важливих та раніше замовчуваних питань: відносини окупантів та місцевого населення, колабораціонізм. Оскільки, автор досліджував культурні процеси зокрема у військовій зоні окупації, то особливості стану культури саме на Донбасі та різниця між радянською та нацистською політикою в сфері культури опинились поза межою дослідження.

Праця О.Ю. Титаренко [607] розкриває особливості культурного життя на Донбасі в період післявоєнної відбудови, значну увагу авторка приділила соціально-економічній та демографічній ситуації в регіоні, комеморативним практикам та мистецькому життю краю. Авторка зосередилась на 1945-1953 рр., період 1943-1945 рр. висвітлено побіжно. Поза увагою дослідниці залишилось релігійне життя, освіта та наука післявоєнного Донбасу, особливості реєвакації культурних установ та діячів.

Окремим галузям культури регіону в роки війни присвячені дослідження П.В. Доброва та М.О. Бистрої [21], статті Д.М. Титаренка [598;601;604;606], І.С. Тарнавського [591;592], І.М. Грідіної [103;104]. Разом з тим, означені вище праці або за хронологією, або за географію предметно не охоплюють комплекс питань культурного життя на Донбасі в роки війни, а відтак його специфіку.

Аналіз української історіографії з 1991 р. по сьогодні доводить, що істориками, краєзнавцями проведена ґрунтовна робота по накопиченню матеріалу з історії Другої світової війни, крім питань економічного та військового напрямків, дослідники звернули увагу на соціокультурний зріз війни. Питання та теми, замовчувані в радянський період, такі як співпраця митців з окупаційною владою, культурне життя в роки окупації, провал евакуації культурних установ та цінностей, знайшли комплексне висвітлення в розробках українських істориків. Якщо радянські дослідники розглядали культуру Донбасу переважно в комплексі з економічним та промисловим розвитком регіону, то українські науковці звернули увагу на культуру регіону, як окрему сферу життя. Спостерігаються нові тенденції та напрями дослідження Донбасу, пов'язані з ідентичністю регіону, особливостями формування його культури. Водночас, по сьогодні немає праці, в якій би культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни виступали б самостійним предметом наукового дослідження.

Тема Другої світової війни стала предметом наукових розробок українських істориків діаспори, праці яких перевидаються в Україні [399].

Повсякденне життя, стратегії виживання в роки нацистської окупації населення Рейхскомісаріату Україна стали темою дослідження нідерландського історика К. Беркгофа [18].

Перше ґрунтовне дослідження долі культурних цінностей України в роки Другої світової війни належить американській дослідниці П.К. Грімстед [106;107]. Авторка зосередилась на причинах та обсягу втрат культурних цінностей, що дає можливість комплексно підійти до аналізу діяльності бібліотек, музеїв та архівів в роки війни. Праця написана на матеріалах німецьких, польських, американських, чеських архівів.

Питання релігії у роки війни стало предметом дослідження Серафими ігуменії [541], праця якої присвячена діяльності православних церков напередодні та в роки Другої світової війни на теренах СРСР та УРСР.

Феномен пожвавлення релігійного життя на окупованих українських територіях – «релігійне відродження» висвітлено в ряді робіт нідерландським істориком Карелом Беркгофом [19].

Незважаючи на те, що описані дослідження не торкаються зони військової адміністрації, до якої входив Донбас, важливим є можливість подивитись на історію культури в роки Другої світової війни з точки зору європейських дослідників.

Історія Донбасу, як утілення свободи, стала предметом дослідження американського історика японського походження Гіроякі Куромія [420;756]. В низці робіт присвячених регіону, автор піднімає питання ідентичності краю, його регіональних особливостей. Дослідник описує регіон як порубіжну територію, «клондайк» та «Дике поле», наголошуючи на тому, що він ніколи не був до кінця лояльним до будь-якого керівництва та ідеології. Г. Куромія став одним з перших зарубіжних істориків, який «переосмислив» Донбас та сприяв актуалізації концептуального дослідження історії регіону.

Польська дослідниця Марта Студенна-Скруква [582] продовжила пошуки ідентичності Донбасу, вказуючи, що регіональна ідентичність

Донбасу є результатом практики спільного існування людей на окресленій території.

В контексті нашого дослідження інтерес представляє робота німецької дослідниці Тетяни Пентер, присвячена особливостям нацистської окупаційної політики на Донбасі [757;758].

Розвідки зарубіжних дослідників виокремлюються різноманітністю викладу історичного матеріалу та є важливими з точки зору нових поглядів, концепцій, методів дослідження [506, с.27].

Окрему групу в історіографії дослідження становлять підручники, методичні видання, статті, які стали в нагоді при обранні інструментарію дослідження, аналізу джерельної бази, визначення теоретико-методологічних засад. Це роботи пропедевтичного характеру Дж. Тоша «Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка» [610], Н. Яковенко «Вступ до історії» [744], збірка «Нові підходи до історіописання» під редакцією П. Берка [479], праці присвячені аналізу радянської, української та зарубіжної історіографії періоду Другої світової війни [431;580; 307] та історії культури України [543; 390].

Оскільки дослідження базується на методологічних засадах соціально-культурної антропології в роботі були використані навчальні посібники, підручники, словники з культурології [490;81;93;357;500] та соціально-культурної антропології [425;570], низка теоретичних досліджень присвячених культурному простору, ідентичності, особливостям регіональної культури як феномену [12;28;96].

Таким чином, радянськими, українськими та зарубіжними дослідниками зроблено вагомий внесок у вивченні культурних процесів на теренах Донбасу. Проте тема так й не стала предметом окремого наукового дослідження. Особливістю радянських публікацій став розгляд культурних процесів у загальнодержавному контексті, гіперболізація ролі КПРС в культурному житті регіону та країни, замовчування багатьох незручних для радянської влади тем. У добу незалежності українськими та зарубіжними

науковцями приділено значну увагу вивченню соціокультурного зрізу Другої світової війни, історії Донбасу, його регіональної та культурної ідентичності. Однак, аналіз наукових розробок свідчить, що досі немає комплексного дослідження, присвяченого культурним процесам на території Донбасу в період Другої світової війни.

1.2. Джерельна база дослідження

Метою даного підрозділу є окреслення кола джерел до вивчення культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни.

Джерела сформовані в умовах Другої світової війни викликають підвищений інтерес дослідників, це зумовлене їх специфікою, адже вони виникли в результаті діяльності протиборчих сторін та не лишені фальсифікацій, суперечностей та ідеологем [428, с.8-9].

Дослідження культурних процесів на Донбасі в період війни потребувало залучення різноманітних за типами, походженням та змістом джерел. Переважна їх частина представлена документами та матеріалами, які ще не опубліковані та зберігаються в центральних та обласних архівах України: Державному архіві Донецької області (ДАДО), Державному архіві Луганської області (ДАЛО), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральному державному кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного). Сьогодні, за умов окупації Луганська та Донецька та відповідно тимчасової недоступності, невизначеності долі фондів місцевих архівів, наведений матеріал є унікальним.

Нас цікавлять не лише самі джерела, а й умови їх формування, що також може стати предметом окремого дослідження. У наявності ми маємо незначну кількість матеріалів з культурного життя регіону 1930-х рр. Це пояснюється відсутністю традиції фіксування культурних питань на

місцевому рівні до війни. Частина матеріалів була втрачена через військові дії, політику окупаційної влади, неорганізовані дії радянської влади під час евакуації та репатріації [274, с.32].

Особливість формування джерел окупаційного періоду полягає в тому, що серед фондів німецької окупаційної влади, які зберігаються в українських архівах найменш представленою є саме військова зона окупації, до якої входила територія Донбасу (зберіглося до 3% документів). Головним джерелом з культурного життя регіону в період окупації виступають фонди окремих закладів культури. Місцеві та польові комендатури були мобільними, при відступі службові архіви знищувались або забирались з собою [538, с.24-25; 316, с.80-81; 359, с.34].

Незважаючи на важливість регіону в відбудовчих процесах, діяльності НДК, частина документів була втрачена після визволення Донбасу. Це пояснюється формалізмом, приписками, недолугістю, безвідповідальністю та некомпетентністю місцевих керівників та спеціалістів, складнощами у збиранні, комплектуванні та зберіганні матеріалів, відсутністю чітких нормативів, вказівок, браком транспортних засобів [538, с.26; 316, с.100].

Задля аналізу джерел з досліджуваної проблеми нами було використано принцип їх розподілу за типовою ознакою на писемні, усні, візуальні [346, с.132; 64, с.71; 354, с.30].

Писемні джерела становлять найбільшу групу використаних джерел і в свою чергу поділені на види: законодавчі та нормативні акти, діловодна документація, статистичні матеріали, періодична преса, джерела особового походження, художня література.

Законодавство відноситься до числа найважливіших історичних документів, яке становить основу правової системи держави, відображає явища економічного, політичного, культурного життя, регулює суспільні та матеріальні відносини [346, с.57].

У Радянському Союзі та Третьому Рейху правова система на практиці характеризувалася злиттям повноважень законодавчих та виконавчих установ між собою та з партійними органами [447, с.34].

Законодавчі та нормативні акти радянського та німецького походження зберігаються в центральних державних архівах України, Донецькому та Луганському обласних архівах. Даний вид джерел широко представлений в різноманітних збірниках документів: «Україна в Другій світовій війні у документах» [614], «Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1998-1986). Т.7. (1938–1945)» [394], «Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1945 гг.)» [513], «Німецько-фашистський режим в Україні» [466], серія видань «Культурне будівництво в Українській РСР» [412-379], «Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)» [277], «Луганщина в годы Великой Отечественной войны» [436].

У першу чергу варто зупинитись на радянському законодавстві за досліджуваний період. Протягом 1930-х було прийнято ряд постанов, що регулювали мистецьке життя регіону напередодні війни: Постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій» [412, с.15], Постанова Сталінського обкому КП(б)У «Про роботу обласної організації спілки радянських письменників» від 3 жовтня 1940 р. [414, с.311], Постанова Виконкому Сталінської облради депутатів трудящих «Про підсумки зимового колгоспного кінофестивалю в 1941 р.» від березня 1941 р. [414, с.331]. Стрімкій русифікації регіону сприяли Постанови політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл на Україні» від 10 квітня 1938 р. та РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей» від квітня 1938 р. [414, с.453, 740].

Початок війни ознаменував прийняття ряду вирішальних для держави та регіону законодавчих та нормативних актів. Зокрема Директива РНК

СРСР та ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. про переведення життя країни відповідно до норм воєнного часу ставила завдання підготувати підприємства та установи до евакуації у східні регіони країни [415, с.221].

Особливе місце займають постанови, що приймалися протягом 1943-1945 рр. та демонструють пріоритетність регіону в відбудовчих процесах та ідейно-політичній роботі: Постанова РНК та ЦК КП(б)У від квітня 1944 р. «Про покращення культурного та побутового обслуговування Донбасу»; Постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У від жовтня 1944 р. «Про покращення кінообслуговування трудящих Донбасу» [530, с.71; 217, арк.40-42]. Постанови що приймалися стосувалися не тільки певних напрямів культури, а й окремих подій. Це зокрема ряд Постанов РНК УРСР і ЦК КП(б)У щодо підготовки та проведення виставки «Відбудова звільненого Донбасу», яка відображала «героїчні дні відбудови і переможну працю будівників соціалістичної промисловості Донбасу та його кращих людей» [412, с.40; 530, с.71].

Культурне життя населення Донбасу в роки окупації презентоване розпорядженнями та наказами відділів міських управ Сталіно (в роки окупації перейменовано в Юзівку) та Ворошиловграда щодо діяльності окремих культурних установ. Зокрема, Юзівської Центральної обласної бібліотеки (ДАДО. Ф.Р-1595), Українського музично-драматичного театру м. Юзівки (ДАДО. Ф.Р.-1580), театру «Кабаре» м. Ворошиловград (Ф.Р- 2011).

Важливо подивитись на культурне життя регіону в роки окупації на загальному тлі, здійснити порівняльний аналіз нацистської культурної політики у військовій зоні окупації, в тому числі в регіоні, з політикою на інших окупованих українських територіях. Розпорядження, директиви та накази, що стосуються культури на території Рейхміністерства окупованих Східних територій зберігаються у фондах ЦДАВО України: Ф.3206. «Рейхскомиссариат Украины. Отдел прессы и пропаганды»; Ф.3676. «Штаб имперского руководителя (рейхсляйтера) Розенберга для оккупированных Восточных областей»; Ф. КМФ-8. «Коллекция микрофотокопий документов

административных учреждений, армейских групп и их тыловых охранных подразделений, действовавших на оккупированных восстановленных территориях. 1939-1945 г.».

Значний масив інформації з досліджуваної теми міститься в діловодній документації, яка класифікована за функціональною ознакою: звітна, листування, організаційно-розпорядча та облікова [339, с.77].

Особливу цінність становить звіт VI німецької оперативної команди, яка діяла в Сталіно [632] в період окупації, документ містить інформацію щодо культурного життя міста та настроїв місцевого населення.

Радянська звітна документація представлена доповідними записками обкому ЦК КП(б)У, міськкомів, райкомів за 1943-1945 рр. щодо стану культури, відновлення установ, процесу реєвакації в регіоні, звітами окремих культурних установ, Обласних управлінь та рад. Прикладом можуть слугувати інформаційні та статистичні щоквартальні звіти Уповноваженого Ради у справах РПЦ [258;260], Уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Сталінській (Донецькій) та Ворошиловградській (Луганській) областях [254], які містять інформацію щодо релігійної ситуації в регіоні, відкриття та закриття церков та молитовних будинків, реєстрації релігійних общин. Фонд 4733 «Министерство кинематографии УССР» ЦДАВО України містить річні звіти за 1944-1945 рр. Сталінського та Ворошиловградського обласних управлінь кінематографії, за якими стало можливим дослідити процес кінофікації Донбасу після визволення регіону.

Фонд 4620 ЦДАВО України містить звітну документацію НДК СРСР, яка встановлювала та розслідувала злочини нацистського режиму, збитки нанесені культурній сфері Донбасу.

Інтерес представляють доповідні записки партійних органів щодо окупаційного режиму в Луганській області, документи містять інформацію про співпрацю місцевих жителів та інтелігенції з окупаційною владою, роботу культурних установ [189;191;214]. Цінність даних матеріалів полягає в тому, що вони не були оприлюднені та слугували для таємного

користування.

Відомості щодо стану культури регіону в роки війни містить листування обкому партії з центральними партійними та радянськими органами, міськкоматами, райкоматами з питань культурно-просвітницької роботи в регіоні [126], реевакуації культурних установ [689]. Інтерес представляє поточне листування між установами та організаціями. Зокрема, листування Ворошиловградського та Сталінського обласних рад кінофікації з Управлінням кінофікації при РНК СРСР за 1944-1945 рр. містить дані про кількість кіноустановок в регіоні, особливості та складнощі кінофікації Донбасу [643].

Особливістю радянського діловодства є присутність на всіх рівнях документів з грифом «Таємно». Цікавим є закритий лист ЦК КП(б)У «Про посилення діяльності релігійних організацій на Україні» 1945 р. [703, арк.1-8], в якому описаний випадок, що стався в Горлівському гірничому технікумі: три студенти відмінники та громадські активісти прийняли баптизм. У листі було зазначено, що у навчальному закладі не проводили належним чином антирелігійну роботу та вказали на об'єктивні причини приєднання студентів до баптистів - релігійна громада забезпечувала житлом, харчуванням, допомагала у навчанні.

Цінним джерелом для розуміння культурного життя Донбасу в період окупації виступають листи, в яких обговорювались різні питання щодо нацистської культурної політики в Україні. Це листування між зондерштабом «Наука» та керівником робочої групи «Україна» про науку, роботу бібліотек та шкіл в окупованих областях [660]; лист керівника зондерштабу «Віссеншафт» в Україні Брауна до А. Розенберга, у якому автор обґрунтовує необхідність відновлення вищої професійної освіти в Україні [661]; лист керівника Групи релігійної політики Міністерства східних територій Третього Рейху Карла Розенфельдера до доктора Отто Бройтигама щодо необхідності створити українську автокефальну церкву [656]. Документи надають можливість проаналізувати різні погляди, що існували

серед нацистського керівництва щодо культурної політики в Україні.

Інформація щодо культурної політики знаходиться в стенограмах та протоколах засідань Ворошиловградського та Сталінського обкомів КП(б)У, (ДАДО. Ф.П.326. «Донецький обласний комітет Комуністичної партії України»; ДАЛО. Ф.П.179. «Ворошиловградский обком КП(б) Украины, ЦК (б)У» (ЦЦАГО України. Ф.1. «ЦК Компартії України»), які відносяться до організаційно-розпорядчої документації. При роботі з протоколами та стенограмами необхідно враховувати, що зміст, призначений для публікації піддавався додатковій обробці автором, редактором, так звана «друкована версія» [338, с.86].

Облікова документація представлена штатним розкладом, списками, анкетами, особистими справами працівників культурних установ Донбасу за досліджуваний період: ДАЛО.Ф.Р-917. «Ворошиловградский государственный театр оперы и балета»; ДАДО. Ф.Р-6790. «Донецький обласний краєзнавчий музей»; ДАДО. Ф.Р-5381. «Донецька державна обласна наукова бібліотека ім. Н.К. Крупської»; ДАДО. Ф.Р-6403. «Донецький обласний український музично-драматичний театр ім. Артема»; ДАДО. Ф.Р-6417. «Донецький державний академічний російський театр опери й балету».

Уваги заслуговує облікова документація театрів, що функціонували на Донбасі в роки окупації: Українського музично–драматичного театру в м. Юзівка (ДАДО. Ф.Р-1580) та Ворошиловградського театру «Кабаре» (ДАЛО. Ф.Р-2011). Документи, що містяться в зазначених фондах: заяви робітників театрів, їх особисті справи та автобіографії, списки на видачу пайків та нарахування заробітної плати, висвітлюють людський вимір війни, що саме спонукало митців йти на роботу до окупантів, відношення до митців з боку військової адміністрації.

Проаналізувати кількісні показники культурного життя регіону в роки війни дозволяють статистичні матеріали, частина яких зберігається в архівних фондах ДАДО (Ф.П.-4249. «Донецьке обласне статистичне

управління (облстатуправління)» та ДАЛО (Ф.П.-2519. «Статистическое управление Ворошиловградского областного центрального статистического управления УССР, г. Ворошиловград»). Для розуміння культурних процесів в регіоні важливо надати характеристику споживачам культури, прослідкувати соціальні зміни у динаміці, це дозволяє зробити аналіз всесоюзних переписів населення за 1926 р. [66] та 1939 р. [67]. Значна кількість статистичних даних опубліковані в радянських щорічних, ювілейних та тематичних збірках [306;457;458;459;494]. Статистичні матеріали не можна вважати об'єктивною інформацією, проте, використовуючи кількісні показники культури у нерозривному зв'язку з якісними характеристиками стає можливим реконструювати картину культурного життя Донбасу в роки війни.

Одним з основних джерел за досліджуваний період є матеріали преси, яка водночас сама виступає об'єктом дослідження та проявом культури.

На шпальтах радянських періодичних видань союзного рівня («Правда»), розміщувалися виступи державних діячів, розпорядження, що дозволяє простежити напрямки державної політики в галузі культури. Регіональні та обласні видання такі як «Социалистический Донбасс», «Ворошиловградская правда» містили оголошення, анонси на культурні події, рецензії на кінофільми та театральні постанови, статті культурних діячів. Незважаючи на цінність даного джерела, матеріали радянської періодичної преси за 1939-1945 рр. є жорстко цензурованими, дають неповну, поверхову інформацію, мають штучно-оптимістичний характер, а отже, як й статистичні матеріали потребують аналізу в комплексі з іншими видами джерел [519, с. 104].

Протягом 1941-1943 рр. для цивільного населення Донбасу виходило 24 нацистських окупаційних видання, серед них: «Донецкий вестник», «Маріупольська газета», «Ворошиловградська правда» та ін. На шпальтах газет регулярно друкувались новини у сфері культури, об'яви, рецензії на театральні вистави та кінофільми, літературні сторінки. Преса відігравала

значну роль як засіб агітації та пропаганди населення – виходили статті присвячені українській культурі, історії, релігії, на шпальтах газет піддавалась критиці радянська влада та військові кампанії СРСР. Таким чином окупаційна влада намагалась порозумітись з місцевим населенням та отримати від них підтримку [663,арк.8].

Попри заідеологізованість окупаційних періодичних видань, їх значення важко переоцінити з огляду на широкий інформаційний потенціал для дослідження. Критичне відношення до матеріалів, що друкувались в пресі та співставлення даних з іншими доступними відомостями дозволили повноцінно використати даний тип джерела для вивчення культури Донбасу в роки Другої світової війни.

Варто відзначити, що преса сама виступає джерелом за досліджуваний період, оскільки являла собою інструмент втілення радянської та нацистської культурної політики.

Для дослідження культури велике значення мають документи особового походження, які реконструюють атмосферу епохи, відображають світогляд, настрої, емоції людей [338, с.75].

Історія становлення театрального мистецтва Донбасу очима учасника подій розкривається в мемуарах [90;91] та автобіографії [185] балерини Донецького театру опери та балету О.П. Горчакової. Авторка описує період становлення та розвитку хореографічного мистецтва на Донбасі, з перших самодіяльних гуртків до визнання класичного танцю.

Особливості літературного мистецтва Донбасу напередодні Другої світової війни знайшли відображення в спогадах письменника І.А. Гороша (псевдонім - Гонімов), які зберігаються в Донецькому державному архіві та представлені автобіографією митця [154] та його записними книжками [151;152]. Цікавими є спогади митця про рішення приїхати на Донбас у 1930-ті рр. та писати про регіон, його відносини з місцевою інтелігенцією, редакторами, бібліотекарями.

У Донецькому державному архіві зберігається особистий фонд А.В. Левитського (псевдонім – Ключчя) – радянського письменника-критика, який у 1944 р. був спеціально направлений на Донбас для відновлення письменницької організації. Інтерес представляють статті А.В. Ключчі [174;175] присвячені культурному життю Донбасу, автор критикує будь-які націоналістичні погляди в мистецькому житті регіону та пропагує ідеї соцреалізму.

Через свою суб'єктивність, описовість, джерела особового походження вимагають обережності, додаткової перевірки та співставлення. Водночас, потребуючи підтвердження й додаткової аргументації, вони є каталізаторами дослідницького процесу, адже вимагають від дослідника пошуку альтернативних джерел, і, навпаки, останні слугують для перевірки перших [428, с.16]. Таким чином, при критичному аналізі та співставленні з іншими відомостями, важко переоцінити інформаційний потенціал джерел особового походження, які розкривають думки, оцінки, переживання суб'єктів культури, дають уявлення про людський зміст культури [98, с.59].

Наступним видом письмових джерел, який здатний віддзеркалювати смаки, ідеали, настрої епохи є художня література. Для висвітлення теми дослідження були обрані літературні твори присвячені Донбасу, його історії, культурі, місцевим жителям, написані протягом 1930-х рр. та в роки Другої світової війни, що дозволило проаналізувати літературний образ регіону створений в досліджуваний період.

Важливими для аналізу даного виду джерела є позиція автора, його погляди, контекст в якому створювався твір [346, с.438, 442].

Радянське літературне мистецтво відповідало принципу соціалістичного реалізму, твори виконували виховну та агітаційно-пропагандистську функції. Партія ставила завдання перед митцями створити певний літературний образ регіону, увага зосереджувалась більше на промисловому розвитку краю, глорифікації шахтарської праці, наголошувалось на винятковому значенні краю в перемозі на війні та

відновленню країни. Возвеличенням Донбасу, його населення пронизані твори П.А. Байдебури [14], поезія П.Г. Безпощадного [20]. Яскравим прикладом, як літературний твір може стати інструментом в культурній політиці є повість «Нескорені» [86] Б.Л. Горбатова присвячена підпіллю на території Луганщини в роки окупації, автор в гіпертрофійованій формі возвеличує силу та мужність місцевих жителів. Твір був відзначений Державною премією, протягом тривалого часу повість передавалась по радіо, друкувалась на сторінках газет, входила до шкільної програми став своєрідним інструментом виховання патріотизму, політичної соціалізації в радянській школі [607, с.34].

Промислова історія міста Сталіно знайшла відображення в історичних повістях та оповіданнях письменника І.А. Гороша (псевдонім – Гонімов). Повість «Старая Юзовка» [83;] присвячена історії Сталінського металургійного заводу з 1869 по 1905 р., на фоні історії підприємства автор описує побут працівників заводу, перші стихійні бунти та ріст політичної свідомості робітників, які під керівництвом більшовиків перейшли до організованих форм боротьби. Незважаючи на політичну заангажованість твору, повість є результатом багаторічної роботи автора з документами з історії міста та заводу та виступає своєрідною краєзнавчою розвідкою.

Окремо варто зупинитись на письменниках, які не дотримувались соцреалістичних шаблонів. Серед них В.А. Гайворонський (псевдонім - Гайдарівський), представник україномовної інтелігенції регіону, який зазнав гонінь зі згортанням політики «українізації». В його оповіданні «Мерехтливі зорі...» [73] присвячене шахтарям Донбасу немає притаманного для подібних творів пафосу, надмірного возвеличення праці, шахтарі розуміють, що живуть в умовах загрози життю, не вірять обіцянкам місцевої влади. Головним для автора є відтворення внутрішнього світу героїв, які попри що прагнуть залишатися людьми. Письменник також звертається до шахтарського фольклору, описує вірування робітників у підземного господаря Шубіна.

Надзвичайне значення для реконструкції культурного життя Донбасу в роки війни представляє досвід звичайних людей, які пережили окупацію. У наявності опубліковані спогади жителів Донбасу, які представлені в роботі українського історика Д.М. Титаренко та німецької дослідниці Тетяни Пентер [759]. Представлені в дослідженні спогади містять інформацію щодо побуту, стратегій виживання, особливостей відносин місцевого населення з окупантами.

Унікальним джерелом для реконструювання світогляду, настроїв населення Донбасу в роки Другої світової війни виступає фольклор, який зафіксував найбільш значущі події війни та був різноманітним за темами. У першу чергу варто звернути увагу на робітничий фольклор регіону, який представлений частівками, приказками, байками, піснями, що друкувались в стінгазетах, багатотиражках та тематичних збірниках: «Поет душа шахтерская: Песни, сказы, частушки, пословицы, поговорки» [332], «Шахтерские сказы: сказы, легенды» [738]. Найчастіше героями фольклору ставали шахтарі, в центрі уваги був їх побут, праця, байки про підземного духа по імені Шубін. При використанні робітничого фольклору як джерела, варто мати на увазі цензуру, що застосовувалась до усної народної творчості.

Цензурі підлягав і фольклор, який виник в роки війни, радянська влада піклувалась про те, щоб він одразу вивчався та використовувався засобами інформації в цілях пропаганди. Перші публікації з'явилися вже в 1941 р., а в 1944 р. вийшло видання – «Фронтний фольклор». На перший план виходили сюжети про нестерпні умови життя, тяготи фронтового побуту, рекрутування на роботу до Німеччини [98, с.300].

Окремої уваги заслуговує фольклор, який з'являвся на шпальтах нацистських окупаційних видань Донбасу та використовувався для інформаційного та психологічного впливу на населення, створення антирадянських настроїв. Переважаюча частина наведеного в окупаційній пресі фольклору була не штучно створеною імітацією, а справжньою народною творчістю, яка мала ходіння до війни та була опозиційною до

радянської влади [98, с. 67]. Цікавим є те, що в періодичних виданнях зустрічався український народний фольклор: колядки, щедрівки, обрядові пісні, найбільше в газетах «Маріупольська газета» та «Эхо Приазовья» на які мали вплив групи ОУН, що діяли на Сході України [592, с.90].

Дослідження культурних процесів неможливе без використання візуального типу джерел, які не лише фіксують та передають, а й інтерпретують та конструюють дійсність, через задовану в візуальних об'єктах інформацію [487, с.97]. Візуальний тип джерел представлений наступними видами: кіно та фотодокументи, плакати, карикатури.

Цінність як історичне джерело з досліджуваного періоду становлять художні кінострічки. Ігровий кінематограф пропонує власний образ реальності, може бути віддзеркаленням суспільства, оголювати його внутрішню сутність [98, с.200; 522, с.32; 392, с.262].

Радянські художні кінофільми були не лише твором мистецтва, а й засобом пропаганди, на екранах створювалися та оспівувались «ідеальний радянський світ», «ідеальна радянська людина», насправді далекі від реальності. В таких кінострічках, як «Велике життя» [363], «Юність Максима» [371], «Повернення Максима» [369], «Ентузіазм: Симфонія Донбасу» [367], «Виборгська сторона» [365] висвітлювався довоєнний образ Донбасу – центр промисловості та міської культури, взірець радянської спільності. Стрічки «Це було в Донбасі» [370], «Велике життя» (2 серія) [364], які вийшли після визволення регіону, присвячені мужності та стійкості місцевих жителів в період окупації та їх зусиллям по відновленню Донбасу.

Для розуміння нацистської культурної політики та пропаганди в дослідженні проаналізовані художні кінофільми, які демонструвались жителям Донбасу в роки окупації, серед них антисемітські кінострічки «Вічний жид» [366] та «Жид Зюсс» [368].

У наявності радянська [724-728] та німецька [729;730] кінохроніки, яка зберігається в Центральному кінофотофоно архіві ім. Пшеничного. Історичні

факти зафіксовані в кадрах дають можливість не лише відтворити дійсність, а й дослідити як документальні кінострічки використовувались в пропаганді.

Фотодокументи за темою дослідження представлені матеріалами з окупаційної преси Донбасу, які являли собою як передруки з інших газет так й роботи штатних фотографів періодичних видань. Фотографії використовувались для пропаганди: вербування населення до роботи в Німеччину, демонстрація «кращого життя» при нацистському «новому порядку».

Після визволення в регіоні працювали фотографи НДК, які фіксували руйнування за роки окупації та війни, дані фотодокументи зберігаються у ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного [731;732]. На шпальтах радянських регіональних та обласних видань протягом 1943-1945 рр. публікувались фотографії з театральних вистав, святкувань та ін. подій культурного життя регіону. Радянській владі важливо було продемонструвати, що відновлюються не лише промислові об'єкти, а й культурне життя Донбасу.

Найпопулярнішим засобом донесення інформації під час війни був плакат – мобільний та доступний для населення. Плакати зберігаються у ряді альбомів, збірників та опубліковані на тематичних сайтах [752; 760]. Плакати виступають одночасно мистецьким та політичним продуктом, що дозволяє їх вивчати не лише як інструмент політики, а й різновид образотворчого мистецтва.

Радянські художники використовували три головних образи: нападника - «фашиста-звіра», мирного жителя (переважно жінки, діти, літні люди) та захисника - радянського солдата. Плакати формували особистісно-емоційне вороже ставлення, яке підкріплювалось через досвід спілкування населення з нацистами [527, с.150].

Тематика нацистських плакатів, проекти яких розроблялися у Берліні мала на меті забезпечити всі внутрішньополітичні та господарські заходи, що здійснювалися на окупованій території: створення та підтримка

антирадянських та антисемітських настроїв, вербування населення до примусових робіт в Німеччині та ін. [527, с. 164].

Із визволенням Донбасу радянські художники звернулись до теми мирної праці й відбудови народного господарства, з'являються плакати, які закликали населення долучитись до відродження промисловості в країні та регіоні. Серед них варто відмітити плакат «Донбасс освобожден. Шахтер, возроди богатырскую мощь Донбасса», якій з'являється відразу після визволення регіону та демонструє політику влади щодо залучення населення до відновлення регіону.

Наступним видом візуальних джерел є карикатури, як і плакати, вони належать до креолізованих текстів, тобто поєднують у собі вербальну та невербальну частини, таким чином вони не лише транслюють певні ідеологічні установки, являються інструментом пропаганди, а є ще носіями глибоких за змістовим наповненням художніх образів [448, с.4-5]. Карикатури з'являлись на території Донбасу в роки Другої світової війни на шпальтах радянських та нацистських періодичних видань. Радянські карикатуристи висміювали Гітлера, Гімmlера, Геббельса, переважно в образах тварин, демонструючи їх недалекість та розгубленість перед противником. В нацистській окупаційній пресі висміювали внутрішню та зовнішню політику Сталіна, Рузвельта і Черчіля, військові кампанії СРСР та його союзників, євреїв.

Опрацьований корпус джерел з вивчення культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни дає змогу зробити наступні висновки. Найбільш численними є писемні джерела, переважна частина яких є неопублікованою та зберігається в центральних та Донецькому та Луганському обласних архівах України. Інформативними виступають усні та візуальні джерела, які допомагають не лише доповнити та проілюструвати певні факти, а й подивитись на них під іншим кутом. Таким чином, наявний комплекс джерел є достатньо репрезентативним для комплексного та неупередженого висвітлення проблеми.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

У підрозділі 1.1. показано, що останнім часом у науковому середовищі України зросла увага до вивчення Донбасу, з'явилися наукові розвідки присвячені різним аспектам культурного життя регіону в роки Другої світової війни. Однак, дана тема вимагає постійного переосмислення, концептуалізації, що зумовлене внутрішніми науково-пізнавальними та зовнішніми, практично-політичними чинниками. Як цілком справедливо зауважила О.В.Стяжкіна, у радянському дискурсі Другої світової війни не знайшлося місця осмисленню історії окупації, адже за певною згодою сторін – влади та суспільства – робота над цією травмою не відбулась. Але не відбулося й забуття. Замість нього спрацював ефект витіснення, який сьогодні перетворив окуповані території Донецької та Луганської областей у певне «дзеркало», в якому відбиваються як сучасні кремлівські пропагандистські дискурси, переломлені через травматичний стан окупованих, так і «забутий- незабутий» дискурс пам'яті про окупацію в роки Другої Світової війни, який ґрунтувався на неподоланому міфі «Великої вітчизняної війни» [584, с. 73-74]. Соціокультурний вимір радянської передвоєнної та історії окупації Донбасу може стати тим відображенням в історичному «дзеркалі», в яке сьогодні вглядаються жителі окупованих територій Донецької та Луганської області внаслідок російської агресії.

Ця тема має значні дослідницькі перспективи із застосуванням новітніх методологічних підходів, оновлення понятійного апарату. Відомий американський антрополог та соціолог Кліффорд Гірц писав, що не варто здійснювати навколосвітню подорож, аби порахувати кішок в Занзибарі [742, с.23]. Професор антропології Олексій Юрчак, погоджуючись з К. Гірцем, зазначає, що вивченням нового матеріалу варто займатись, коли можливо поставити під питання знайомі поняття та аналітичні моделі. Новий емпіричний контекст варто розглядати як невідоме поле, в якому

виявляються незнайомі явища та об'єкти, які змушують дослідника критично переосмислювати відомі теорії та моделі [742, с.6].

Дослідження базується на методологічних засадах соціально-культурної антропології. В науковому середовищі можна зустріти різні визначення цієї наукової дисципліни, її об'єкту та предмету. На наш погляд, найбільш повний опис надав К. Леві-Строс: соціально-культурна антропологія направлена на розкриття фундаментальних моделей та механізмів соціального існування людей, які проявляються в різних типах культури та суспільства [425, с.317], тобто це наука про єдність та різноманітність соціокультурних форм існування людини. Об'єктом виступають об'єднання людей зі спільними природними, соціальними та культурними умовами життя. Предмет соціально-культурної антропології має декілька аспектів, нас буде цікавити саме культурний вимір людського життя [570, с.347-349; 407, с.13].

Головним з завдань визначення теоретико-методологічних засад роботи постає з'ясування ряду дефініцій. Як зазначає дослідник О.Є. Лисенко час від часу необхідно проводити «ревізію термінологічних запасів», обов'язком вченого є артикуляція власного ставлення до вживаних термінів, зрозуміла ієрархія понять [429, с.7].

У першу чергу необхідно пояснити, що саме ми будемо розуміти під поняттям «культура». Багатоаспектність цього поняття зумовлене різними концепціями та підходами, ми будемо розглядати культуру, не лише як сукупність матеріальних та духовних надбань, а спосіб організації суспільного, групового та індивідуального життя, пристосування до умов соціального часу та простору [490, с.96; 610, с.242; 93, с.123; 586, с.5].

Предметом дослідження виступають культурні процеси, які складаються з культурних фактів (точка відліку) та культурних подій (сукупність фактів), являють собою ланцюжки взаємопов'язаних змін та їх наслідків. Культурні процеси відбуваються в певному культурному просторі та часі [570, с. 375] та являють собою спосіб організації та самоорганізації

суспільного, групового та індивідуального життя за умов впровадження культурної політики.

Культурний простір це поняття міждисциплінарне, тому немає чіткого, єдиного визначення. По відношенню до культури, простір є мікрорівнем, це проекція культури, її втілення. Таким чином, ми будемо розуміти під культурним простором сферу, де проводиться культурна діяльність. Водночас культурний простір є динамічною системою, що сама розвивається, оскільки з одного боку формується людьми, з іншого боку, отримує самостійне існування та впливає на людину, простір існує, якщо певна частина населення усвідомлює його, вважає себе його частиною [611, с. 66; 739, с. 82; 12; 449, с.83].

Культурному простору підпорядковані культурні форми, це поняття достатньо широке, його тлумачення залежить від контексту. Культурні форми різноманітні та численні, найбільші з них це цивілізації, національні та регіональні культури, всередині яких утворюються інші культурні форми. Культурні форми не ізольовані одна від одної, вони взаємодіють між собою, можуть поєднуватися та взаємно перетинатися, одні з них можуть бути складовими інших. В роботі ми будемо звертатись до загальнолюдських культурних форм таких, як освіта, наука, мистецтво, релігія; масова, елітарна, народна, сільська культури та специфічних форм, якими виступають бібліотеки, музеї тощо [621, с.83; 463; 389, с.98].

Таким чином, нас будуть цікавити культурні процеси, які відбувались в культурному просторі Донбасу в роки Другої світової війни. Обравши за предмет дослідження культурні процеси ми не прагнемо відтворити усі факти та події, що відбувались в культурному просторі Донбасу в роки війни. Нас більше цікавлять наслідки, які відбувались не в матеріальному, а в духовному просторі культури, не кількісні, а якісні показники культурного життя регіону. Важливо не стільки встановити та описати культурні факти та події, що відбувалися в роки війни, а більшою мірою, зрозуміти як вони відображались у свідомості населення регіону, впливали на культурне життя,

чому на Донбасі відбувались ті або інші культурні процеси. Ми розглядаємо в першу чергу, культурні процеси, що відбувались у сфері освіти, науки, мистецтва та релігії, залишаючи поза увагою діяльність інституційних культурних закладів, культурні надбання та цінності, які є важливою складовою культурного життя, однак потребують окремих методологічних принципів та підходів і можуть стати предметом окремих наукових розвідок.

Для досягнення зазначеної вище мети дослідження – концептуальне переосмислення культурних процесів, визначення їх впливу на свідомість населення Донбасу в роки Другої світової війни, ми вводимо поняття «культурний сценарій». Дане поняття використовується в психології, культурології, орієнтоване на особистість та означає еталонні програми життєдіяльності, які задаються людям соціальними умовами та наявними в даній культурі знаннями, цінностями, ідеалами, нормами та правилами поведінки [500, с.303; 544, с.350; 96].

Для того, щоб застосувати дане поняття в нашому дослідженні, була проведена логічна операція – дефініція, яка розкриває значення цього поняття, визначає його основні характеристики. Ми будемо розуміти під культурним сценарієм план по створенню та контролю культурного простору, який розробляється державною або політичною владою для певних територій та населення. В межах загального культурного сценарію може існувати ціла низка різноманітних варіантів основного сюжету, в залежності від часу, обставин, «акторів», «режисерів», «сценаристів» та культурних форм.

Культурні процеси Донбасу в роки Другої світової війни розглядатимуться саме в рамках культурних сценаріїв регіону, процеси йшли як за сценарієм, так й виходили за нього, особливо в роки окупації та в перші роки після визволення регіону.

Варто зазначити, чим культурний сценарій відрізняється від культурної політики. За стан культурного простору, культурні процеси, які відбуваються в країні відповідає держава, за допомогою відповідного

законодавства, з використанням фінансових, економічних, адміністративних і політичних засобів. В документах ЮНЕСКО, культурна політика тлумачиться як «комплекс операційних принципів, адміністративних та фінансових видів діяльності та процедур, які забезпечують основу дій держави у сфері культури» [342, с.3].

Отже, культурна політика поняття ширше та сталіше, держава має відповідальність, певні функції, у тому числі в культурній сфері. Сценарій більше пов'язаний з ідеологією та пропагандою, розробляється спеціально, з певною метою, більш варіативний, це частина культурної політики, однак він може виступати як, її продовженням, так й її певним варіантом, та навіть кардинально різнитися.

Окресливши теоретичну сутність, зазначеної проблеми, вважаємо за необхідно визначити методологічні принципи. Дисертаційне дослідження передбачає комплексність та системність, базується на принципах історизму, неупередженості, антропологічному, ціннісному, герменевтичному підходах.

Принцип історизму вимагає «заглиблення» в історичний контекст, розуміння конкретно-історичної ситуації. Виклад наукових фактів має здійснюватися в контексті загального історичного процесу, з урахуванням змін, які відбулися не тільки з об'єктом дослідження, але й з усіма пов'язаними з ним процесами та явищами. Щодо досліджуваної теми, принцип історизму дозволяє розглянути культурні процеси на Донбасі в контексті історичних подій Другої світової війни,

Принцип неупередженості вимагає досягти максимальної виваженості при аналізі й оцінюванні різних аспектів культурної сфери на Донбасі, це досягається за рахунок чіткого дотримання принципу історизму та перевірки концепції, теорій, що висувуються в дослідженні. З цією метою в роботі застосовано комплекс традиційних та специфічних джерел та праці, які репрезентують різні наукові підходи до вивчення проблеми. Дослідник Дж. Тош вказує, що для історика ідеал - це намагання долучити усі можливі

джерела по темі дослідження, проявляти гнучкість, щоб уникнути підведення джерел під концепцію дослідження та неможливості використання усього закладеного у них потенціалу [610, с.84, 183].

Системний підхід дозволяє розглянути культурні процеси, як цілісний полісистемний об'єкт.

Використання комплексного підходу дозволило поглянути на проблему стану культури в роки війни з урахуванням воєнно-політичного, ідеологічного, економічного, соціального, морально-психологічного чинників, взаємодія яких визначає своєрідність культурних процесів на кожному етапі війни.

Найважливіша гносеологічна функція оціночного підходу в історичній науці закладена в тому, що з його допомогою об'єкт пізнання – минуле – розглядається як явище значиме для сучасної дійсності. Досліджуючи культурну сферу Донбасу в роки Другої світової війни ми також звертаємо увагу на цінності (життєвий сенс, найбільш усвідомлені мотиви людської діяльності) населення регіону в різні періоди війни. Проте, оскільки застосовуючи аксіологічний підхід дослідник наражається на небезпеку сприймати діяльність людей в минулому крізь призму сучасних орієнтирів чи власного світосприйняття, ми вважаємо доцільним не оцінювати мотиви діяльності людей в досліджуваній період [613, с.6-8].

Герменевтичний підхід – «мистецтво розуміння», тобто пошуку глибинних змістів у тексті [744, с.240], застосовувався в дослідженні задля розуміння та тлумачення письмових джерел, з урахуванням контексту, умов створення, мотивів та цінностей автора.

Антропологічний підхід знайшов своє вираження у прагненні побачити в дослідженні людину, не лише як суб'єкта культурної сфери, а живої істоти з її потребами, думками, почуттями, інтересами, звернутись до долі інтелігенції як носія культури.

В роботі використані загальнонаукові, загальноісторичні та міжпредметні методи дослідження. Серед загальнонаукових слід відзначити методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції.

В дослідженні були проаналізовані окремі факти та події, що відбувались в культурному житті Донбасу в роки війни, завдяки наступному етапу –синтезуванню, вдалося узагальнити отриману інформацію.

Індукція та дедукція це дві сторони нерозривного процесу, для того, щоб прийти до певних дедуктивних висновків необхідно спиратись на певні узагальнення. У свою чергу індукція так само неможлива без дедукції. В індуктивному узагальненні ми орієнтуємось на те або інше загальне положення [534, с.45]. Завдяки методу індукції вдалося об'єднати окремі факти та події, що відбувались на Донбасі в культурній сфері в процеси, виявити спільні тенденції щодо всіх складових культурної сфери. Метод дедукції на основі вказаних узагальнень сприяв виявленню висновків щодо радянської та нацистської культурної політики на Донбасі в роки Другої світової війни.

При написанні роботи були використані загальноісторичні методи: хронологічний та історико–порівняльний.

За допомогою хронологічного методу, матеріал дослідження подається у чіткій хронологічній послідовності, виділені окремі періоди культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни.

Історично-порівняльний метод дозволяє зіставити особливості культурного життя в різних регіонах України в роки війни, з метою виявлення регіональних особливостей культурної сфери Донбасу. Використання історико-порівняльного методу також надало можливість порівняти радянську та нацистську культурну політику в регіоні.

Серед міжпредметних методів були застосовані: метод цитування, контент-аналізу, метод інтерпретативного аналізу.

Метод цитування передбачає цитування дослідників, керівників культурних установ, громад та організацій, з метою більш об'єктивної оцінки та яскравого зображення подій [339, с.165].

Для аналізу художньої літератури та матеріалів, що друкувались в періодичній пресі за досліджуваний період застосовується метод контент-аналізу, мета якого полягає у пошуку наявності або відсутності в тексті певної характеристики, тенденцій, виявлення в тексті прихованої інформації, контексту [331, с.39].

«Візуальний поворот», який сформувався в сфері гуманітарних наук в останнє десятиріччя сприяв пошуку нових міжпредметних методів інтерпретацій візуальних джерел [479, с.239]. Для аналізу плакатів, карикатур та інших зображень застосовується кількісний контент-аналіз, який передбачає виділення елементів зображення для їх подальшого опрацювання, порівняльного аналізу властивостей об'єктів: кольорові гами агітаційних плакатів, написи тощо. Для якісного дослідження візуальних джерел застосовується метод інтерпретативного аналізу (іконографічний метод), кінцева мета якого – зрозуміти сенс, значення об'єкту, контекст в якому він створювався [745, с.11; 523, с.34; 378, с.208-209; 547, с.67].

Отже, окреслені теоретичні засади дослідження та зазначені принципи, підходи та методи (загальнонаукові, загальноісторичні, міжпредметні) дозволяють комплексно та всебічно дослідити культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни, уможливлюють аналіз джерельної бази наукової роботи.

Висновки до розділу 1

Огляд радянської, української та зарубіжної історіографії показав, що дослідниками зроблено вагомий внесок у вивченні культурних процесів на теренах Донбасу в період Другої світової війни.

Радянські автори зосереджували свою увагу на злочинах нацистів, втратах за роки війни, відновленню культурних установ після визволення, наголошували на виключній ролі Комуністичної партії в житті людини. Культура Донбасу вивчалась в комплексі з економічним та промисловим розвитком регіону, поза увагою залишались теми репресій, евакуація культурних установ, цінностей та діячів, культурне життя в роки окупації. Проте не можна заперечувати цінності радянської історіографії, яка забезпечила оперативне стимулювання та опрацювання інформації, заклала підвалини сучасної історіографії Другої світової війни.

У добу незалежності українськими та зарубіжними науковцями приділено значну увагу вивченню соціокультурного зрізу Другої світової війни. Науковці звернули увагу на культуру регіону, як окрему сферу життя, вивчаючи культурні установи, напрями, процеси, що відбувались на Донбасі, в тому числі в роки Другої світової війни. Спостерігаються нові тенденції та напрями дослідження Донбасу, пов'язані з ідентичністю регіону, особливостями формування його культури.

Однак, аналіз наукових розробок свідчить, що досі немає комплексного дослідження присвяченого культурним процесам на території Донбасу в період Другої світової війни.

Основу джерельної бази дослідження складають писемні джерела, які поділені на види: законодавчі та нормативні акти, діловодна документація, статистичні матеріали, періодична преса, джерела особового походження, художня література. Переважна частина писемних джерел представлена документами та матеріалами, які не опубліковані та зберігаються в: Державному архіві Донецької області, Державному архіві Луганської області, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

Унікальним джерелом для реконструювання світогляду, настроїв населення Донбасу в роки Другої світової війни виступають усні джерела, які

представлені опублікованими спогадами жителів регіону та фольклором, який зафіксував найбільш значущі події війни та був різноманітним за темами: робітничий, антинацистський, фронтовий, антирадянський, український народний.

Дослідження культурних процесів неможливе без використання візуального типу джерел, які не лише фіксують та передають, а й інтерпретують та конструюють дійсність. Візуальний тип джерел представлений фотографіями, художніми кінофільмами, кінохронікою, плакатами та карикатурами.

Таким чином, наявний комплекс джерел є достатньо репрезентативним для комплексного та неупередженого висвітлення культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни.

Дослідження базується на методологічних засадах соціально-культурної антропології. Задля концептуального переосмислення культурних процесів, що відбувались на Донбасі в роки Другої світової війни були визначені ряд термінів: культура, культурний простір, культурні процеси, культурні форми, застосовується поняття «культурний сценарій». Дисертаційне дослідження передбачає комплексність та системність, базується на принципах історизму, неупередженості, антропологічному, ціннісному, герменевтичному підходах. В роботі використані загальнонаукові (аналізу та синтезу), загальноісторичні (хронологічний та історико–порівняльний) та міжпредметні методи дослідження (цитування, контент-аналізу, інтерпретативного аналізу).

Окреслені теоретичні засади, принципи, підходи та методи дозволяють комплексно та всебічно дослідити культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни, уможливлюють аналіз джерельної бази наукової роботи та забезпечують комплексне вивчення обраної теми.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ НА ДОНБАСІ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1. Культурний радянський сценарій для Донбасу напередодні та на початку Другої світової війни

Мета даного підрозділу – надати характеристику культурному простору Донбасу наприкінці 30-х рр. XX ст., визначити особливості культурного радянського «сценарію» для регіону напередодні війни.

З утвердженням радянської влади на Донбасі прийшло усвідомлення важливості вугільної галузі для розвитку промисловості СРСР: «Про жодну відбудову великої промисловості в Росії, про жодне справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна побудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну висоту Донбас» (В.І. Ленін) [426, с.105]. Слова В.І. Леніна стали дороговказом для радянської політики щодо Донбасу: взаємопов'язані та взаємообумовлені експлуатація та «російськість».

Бурхливий розвиток промисловості в регіоні потребував значної кількості робочої сили. Селяни, які тимчасово рятувались у містах від голоду та утисків влади, влаштовуючись на промислові підприємства, були «нестабільним» та й соціально неблагонадійною верствою населення для будівництва нового промислового регіону. Для таких завдань більш підходили робітники, які через різні причини втрачали зв'язок з попереднім місцем проживання [15, с.16].

Шахтарський труд крім того, вважався привабливим для тієї частини росіян, для яких господарювання не було традиційним, на відміну від українців, які головним засобом існування вважали сільськогосподарську працю [464, с.92-93]. Японський дослідник Гіроякі Куромія порівнював Донбас із Диким Заходом, містом Сонця, який приваблював різного роду

авантюристів. Регіон приймав людей різних національностей, віросповідання, походження, що приїздили не стільки засвоювати нові землі, скільки шукати нової долі, кращого життя, забуваючи про свою історію, культуру та коріння. В регіоні переховувалися ті, хто мав непорозуміння з владою на кримінальному ґрунті, на донбаські шахти відправляли на «перевиховування» політично «неблагонадійних» зі всієї країни [420, с.69;5, с.100; 754, с. 14;755;756].

У 1920-х рр. Донбас був мультикультурним регіоном, завдяки своїй національній, конфесійній та соціальній багатоманітності. За переписом населення 1926 р. у п'яти округах (Артемівський, Сталінський, Луганський, Маріупольській і Старобільській), території яких у 1932 р. увійшли до складу Донецької області проживали 2932170 осіб. З них українців – 1878002 особи (64%), руських – 764724 (26,1 %), греків – 97739 (3,3%), євреїв – 54439 осіб (1,9 %). Представники інших етнічних спільнот становили 137 266 осіб або 4,7 % від загальної кількості населення: німці – 63605 (2,2%), татари -14457 (0,5%). Руські переважали в містах, українці в сільській місцевості, виключення становив Артемівський округ, де українці переважали й у містах [417, с.149; 66, Вип.4, с.118-119,120,122-123].

Таким чином, демографічною особливістю регіону, яка вплинула на формування культурного простору, була перевага у містах російськомовного пришого населення, на відміну від україномовного автентичного в сільській місцевості.

Протягом 1930-х рр. міграційні та урбанізаційні процеси в регіоні поглиблювались. За переписом 1939 р. на Донбасі проживало 4941395 осіб, чисельність городян Донбасу збільшилась майже вшестеро. На відміну від 1920-х рр. мешканцями міст були 68 % українців. Кількість сільського населення регіону зменшилась у півтора рази: міське населення 3630824 осіб (74%), сільське 1310571 осіб (26%). Це пояснювалось не лише голодомором, а й тим,що не маючи засобів до існування селяни йшли до міст, в надії знайти роботу. Не зважаючи на те, що частка росіян збільшилась до 32 % (1567098),

українці продовжували складати більшість населення регіону – 61% (3006313). 1,9% складали греки (95232), 1,7% євреї (85505), 1,3 % німці (64670), 2,1 % інші національності [417, с.399; 445, с.9-10; 67, с.68,70;746, с.36;546, с.78;746, с.23].

Проте етнічна структура Донбасу не мала ієрархічного характеру та не була головним стрижнем соціальної структури регіону. У 1930-х рр. на Донбасі сформувалась нова міська ідентичність, утворювачем якої став не національно-культурний, а економічний чинник [46, с.120-121]. Політика «українізації» міст, як інструмент м'якої сили «радянзації» села, створила небезпеку утвердження української еліти, що поставило б під сумнів провідну роль російської політики та мови в регіоні. Згорання політики українізації створило з донбаських міст осередки формування нової міської ідентичності, специфічної ментальності [47, с.45; 48, с.100; 546, с.78].

Зміна курсу партії на русифікацію, тотальний контроль, централізацію унеможливило створення мультикультурного регіону. Для того, щоб утвердитися в регіоні, радянська влада після згорання політики українізації розпочала втілення нового культурного сценарію. Донбас з його багатонаціональним складом населення, значним відсотком робітників, ідеально підходив для того, щоб стати вітриною радянськості, взірцем проголошеної інтернаціональності, радянської спільності, радянської міської культури. Однак, проголошений радянською владою інтернаціоналізм, за фактом, являв собою русифікацію, денаціоналізацію. Донбас 1930-х рр. став яскравим прикладом цієї амбівалентності [271, с.15; 63, с.203].

Завершенням боротьби з національною свідомістю населення регіону стали репресії проти національних меншин. У цьому проявлялась дихотомія політики влади, яка з одного боку вип'ячувала дружбу народів та водночас здійснювала репресії проти різних національностей. За матеріалами «німецької спецоперації» на Донбасі були позбавлені життя 3608 з 4265 заарештованих німців, упродовж вересня 1941-грудня 1942 р. зі Сталінської області було депортовано 35 925, з Ворошиловградської – 12 488 німців [417,

с.603;525, с.39]. Найбільш трагічні наслідки «грецької операції» були саме на Донбасі, де греки були на третьому місці серед населення Сталінської області. На 25 грудня 1937 р. на Донбасі було заарештовано – 2347 греків, для порівняння: в Одеській області – 321, Дніпропетровській – 130, Миколаївській – 101, Харківській – 27, Київській – 27, Полтавській – 37, по інших областях – 11. Всього за різними підрахунками внаслідок «грецької операції» 1937-1938 рр. на Донбасі постраждало від 5700 до 6500 осіб грецької національності [94, с.145,148].

Серед заарештованих в Донецькій області у 1937-38 рр. вчителів 35,6% мали вищу освіту, яку вони отримали до 1917 р., за даними історика З.Г. Лихолобової. Звинувативши вчителів в «буржуазному націоналізмі», шпигунстві та диверсійній роботі, партійно-державне керівництво отримало формальні підстави, щоб кваліфікувати школи для національних меншин «вогнищами буржуазно-націоналістичного впливу на дітей» [25, с.14]. Крім того, в такий спосіб влада «охороняла» себе від інтелектуальної сили найбільш освічених верств суспільства, а молоде покоління від впливів неправильних світоглядів [434, с.16; 266, с.27]. Трагічною сторінкою в житті регіону стала репресивна політика держави проти неугодних науковців. Так, у Сталінському педінституті протягом 1937-1938 рр. були репресовані директор О.В. Євдокименко, викладачі Л.І. Росинський, М.С. Шевченко, Є.Г. Сиромолот, О.О. Кривицький, О.П. Шостак, П.О. Іщенко-Зуб, яким інкримінували участь в Українській націоналістичній організації [305, с.15-16].

Нажаль, ми не маємо достеменних даних щодо репресованої інтелігенції Донбасу напередодні війни. За даними «Реабілітовані історією» протягом 1937-1938 рр. в Сталінській області були репресовані: інженерно-технічні працівники – 8,9%; вчителі шкіл, викладачі технікумів, профучилищ, ФЗН – 3%; працівники культури – 0,4 %; служителі релігійних культів – 0,3 %; журналісти, письменники – 0,2 %; працівники вузів, науковці

– 0,1 % [524, Кн.1, с.50-51], майже такі дані ми маємо по Сталінській області у З.Г. Лихолобової [434, с.16].

Протягом 1930-х років штучні зміни в демографічному складі населення Донбасу обумовили зміни соціокультурного простору.

У першу чергу звернемось до процесів, що відбувались в освітній галузі регіону. Система освіти на Донбасі та УРСР напередодні Другої світової війни стала предметом вивчення низки вітчизняних дослідників [6;21], тож у цьому підрозділі ми зупинимось на ключових позиціях, які допоможуть нам зрозуміти, яку роль відігравала освіта для культурного сценарію, що реалізовувався радянською владою в регіоні.

Для представників різних національностей, віросповідання, походження, потрібна була уніфікована мова спілкування, якою стала російська, а точніше російсько-радянський новояз. Головною функцією «русского языка как средства межнационального общения» стала не стільки комунікація, як трансляція вже готових думок [320]. Ми можемо казати про мовний «лінгвоцид» та «мовний екстремизм», тобто насадження мови тоталітарного суспільства. Створена радянською владою «новомова» відбивалась зокрема у назві культурних установ, наприклад, назви кінотеатрів в м. Маріуполь - «Коммуна», «Ким», «Трудовой», «Имени 28 октября» [320; 446, с.118].

У квітні 1938 р. вийшла Постанова ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл в Україні», за якою закривались національні учбові заклади в УСРС, зокрема на Донбасі [414, с.154], та Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей» [414, с.740]. У педінститутах були створені відділення російської мови, відповідно до циркулярів Сталінського обкому КП(б)У при педінститутах, медшколах, районних середніх школах були започатковані курси підвищення кваліфікації вчителів російської мови [417, с.411].

На 1940-1941 навчальний рік на Донбасі функціонувало 2801 школи (5,3% від українського загалу). Середні школи були розташовані переважно

в містах, у сільській місцевості більше знаходилося початкових та неповних середніх шкіл. Непропорційне розташування зумовлювалось впливом об'єктивних чинників: городяни за законом 1930 р. «Про загальну обов'язкову початкову освіту» здобували право на здобуття більш високого рівня освіти, крім того міста мали більш розвинену інфраструктуру. Таким чином, саме міські заклади освіти відігравали провідну роль в розвитку шкільної освіти на Донбасі [21, с.30;459, с.388;440, с.54;441, с.182].

Система середньої освіти в регіоні напередодні війни була підпорядкована завданням освоєння промислового потенціалу регіону, розвиток економіки потребував розширення мережі навчальних закладів для підготовки фахівців відповідної кваліфікації. На 1940-1941 навчальний рік на Донбасі функціонували 31 ремісниче училище, 3 залізничних училища і 81 школа ФЗН, що становило 35,2 % від загальної кількості професійно-технічних навчальних закладів УРСР. Крім того, в регіоні функціонував 91 середній спеціальний навчальний заклад. Серед професійних напрямів підготовки на Донбасі за кількістю студентів переважали індустріально-технічні (38,3 % від загальної кількості всіх середніх спеціальних закладів освіти Донбасу), потім йшли медичні (36 %) і наостанок педагогічні, бібліотечні, фізкультурні та політпросвітні (13,4 %) [457, с.398; 21, с.36,38; 419, с.187], що цілком відповідало радянській прагматичній забезпечення фахівцями промислового регіону.

Промисловий характер регіону спричинив диспропорцію у співвідношенні гуманітарних і технічних спеціальностей також у вищій школі на користь останніх, в регіоні не було жодного музичного чи художнього вищого навчального закладу [21, с.39]. Більшість студентів навчалася саме в індустріально-технічних вузах (37,3 % з усіх студентів Донбасу), що відповідало потребам економічного розвитку регіону [21, с.39]. Виключенням був Сталінський педагогічний інститут, який було відкрито у липні 1937 р. за постановою Ради Народних Комісарів УРСР у зв'язку з необхідністю підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів, яких не

вистачало в регіоні. В інституті діяли два факультети: історичний та мовно-літературний, протягом 1937-1939 рр. були відкриті учительський вечірній інститут, вечірнє та заочне відділення [305,с.14;619, с.11; 340, с.45].

Брак місцевих наукових кадрів висококваліфікованих спеціалістів стимулював студентську науково-дослідну роботу, створення спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій. Викладачі вищої школи залучали студентів до наукового життя під час виробничих практик, проведення наукових конференцій. Студенти заохочувались впровадженнями результатів їх досліджень на виробничій практиці. Так, на шахтах Донбасу використовували систему розробки пластів вугілля, розроблену студентами Сталінського індустріального інституту. Центрами підготовки спеціалістів з технічних спеціальностей на середину 1930-х рр. були Сталінський індустріальний інститут та Сталінський гірничий інститут [6, с.72-73]. Популярними були відкриті захисти дисертацій по технічним наукам, анонси яких з'являлись у місцевій пресі. Лише з лютого по травень 1939 р. в газеті «Социалистический Донбасс» зафіксовано три об'яви щодо захисту кандидатських дисертацій з технічних наук [553;558].

Розвиток науки в Донбасі та підготовка наукових кадрів орієнтувались переважно на економіку та промисловість регіону, благоустрій міст. Напередодні війни на Донбасі діяли: Експериментально-дослідницьке бюро тресту «Сталінвугілля» м. Сталіно; Сталінський філіал державного науково-дослідного вугільного інституту; сталінська група центрального науково-дослідного маркшейдерського бюро; Макіївський науково-дослідний інститут по безпеці робіт у гірській промисловості й гірничорятувальній справі; Сталінський інститут гігієни праці та профзахворювань; Артемівська науково-дослідна станція автодорожнього транспорту [273, с.270].

Можна припустити, що активізація наукових досліджень, руху винахідників сприяла поширенню краєзнавчих студій, осередком яких були Сталінський музей революції, Ворошиловградській та Маріупольський краєзнавчі музеї, які займалися науковою роботою, зокрема археологічними

розвідками. У 1930-ті рр. археологія розвивалася і завдяки спорудженню промислових підприємств. Останні зводилися на значній території, де часто знаходились пам'ятки давнини. За чинним законодавством, ці пам'ятки підлягали охороні. Археологам дозволялося проводити роботу на майбутній території промислових об'єктів. Так, під час будівництва заводу «Азовсталь» в 1930-ті рр. для вивчення археологічних пам'яток, віднайдених на його території було запрошено відомого вченого М.Є. Макаренка [6, с.72; 486, с.48; 608, с.11].

Виходили краєзнавчі розвідки присвячені історії промисловості Донбасу. Зокрема, повість І.А. Гонімова «Старая Юзовка», яка вийшла у 1937 р. присвячена історії перших шахт, робітничих поселень в Юзівці (перша назва м. Донецька), боротьбу шахтарів за кращі умови життя та роботи [83; 153, арк.1-3].

Для створення нового – радянського, пролетарського культурного простору влада направляла до регіону митців з Києва, Ленінграду, Москви, Харкова, які повинні були спрямовувати у відповідне ідеологічне русло діяльність місцевих культурних діячів та створити бази для підготовки майбутніх майстрів. Частина митців приїжджали самостійно, оскільки промисловий Донбас в культурному плані був майже «табула rasa», його привабливість обумовлювалась можливостями реалізації, створенням швидкої кар'єри, як тепер кажуть соціальними ліфтами, зокрема й на культурному поприщі. Письменник І.О. Гонімов, автор повісті «Старая Юзовка», у свої споминах зазначав, що Донбас – то «благодатная тема» [154, арк.2; 151, арк.2], завдяки якій можливо стати письменником. Переважна більшість культурних діячів приїздила з Ленінграду, Москви та Харкова – тодішньої культурної столиці УРСР. В основному це були представники нової – радянської інтелігенції.

Представники радянської творчої інтелігенції, що направлялась або самі приїздили на Донбас, підтримували той культурний сценарій, що відбувався в регіоні, свідомо чи ні ставали частиною русифікаторської,

денаціональної політики уряду [270, с.82]. Культурні діячі, які свого часу активно підтримували українізацію сприймали те, що, відбувалось як «культурну окупацію». Письменник В.А. Гайворонський (Гайдарівський) згадував, як відбувався процес русифікації журналу «Літературний Донбас» у 1934 р.: «...Кружляли чутки, що Москва проектує формальне приєднання Донбасу до Росії, а тому можна сподіватися репресій проти всього, що українське. І цей сподіваний наступ почався з того, що одного дня ГПУ закрило полотнищами машини, на яких друкувався «Літературний Донбас» ...поставило біля машин озброєну охорону, а вже вночі почалися арешти... І в такий спосіб, позбувшись українців, купка росіян-письменників (П. Безпощадний, П. Сєверов) захопила журнал у свої руки, зрусифікувала його, назвавши по-російському - «Литературный Донбасс» [496 с.132].

Знаковою для культурних процесів в країні та регіоні стала квітнева Постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932 р.), яка ознаменувала початок курсу на уніфікацію мистецтва. Згодом протягом листопада-грудня 1933 р. відбувся І з'їзд письменників і гуртківців Донбасу, на якому зазначалось, що незважаючи на зростання радянської пролетарської літератури Донбасу є неспівпадіння між роллю Донбасу, як передового політичного та техніко-економічного центру і рівнем його літератури. Письменники повинні були більше звертати увагу на висвітлення промисловості регіону, звернути увагу на передовиків виробництва. У червні 1934 р. під керівництвом партії було створено Спілку радянських письменників України та закріплено термін «соціалістичний реалізм». За прикладом цієї Спілки, створювались обласні [747, с.381; 6, с.86; 721, с.67].

Протягом 1930-х рр. на Донбас приїхало щонайменше 15 художників з Харкова та Ленінграду, яких надихала саме промислово-виробнича тематика. Серед них: Р. Ряжський - автор галереї портретів Долотова, Дюканова, Стаханова); А. Лукомський – автор картини «На штурм вугілля»; К. Фіногенов - «Бригада А. Стаханова»; Л. Крамаренко - «Микита Ізотов інструктує шахтарів»; П.І. Петровичев - «Мариуполь. Завод «Азовсталь»,

«Гавань в Мариуполе», «У проходных завода «Азовсталь» та ін. [446, с.108; 578, с.179-180; 628, с.8]. Серед художників, що прибули на Донбас були учні митців М.Л. Бойчука та Ф.Г. Кричевського - В.А. Головатий, В.П. Московченко, Я.І. Нікодимов, Б.Й. Вакс. Митці активно займались викладацькою справою, готували дітей з робітничих родин до обласних та республіканських виставок [628, с.8].

Після квітневої постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932 р.) на Донбасі була створена спілка художників, а рішенням сталінського обкому компартії від 22 вересня 1935 р. Сталінський обласний комітет Спілки радянських художників України [6, с.103]. У 1938 р. була створене Сталінське обласне відділення Спілки архітекторів України [273, с.256]. У 1939 р. у Донбасі була організована артіль «Творчество», яка об'єднувала художників і скульпторів та була покликана виконувати держзамовлення на твори «які задовольняли б потреби нашого глядача» - відображати епоху так, як того вимагало радянське керівництво [414, с. 104]. З 1938 р. діяли обласні відділи у справах мистецтв, які контролювали діяльність театрів, особливо репертуарні плани та музичне життя регіону [273, с.255].

Мистецтво стало централізованим, контрольованим, мало відповідати класовій, політичній та ідеологічній доцільності [4, с.17; 9, с.150]. Де як не на Донбасі, промисловому та інтернаціональному регіоні, було реалізовувати квітневу Постанову та втілювати «соціалістичний реалізм». Сама формула соцреалізму, запропонована на І З'їзді радянських письменників звучала так: «Соціалістичний реалізм вимагає від митця правдивого історично-конкретного зображення дійсності в її революційному розвитку. При цьому правдивість й історична конкретність художнього зображення дійсності має поєднуватися із завданням ідейної переробки і виховання трудящих у дусі соціалізму». Соцреалізм був еклектичним й штучним утворенням, створювався за вказівкою згори, підкорявся панівній ідеології, був обмежений у творчих пошуках. Цей метод мав дуже мало спільного з реалістичними традиціями (хоча і декларував

цей спадкоємний зв'язок). Соцреалізм уподібнював реальну дійсність до ідеального зразка, зображував життя згідно з логікою марксистсько-ленінського історичного, політико-соціального, філософського вчення. Водночас, слід зазначити, що підкоряючись ідеологічному тискові, слухняно дотримуючись канону, мистецтво (іноді всупереч бажанню художника) могло відбивати дійсний стан речей, стосунки, психологію, мораль суспільства, особливості побуту тощо [531; 81, с.89].

Напередодні Другої світової війни регіон став своєрідним «полігоном» радянського пролетарського мистецтва. Основні характеристики соціалістичного реалізму: «монументальний», «пролетарський», «тенденційний», - ставали візитної карткою Донбасу. «Ленінський план монументальної пропаганди», покликаний увічнити славу вождів, героїв, історичних і культурних діячів, реалізовувався в пам'ятниках вождям, діячам революції, безіменним «героям часу» (Робітник, Селянин, Піонер), які прикрашали площі та сквери міст і селищ регіону [531, с.75-77] (див. Додаток Б). Витвором монументально-декоративного живопису став Палац піонерів у Сталіно, який група художників (В.А. Головатий, Є.Є. Грейліх, Б.Й. Вакс, І. Міщенко) під керівництвом відомого київського монументаліста Л.Ю. Крамаренка розписала за темами народних казок, байок. У казкові мотиви вплетались політичні, щоб зтерти межу між старим та новим, створити нові радянські міфи, сакралізувати нових «казкових» героїв (панно «Сталин среди детей»). Розквіт монументалізма на Донбасі ідеологічно «вдало» співпав з активною забудовою міст та необхідністю художнього оформлення громадських будівель: новим будинкам – нове монументальне (читай – одвічне) обличчя [578, с.7-10; 408] (див. Додаток В).

За таким же сценарієм розвивалось скульптурне мистецтво Донбасу, за сприянням київських та московських скульпторів. Так, проекти пам'ятників Леніну у Ворошиловграді, пам'ятників «Борцям, що загинули при обороні Червоного Луганська», «Звільнення Донбасу від білих банд» були розроблені московськими скульпторами. Їм наслідували і місцеві скульптори: З.Ф.

Макаренко створив композицію - піонера, робітника та робітниці, яка прикрашала Сталінський парк культури та відпочинку [579, с.103]. За підсумками відряджень столичних митців до Донбасу в Москві в червні 1938 р. проходила виставка «Донбас у живописі й скульптурі», в якій повинні були взяти участь відомі представники радянського станкового живопису, скульптури, графіки. Виставка мала за мету відтворити всі сторони господарського та політичного життя Донбасу. У виставці брали участь і художники Сталінської області, серед їх творів: килим «Сталін на Південному фронті» (виконавець – Краматорський палац культури), портрет В.І. Леніна (піонер з Макіївки Бірюкова), картина «Ленін біля телефону» (слухач короткочасних курсів образотворчого мистецтва Обласного дому народної творчості Джарти) [401, с. 67; 579, с. 106].

На нашу думку, скоріш за все митців заохочували брати участь в таких заходах через підвищене фінансування, можливість відряджень, навчання та врешті-решт – визнання. Влада, у свою чергу, мала змогу отримати слухняного виконавця ідеологічного замовлення. Яскравим прикладом тому є творчість маріупольського художника Н.К. Бендрика. Дві його роботи: «Сталь социализма» та «Листопроедачки первой пятилетки» виставлялись на Всесоюзній виставці «Індустрія соціалізму». Художник створив картини для павільйонів Всесоюзної сільськогосподарської виставки, був серед авторів панорами «Содружество народов СССР» для міжнародної виставки в Нью-Йорку (1938 р.), серед робіт митця портрети стахановця заводу ім. Ілліча І.А. Шашкіна, сталевара Н.А. Пузирьова [446, с.180].

Достатньо популярним засобом демонстрації досягнень в галузі образотворчого мистецтва на Донбасі стали пересувні виставки, які були мобільними, охоплювали значну кількість аудиторії та сприяли формуванню відповідних культурних смаків населення. Так, восени 1938 р. діяла пересувна виставка живопису та гравюри XV–XIX ст. країн Західної Європи з музею образотворчого мистецтва ім. О.С. Пушкіна (м. Москва), яка

представила свої експонати в Маріуполі, Горлівці, Єнакієвому, Краматорську, Костянтинівці [6, с. 69].

У 1939 р. в Сталіно відбулось відкриття художнього музею. Історія його відкриття яскраво продемонструвала штучність формування відповідного культурного простору в регіоні, хоча сам по собі факт створення обласного художнього музею відіграв значущу роль в культурному житті Донбасу. Ідея створення музею надійшла не від населення чи мистецької громади міста. Ініціатором став І.І. Бродський, який запропонував відкрити музей в дусі політичної кон'юнктури того часу - до річниці стахановського руху. Натомість, місцева влада продемонструвала свою «зацікавленість» тим, що спочатку декілька місяців не забирала картини, що привезли в експозицію музею з залізничної станції, а лише після погроз залізничників про продаж картин із торгів, привезла експонати до підсобного приміщення драматичного театру. В результаті, через погані умови зберігання, більшість картин було втрачено. До теперішнього часу питання про художні полотна з експозиції Донецького музею залишається відкритим. Відомо, що в Сталінському художньому музеї зберігались твори з фондів музеїв Києва, Харкова, Одеси. Серед найбільш цінних творів - полотна І.К. Айвазовського, В.В. Верещагіна, І.Є. Рєпіна [274, с.85].

Так само «прищепленим» на Донбасі стало й театральне мистецтво. Сталінський драматичний театр розпочав свою історію в Харкові з Червонозаводського театру, який у 1932 р. поїхав на гастролі на Донбас. Саме в цей період постало питання про створення в регіоні стаціонарного театру, і у 1933 р. харківський театр переїхав до Сталіно. Однією з причин, чому керівництво театру погодилося - були проблеми з будівлею у Харкові, а у Сталіно театру віддали будівлю кінотеатру «Сатурн». Схожу історію маємо зі Сталінський музичним театром: у 1932 р. Вінницьку пересувну оперу передали в розпорядження Сталінського театрального тресту, пояснюючи необхідністю культурного обслуговування місцевого населення

та відсутністю професійного оперного та балетного мистецтва в регіоні [579, с.289].

У 1930-х рр. держава намагалась перевести театри Донбасу на самозабезпечення, але, жорстка цензура не давала можливості театральній культурі конкурувати з іншими видами мистецтва. Під контроль цензури потрапляли навіть театри юного глядача, їх звинувачували в розчуленому ставленні до дітей, пристосуванні п'єс під дитячу психологію. Щоб виживати, театрам необхідно було з одного боку стати привабливими для місцевого глядача, а з іншого їх репертуар не повинен був йти врозріз радянській ідеології. Виходили з ситуації, поширення набули класичні та ідеологічні вистави. Щоправда класичні спектаклі переважали для оперних театрів, оскільки їх репертуар було важче політизувати. Так, Ворошиловградським театром опери та балети з 1933 по 1940 р. були поставлені 25 класичних вистав (5 балетів та 20 опер) та 4 радянські опери («Броненосец Потемкин», «Поднятая целина», «Перекоп», «Тихий Дон») [572, с.4-5; 438, с.175;574, с.45;575, с.23;336, с.83;108, с.118;618, с.167]. Проте, балансувати театрам вдавалось нелегко - робітнику чи селянину важко було зрозуміти класичні п'єси, водночас, нецікаво дивитись агітаційні вистави. Це призводило до низького відвідування театрів у порівнянні, наприклад, з походами в кіно [6, с.118–119].

Виключення становили гастролі, коли творчі колективи виступали по шпиталям, військовим частинам, підприємствам. З 10 по 18 квітня 1940 р. Ворошиловградський театр опери та балету організував п'ять концертів, в авіашколі, на заводі імені Жовтневої революції та інших об'єктах [187, арк. 40]. Архівні дані свідчать про високу популярність гастрольних виступів серед населення, хоча зрозуміло, що вона створювалась штучно: у глядачів, особливо на режимних об'єктах, у шпиталях, не було вибору, що дивитись, а культурний голод робив з будь якої вистави та приїзду акторів незабутню подію. На гастролях, актори переважно розважали, або виконували замовлення керівництва – приурочували виступи до свят, подій (XXI

роковини Червоної Армії та Військово-морського флоту; ювілей П.І. Чайковського). Концертні виступи давали театрам можливість не збанкрутувати, так у 1938 р. Ворошиловградський театр опери та балету, з запланованих 1,033 млн. крб. прибутків від вистав отримав 8,286 млн крб., з яких 5,025 млн. крб. зароблено під час гастролей [212, арк. 22].

Матеріальна залежність театральних митців від органів влади (зарплатня, побутові умови життя) обумовлювалась всебічним контролем, загрозою цькувань та репресій. В кожному театрі у персональних справах співробітників, окрім загальних даних, зазначалась партійність, національність, соціальне походження, відношення до військової повинності. Копії справ зберігались у Секторі кадрів Головного управління театрів у Москві [210, арк.44-46; 211, арк. 4].

У січні 1938 р. вийшла постанова Сталінського обласного виконкому про ліквідацію Маріупольського грецького робітничо-колгоспного театру, яка носила формальний характер, оскільки театр на той час вже припинив існування, більшість акторського складу та керівництво були заарештовані протягом грудня 1937 р. - січня 1938 р. [94, с.151;87, с.134-139]. Як учасники антирадянської терористичної групи були репресовані директор Ворошиловградського театру опери та балету А.Кудрін, заслужений артист республіки, директор Сталінського драмтеатру В. Василько [434, с.15].

Для розвитку музичного мистецтва передвоєнного Донбасу були характерні ті самі тенденції, що й для театального. Влада сприяла професіоналізації музичного мистецтва задля контролю та використання в пропагандистських цілях. Напередодні війни в Сталінській області діяли філармонія, симфонічний оркестр, ансамбль пісні та танцю, шахтарський ансамбль пісні та танцю. Щодо Ворошиловградської області, то відомо, що там працювала обласна філармонія, більше даних по музичному життю області не зберіглося [696, арк.168; 348, с.42;335, с.205]. Композитори Донбасу оспівували героїв радянської історії («Донбаська оборона» П. Бастрікова, «Про Чапаєва», «У сквері загиблих комунарів» Михайліва),

продовжуючи творення монументального соцреалізму в музиці [6, с.121; 620, с.122]. Музичні установи вимушені були влаштовувати гонитву за кількісними показниками, що негативно відбивалось на творчості [6, с.122]. Так, у 1938 р., на честь XVIII партійного з'їзду Сталінська філармонія провела рейд, під час якого дала 211 концертів для близько 60 тисяч глядачів [553]. Композитори та провідні музиканти також займались популяризацією своєї творчості. Так, з лютого по червень 1939 р. в клубах і палацах культури Донбасу місцевими композиторами було прочитано 50 лекцій про життя та діяльність відомих музичних діячів, розповсюдженням явищем було шефство творчих колективів над селами, виступи в сільських клубах [6, с.122].

У Радянському Союзі приділяли значну увагу кіноіндустрії, поставивши її на службу виховання радянської людини, формування ідеології та пропаганди [351, с.220; 435, 187]. На місцях у центрі уваги був сільський глядач, як найбільш консервативний, тому кінематограф став інструментом перевиховання сільського жителя. Другим великим напрямом кінофікації стали великі промислові райони, зокрема Донбас. За рахунок інших областей УРСР в регіон надсилали протягом 1930-х рр. не менше 10 примірників кінохроніки, додаткові кіноапарати [351, с.220].

Кінофільми демонструвалися через мережу кінотеатрів та пересувних кіноустановок, що діяли в клубах, при школах та підприємствах, у міській та сільській місцевостях. Станом на 1 січня 1941 р. на Донбасі нараховувалось 1167 кіноустановок, що складало 20 % від кіномережі УРСР [664, арк.48; 687, арк.20]. По кількості кіноустановок державної мережі Сталінська область поступалася лише Київській (кількісні дані див. у Додатку Г. табл. 2.1., 2.2.). На Донбасі переважали кіноустановки відомчої мережі (30% від мережі УРСР), що пояснюється значною кількістю підприємств в регіоні. Увага приділялась й сільській місцевості, кіноустановки на селі переважали по державній сітці, через незначну кількість підприємств на селі й через брак приміщень значною була кількість пересувних кіноустановок [679, арк.1].

Похід у кіно був поширеною розвагою для радянської людини, оскільки на відміну від театрального мистецтва, кінематограф був більш доступним та зрозумілим. З відвідуванням кінотеатрів (за відсутності телебачення) у радянських людей були пов'язані ритуали відпочинку та «дівування» (піти в кіно означало те саме, що сто років тому піти на вечорниці); кіно сприймалось «як магія» (відсторонення від повсякденного); як уособлення пошуку істини, сенсу буття для інтелігенції; як продовження «радянського світу» (перегляд обов'язкових кінострічок під час проведення різних політичних кампаній, збирання врожаю) [76, с.122].

Кількість відвідувань кіносеансів по УРСР напередодні війни в містах становила в середньому 13 разів на рік, у селі - 3–4 рази [664, арк. 48]. У 1941 р. по Ворошиловградській області кількість сеансів для дорослих у місті склала 16209, для дітей - 5919, які відвідали 4713 дорослих глядачів та 1900 дітей. Загальна кількість сеансів для дорослих по селах Ворошиловградської області склала 23560, для дітей - 12228, які відвідали 2177 дорослих та 1373 дітей [233, арк. 3–4].

Ціна на кіносеанси залежала від ряду, місця, населеного пункту, приміщення, якості кінопоказу. Станом на лютий 1941 р. ціна дорослого квитка в місті в середньому дорівнювала 1 крб. 70 коп., в селі 1 крб. 45 коп., ціни на кіносеанси для дітей до 16 років по міським кіноустановкам становила 50-75 коп.; по сільським 35-50 коп. [234, арк. 2–4,7,11].

Як ми бачимо квитки на кіносеанси коштували для сільських жителів дешевше, ніж для містян, що пояснюється меншою їх платоспроможністю. Значна кількість кіносеансів для сільської місцевості пояснювалася всесоюзною програмою кінофікації села.

Задля популяризації кіномистецтва на селі влада окрім кінофікації організовувала колгоспні кінофестивалі. Так, у Сталінській області з 12 січня по 25 лютого 1941 р. проходив колгоспний кінофестиваль, який охопив 26 сільських районів області, 211062 колгоспника та 124 гуртка самодіяльності.

На кінофестивалі було проведено 147 бесід, прочитано 75 докладів та 90 лекцій [412, с. 331].

Загалом напередодні війни кіно на селі залишалось дотаційним: відсутність обладнання, приміщень, низька кваліфікація кіномеханіків, перебої з електропостачанням та ін. До сел потрапляли кінострічки минулих років, без початку та кінця [351, с.223]. Протягом 1930-х рр. влада неодноразово намагалась вирішити проблеми, що існували в кінофікації країни та регіону. У 1938 р. було визнано, що обласні, крайові, республіканські управління кінофікацією не справляються. В ході перевірки кінообслуговування населення вугільних басейнів у 1939 р. було з'ясовано, що на Донбасі не вистачає кіноінженерів та кіномеханіків, забагато старої апаратури. Постановою РНК СРСР від 20 березня 1940 р. обласні Управління кінофікації були об'єднані з трестами, реорганізовані районні управління, однак й це не покращило ситуації [351, с.241, 243;350, с.112].

Проблеми, що існували в кімережі регіону станом на 1940 р. можна продемонструвати на прикладі діяльності Ворошиловградського обласного Управління кінофікації за 1940 р. Підприємства кінофікації в більшості районів Ворошиловградської області не мали придатних приміщень для зберігання кіноапаратури та машин. За 1940 р. з Управління звільнились 80 кіномеханіків зі 109, через відсутність належних умов праці, їдалень, гуртожитків. Були зафіксовані факти розкрадання коштів та майна в Управлінні на суму - 51771 крб., на підприємствах на - 7500 крб., через що були звільнені 21 начальник міжрайвідділів кінофікації та 17 бухгалтерів. Міські кінотеатри державної мережі недовиконали фінансовий план на 291 тис. крб., відомча кімережа за 9 місяців 1940 р. на 3075,8 тис. крб. й не обслуговувала 2043 тис. глядачів. Фінансовий план по сільській кімережі за січень-лютий 1940 р. був виконаний лише на 10 %. У результаті, сільська кімережа недовиконала фінансовий план на суму 1529 крб., не обслуговувала 967 000 глядачів [192, арк.3-31].

Радянська влада приділяла увагу не лише кінообслуговуванню населення, а й кіномистецтву та кінопрокату. Протягом 1938-1940-х рр. виходили постанови, розпорядження та правила, які мали на меті контролювати постачання кінострічок у населенні пункти, репертуар фільмофонду, цінову політику [351, с.242]. У 1940 р. керівництво партії прийняло рішення, що сценарії фільмів на найважливіші теми повинні затверджуватися Управлінням пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) [414, с. 171].

Донбас кінця 30-х років ХХ ст. став привабливою індустріальною натурою для зйомок документальних та художніх фільмів: молодий, індустріальний, багатонаціональний регіон уособлював парадигмальні настанови та ідеологічне підґрунтя радянської держави. Рішенням ЦК КП(б)У від 14 березня 1931 р. «Українфільму» були запропоновані практичні заходи щодо поширення кінокультури на Донбасі, чим актуалізовувалась зверху промислова тематика. Розпочалась так звана кінопросвіта: протягом 1930-х рр. виходили кінострічки про вугледобування на Донбасі, навчально-інструктивні фільми про механізацію вугільної промисловості [351, с.138; 596, с.23; 95, с.478]. У 1930 р. вийшов фільм «Симфонія Донбасу» («Ентузіазм») режисера Дз. Вертова, в якому за допомогою натуральних виробничих шумів було створено звуковий образ регіону [367;61, с.57]. У 1939 р. режисер Л. Луков зняв ще одну знакову стрічку для Донбасу - «Большая жизнь» (1939 р.) присвячену шахтарям [363]. Фільм став лідером прокату в 1940 р. в Радянському Союзі, за сценарій та режисуру отримав Сталінську премію II ступеня в 1941 р. [607, с.151].

Серед мешканців регіону популярністю користувались також трилогія про робочого Максима: «Юность Максима» [371], «Возвращение Максима» [369], «Выборгская сторона» [365]; «Чапаев», «Путевка в жизнь». Демонструвалися фільми агітаційно-пропагандистського характеру («Ленин в 1918 году», «События у озера Хасан», «Мы из Кронштадта») завдяки яким

формувався усталений суспільний погляд на радянську історію, відбувалася її героїзація, що легітимізувало радянську владу [397, с.200; 555; 485, с.152].

Пісні з цих фільмів набували значної популярності, наприклад, «Марш артиллеристов» («Трактористы»), «Широка страна моя родная» («Цирк»), «Спят курганы темные» («Большая жизнь») [517].

Засобами комуністичного виховання молоді стали дитячий кінематограф та мультиплікація. У 1930-х рр. проводилась масова кінофікація шкіл. Самостійною галуззю документальної кінематографії стала дитяча кінохроніка, виходив щомісячний дитячий кіножурнал «Пионерия» в якому висвітлювався революційний рух в інших країнах, боротьба за виконання п'ятирічного плану [395, с.180]. Кінокартини для дітей також були сповнені соціалістичною героїкою: «Буденовцы»; про боротьбу дітей у буржуазному світі «Карл Бруннер» та ін. [397, с.199,204; 317, с.202]. Популярною темою в мультиплікації 1930-х рр. стала так звана «африканаїда»: група піонерів рятує африканських дітей від колонізаторів. Звертались режисери й до екранізації літературних творів: «Том Сойєр», «Таємничий острів», «Діти капітана Гранта», популярністю серед дітей користувались пригодницькі кінофільми: «Сам себе Робинзон», виходили мультфільми в народному жанрі: «Чарівний перстень», «Казка про Івана», «Лісова угода» [395, с.196; 391, с.1029].

Велике значення для культурного життя на Донбасі напередодні Другої світової війни мало аматорське мистецтво. Самодіяльна творчість виступає певним маркером свободи в суспільстві. Радянська влада була зацікавлена в упорядкованій, контрольованій культурній системі в країні та регіоні, тому не могла дозволити самостійного існування аматорської культури. На Донбасі, створюючи новий культурний простір, влада мала змогу не лише контролювати, а й корегувати та формувати самодіяльність населення.

Самодіяльність, зазвичай тісно пов'язана з народом, на Донбасі була скоріш позанаціональною за суттю, тому створювались нові – пролетарські традиції. З 1930-х рр. радянська влада почала втручатись у фольклорне життя

усієї країни та контролювати його. Головною метою «радянської фольклористики» було оспівування «нової людини», яка дивиться тільки вперед, не пов'язана з минулим, у тому числі позбавлена етнічних коренів. Перед фольклористами ставили задачу органічно зв'язати свою роботу з практичними задачами соціалістичного будівництва [28, с.106]. Природно, що на Донбасі радянське керівництво зробило ставку на робітничий фольклор, представлений частівками, приказками, байками, піснями, що друкувались в стінгазетах, багатотиражках та тематичних збірниках. Найчастіше героями фольклору ставали шахтарі, в центрі уваги був їх побут, праця, байки про підземного духа Шубіна [34; 738, с.89; 734, с.46; 740, с.122].

Знаковою подією для регіону стало створення у 1938 р. шахтарського ансамблю пісні та пляски з представників художньої самодіяльності Сталінської, Ворошиловградської та Ростовської областей. Ініціатором його став нарком важкої промисловості СРСР Л.М. Каганович, який і визначив головні завдання колективу: 1) задоволення культурних потреб, у першу чергу, шахтарів; 2) мобілізація робітників на виконання виробничих завдань; 3) збирання та обробка шахтарського фольклору. Після наказу (грудень 1937 р.) Л.М. Кагановича про створення ансамблю, з Москви на Донбас була направлена спеціальна комісія для його створення. Комісії з січня 1938 р. об'їхали усі шахти регіону, перегладаючи клубну самодіяльність (гуртки, колективи, продивились та прослухали окремих виконавців). Інформація про набір в ансамбль розповсюджувалась по всьому регіону й визвала достатньо високу явку кандидатів. За приблизними підрахунками по Ворошиловградській, Сталінській та частково Ростовській області, по 21 району через комісії пройшло 4500 чоловік, з цієї кількості були відібрані кандидати для другого туру, який проходив в Сталіно. Набір в ансамбль проходив при активності місцевих партійних та профсоюзних організацій. Перший склад ансамблю складав 160 чоловік, з яких 80 % були шахтарі та члени їх сімей. У березні 1938 р. ансамбль приступив до роботи на базі Центрального будинку культури вугільників в Рутченково.

Підготовка ансамблю здійснювалась на високому рівні, навчальна програма передбачала заняття по теорії музики, історії музики та мистецтва, постановку голосу, дикції, сальфеджио, гармонію, спеціальний тренаж та загальноосвітні предмети. Перша театралізована програма була готова у травні 1938 р. й першим її побачив М.С. Хрущов, а згодом Л.М. Каганович, які надали свої поради та вказали на недоліки. 25 червня 1938 р. в міському театрі Сталіно відбувся перший концерт ансамблю.

До 1943 р. ансамбль створив 8 програм, в число яких входили театралізовані спектаклі, виступи та бригадні концерти. Ансамблю вдалося створити власний, неповторний репертуар, найбільшою популярністю серед населення користувалися: «Песня о Донбассе», «Шахтерский марш», «Песня о Донецке», «Песня о Стаханове», «Песня канагона», «Песня старого шахтера», вірші про Донбас, шахтарська пляска в нарядній, «Контата о Сталине». Ансамбль виступав по радіо у Дніпропетровську, Харкові, на всеукраїнській сітці в Києві, на всесоюзній сітці в Москві. Записувався ансамбль на Донфільмі, пластинки записувались також на Центральній студії звукозапису. У 1938 р. ансамблем був випущений збірник «Песни шахтерского ансамбля», окремі твори увійшли у збірку «Песни индустрии и социализма». Окрім території Донбасу ансамбль обслуговував й інші міста: Ростов, Таганрог, Тбілісі, Грозний, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Харків, Київ, Каменець-Подільськ, Новосибірськ, Челябінськ, Омск, Караганду, Москву, Свердловськ, Баку (щорічно, за викликом нефтовиків, у зв'язку зі змаганнями Баку-Донбас), увесь Кузбас, Урал та подмосковський басейн. Безпосередньо колектив працював у шахтах, нарядних, на фабриках, заводах та ін. промислових об'єктах, у військових частинах. Саме ця форма виступів була найбільш популярною серед робітничого населення.

У 1939 р. колектив уперше за викликом уряду приїхав у Москву, де після перегляду комісії (М.С. Хрущов, А.С. Щербаков, Л.М. Каганович, К.Є. Ворошилов) був направлений виступати на XVIII з'їзді ВК РКП(б) у Великому театрі у присутності Сталіна. У 1941 р. керівництво ансамблю та

окремі працівники були нагороджені наркомом вугільної промисловості значком «Відмінник змагань НК ЦБ УССР» та почесними грамотами. 1 вересня 1941 р. ансамбль виїздить на фронт та входить у розпорядження Південного фронту. Скоротився колектив, ансамбль став ще більш мобільним, в його репертуар увійшли патріотичні пісні, але шахтарська тематика зберігалась. Ансамбль зумів завоювати популярність на фронті, після перегляду військової радою був залишений в діючій армії, ЦК вугільників Донбасу дозволило закріпити ансамбль за політуправлінням Південного Фронту. Ансамбль пробув на фронті 13 місяців, за цей час було дано 800 виступів й обслуговувались частини Північнокавказського, Кавказського, Південного фронтів, Приморську групу військ, підготовлені 2 нові програми, одна з яких «Мы из Донбасса» розповідала про боротьбу жителів регіону з окупантами.

Репертуар ансамблю складався переважно зі зібраного та обробленого фольклору регіону: «Песня о Донбассе», «Шахтерский марш», «Песня о Стаханове», «Песня коногона», «Песня старого шахтера» та ін. Колектив записував платівки, випустив збірку «Песни шахтерского ансамбля», окремі твори увійшли в зібрання «Песни индустрии и социализма». Ансамбль виступав на промислових об'єктах: шахтах, фабриках, заводах, їздив на гастролі по СРСР (Кузбас, Ростов, Таганрог, Тбілісі, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Харків, Київ, Кам'янець-Подільськ, Новосибірськ, Челябінськ та ін.). Щорічно, за запрошенням нафтовиків брав участь у змаганнях Баку-Донбас. Ансамбль знаходився під безпосередньої увагою радянських партійних та державних діячів - А.С. Щербакова, В.В. Вагрушева, Є.М. Абакумова та ін., які опікувались побутовими умовами артистів та відповідною професійною підготовкою. У 1939 р. колектив виступав на XVIII з'їзді ВК РКП(б) у Великому театрі в Москві, в глядацькій залі був присутній Й. Сталін. У 1941 р. керівництво ансамблю та окремі працівники були нагороджені наркомом вугільної промисловості знаком «Відмінник змагань НК ЦБ УССР» та почесними грамотами [689, арк. 44–52].

Ансамбль шахтарської пісні та пляски став показовим для регіону, зразковим для всього Радянського Союзу, суттєво вплинув на розвиток художньої самодіяльності. В клубах, гуртках, при підприємствах стали виникати шахтарські колективи (наприклад, Чистяковський та Держинський), шахтарська культура стала популяризуватися по усьому СРСР. З початком Другої світової війни труппа ансамблю виїхала на фронт, про що мова піде у наступних підрозділах.

Історія з ансамблем шахтарської пісні та пляски наочно ілюструє процес професіоналізації самодіяльності, яке вимагало мистецтва відповідного ґатунку - доступного, зрозумілого, мобільного. Створення професійного народного колективу стало логічним етапом. Типовим для Донбасу прикладом стало намагання влади очолити та контролювати процес професіоналізації аматорських колективів задля популяризації саме пролетарської культури в регіоні – пролетарської вітрини соціалізму.

Паралельно з процесом «пролетаризації» народного фольклору відбувався процес його «денаціоналізації»: наприкінці 1930-х рр. поступово, через заборону гастролей та виступів, припинив своє існування грецький фольклорний ансамбль пісні та танцю «Сартанські самоцвіти», а селище Сартана, що з урумської (тюркська мова греків Приазов'я – прим. автора) перекладається як «жовте теля», у 1938 році було перейменовано на Приморське [94, с.154].

У великому регіоні з великою концентрацією пролетаріата на промислових підприємствах велика увага приділялась організації колективного дозвілля за прикладом організації колективної праці. Третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1938-1942 рр., містив пункт стосовно «подальшого підвищення культурного рівня трудящих», збільшення витрат на їх культурно-побутове обслуговування [394, с.54]. Державні та профспілкові витрати на соціально-культурне обслуговування трудящих УРСР у 1940 р. збільшились в 1,4 рази у порівнянні з 1937 р. [459, с. 6]. Однак, сам факт планування культурного

життя в плані розвитку народного господарства вказує на централізацію, уніфікацію життя громадян, класово-партійний принцип культурного будівництва. Держава пропонувала населенню колективно контрольовані форми проведення дозвілля через мережу будинків творчості, палаців піонерів, клубів, червоних кутків, хат-читалень. Разом з тим, не можна не відзначити великої позитивної ролі організації культурного дозвілля для населення Донбасу, зайнятого переважно важкою фізичною працею на шахтах та заводах. У 1940 р. на Донбасі нараховувалось 38 палаців культури, діяли 249 червоних кутків в Ворошиловградській області, 490 хат-читалень в Сталінській області [694, арк.55-57]. На 1940 р. мережа клубів в регіоні нараховувала 2031 установи (893 - в Ворошиловградській та 1138 - в Сталінській областях) [253, арк.40; 717, арк.104; 535, с.407-408; 439, с.11], в клубах проводилась ідеологічна та культурно-просвітницька робота: читання лекцій, працювали різноманітні гуртки та самодіяльні ансамблі. Відвідували гуртки сім'ями. Балерина Сталінського музичного театру О.П. Горчакова в своїх мемуарах згадує, що її батько - майстер-газівник Сталінського металургійного заводу, займався декоративним різьбярством по дереву, грав на бас-трубі в духовому оркестрі, сама майбутня балерина відвідувала спочатку гурток образотворчого мистецтва, згодом хореографічний. Найбільшою популярністю серед робітників регіону користувались драмгуртки, більйардні, танцювальні [91, с.15].

Для дозвілля громадян та прикрашення міст, в регіоні працювали парки культури та відпочинку. Переважна більшість парків Донбасу була створена у 1930-ті рр. Найбільша площа парків культури станом на 1938 р. знаходилась в м. Сталіно - 789,9 га. Парки оформлювались радянською символікою та скульптурними композиціями, фонтанами, пересувними бібліотеками, спортивними майданчиками, літніми театрами, копіями античних статуй, які повинні були знайомити населення з надбанням світової культури [579, с.300].

Невід'ємною частиною дозвілля населення була святкова культура. Масові свята були одним із засобів пропаганди та нав'язування культурних норм, догм та стандартів; репрезентували легітимність та авторитет режиму, демонстрували її військовий потенціал та здатність мобілізувати велику кількість людей. Радянська святкова культура виводила на історичну арену «нову людину». Особливо яскраво це можна побачити в промислових регіонах, таких, як Донбас, де робітник, передовик виробництва був прикладом для наслідування [13, с.22-23]. Свята були більше міськими подіями. Сільським жителям пропонувались відповідні культурні програми під час посівної або збирання врожаю [529, с.39].

Варто відзначити, що напередодні війни на Донбасі ще не було «власних» свят на кшталт Дня шахтаря. Тож відзначались офіційні радянські свята - День Жовтневої революції, День Міжнародної солідарності трудящих та ін. Наприклад, до святкування 8 березня в 1939 р. в регіоні були приурочені фотовиставки, премії для робітниць, лекції, в кінотеатрах йшли фільми: «Дочь партизана», «Дочь Родины», на Орджонікідзевському металургійному заводі в цехах організували соцзмагання між жіночими бригадами, а 23 стахановки отримали поїздку до Москви [554;556]. У 1939 р. відбувались святкування 125 років з Дня народження Т.Г. Шевченка. Був створений Урядовий Шевченківський комітет, якому підпорядковувались обласні та районні комітети [553]. Святкування передбачали тематичні концерти, читання творів, лекції про життя та творчість митця, виставки «Шевченко в живописі» [551;552].

Окремої уваги заслуговує культурно-пропагандистська робота, до якої активно залучалась молодь. Розповсюдженою була практика, коли студенти педагогічних навчальних закладів брали шефство над одним з місцевих підприємств, де організовували культурно-просвітні заходи, активно брали участь в кампанії з ліквідації неписьменності серед дорослого населення [393, с.19]. Особлива увага приділялась сільським районам, які вважались «відсталими». Організовані студентами бесіди та лекції за участю селян

отримали назву в кращих традиціях радянського новоязу «культзмички» [393, с.19]. Пересувні агітбригади, які займались культроботою в колгоспах, випускали газети; влаштовували концерти; проводили бесіди на теми соціалістичного змагання, історії партії, творів класиків художньої літератури, з питань агротехніки; привозили фотовітрини зі знімками колгоспів тощо. Станом на 1940 р. в Ворошиловградській області на польових таборах, в колгоспах працювало 29 агітбригад [6, с. 79].

Після випуску підручника «Краткий курс истории ВКП(б)» (1938 р.) по містам та районам Ворошиловградської та Сталінської областей, пройшли лекції, консультації з метою ознайомити населення з підручником. Цікава реакція населення на подібні заходи. В стенограмі наради відділу агітації та пропаганди Ворошиловградського Обкому КП(б)У з приводу реалізації в дію Постанови ЦК ВКП(б) «Про постановку партійної пропаганди в зв'язку з випуском Короткого курсу ВКП (б)» вказано, що лише в червні 1939 р. по області бажаючих вивчати самостійно історію партію склало більше 100 тис.осіб, проте в ході перевірки з'ясувалось, що вони не ознайомились з матеріалом. Цей епізод дає нам підстави припустити, що таким чином населення намагалось уникнути відвідування нецікавих лекцій та консультацій [210, арк.2,3,9].

Велику роль у формуванні картини світу радянської людини відводилось пресі, в такий спосіб суттєво впливаючи і на культурні процеси. У 1939 р. в УРСР виходило 16 союзних газет, 58 обласних, 591 міська та районна, 987 багатотиражок, 202 журнали [494, с.68, 86]. У 1939 р. в Сталінській області виходило 7 обласних та 34 міських та районних газети. У Ворошиловградській області 2 обласних та 30 міських та районних видань [494, с.74]. Серед них: «Радянська Донеччина», «Социалистический Донбасс», «Приазовский рабочий», «Ильичевец», «Колгоспне життя», «Лісічанський робітник», «Колгоспник Донеччини» та ін. Напередодні війни до Донбасу надходили загальносоюзні та республіканські видання, такі, як

«Большевистский путь», «Ленінська Зоря», «Зірка», «По пути Ильича» та ін. [202, арк.65;200, арк.111-112; 458, с.188; 306, с.89].

На прикладі газети «Социалистический Донбасс» за 1939 р. розглянемо, що друкувалось на шпальтах видавництв місцевого рівня стосовно культурного життя. На сторінках газети не містилось літературної або культурної сторінки, проте населенню пропонувались рецензії на кінофільми, вистави в театрах, об'яви різного роду, анонси про місцеві культурні новини. Зокрема повідомлення про науково-популярні лекції, святкування, захисти дисертацій, конференції тощо. Так, повідомлялось, що на околицях Краматорську в результаті розкопок знайшли дві катакомби епохи бронзи з похованнями, глиняним посудом, зброєю [551].

Великою популярністю на Донбасі користувались багатотиражки, що цілком природно пояснювалось концентрацією усіх сфер життя населення навколо містоутворюючих підприємств. На 1 січня 1941 р. у Ворошиловградській області виходило 2 обласні, 34 міських та районних газет, 83 шахтних та заводських багатотиражок [677, арк.40]: «За стахановскую стройку» (завод Лисхімбуд), «Червоне знамя» (Рубіжанський хімкомбінат) [348, с.698,774] та ін. На шпальтах багатотиражок друкувалась актуальна для робітників інформація, новини життя заводу чи шахти, виходили вони майже щодня, тоді як обласні та районні - 2-3 рази на тиждень. Багатотиражки, окрім інформаційної функції, мали великий виховний потенціал: насаджувався дух колективізму та корпоративізму, робітники уособлювали себе з професією, відстоювали інтереси свого підприємства. Розповсюджувати багатотиражні газети було легше, ніж забезпечувати періодичними виданнями віддалені райони та села. В деяких сільських пунктах Ворошиловградської області не вистачало навіть листонош [195, арк.48-49].

Напередодні війни в УРСР виходило багато журналів, що спеціалізувались на індустріально-технічній, економічній, природознавчій, математичній та медичній тематики. Натомість, архівні дані свідчать, що така

специфіка не приваблювала населення Донбасу. У 1939 р. до Ворошиловградської області надходив один такий журнал, до Сталінської – сім, тоді як, наприклад в Харківській області - 69 [494, с.89, 98]. Зрозуміло, що Харків – науковий центр, перша столиця. Але була й суто прагматична причина: якщо багатотиражки розповсюджувались серед робітників безкоштовно, то середня ціна за номер журналу в 1939 р. становила 1 крб. 78 коп [494, с.22]. Мабуть така сама ситуація була і з республіканськими газетами, про що свідчать про невиконання плану підпису на них місцевого населення. Так, по Ворошиловградській області недобір республіканських газет у квітні 1941 р. склав – 5191 екз., у червні вже – 8874 екз. [195, арк.48-49]. У січні 1941 р. на бюро обкому ставилось питання про зміну в роботі обласної газети «Ворошиловградська правда». Зазначалось, що газета повинна крім партійної хроніки, орієнтуватись на запити робітників: висвітлювати успіхи підприємств, створити огляди багатотиражних газет та ін. [227, арк. 21-22]. Таке приховане визнання незацікавленості населення у «партійному» змісті газети на той час було досить сміливим.

Незважаючи на те, що періодичні видання в СРСР виходили на мовах республік, у Ворошиловградській області у 1941 р. 18 із 34 районних газет друкувались українською мовою [228, арк. 112], газети різних етнічних спільнот до цього часу було ліквідовано. Так, в рамках «грецької операції» у Маріуполі було ліквідовано газети «Коллективисты», «Комунистис», «Меотида», «Пионерис» та ін., які виходили протягом 1930-1937 р. Назви газет свідчать, що грецька громада намагалась пристосувати пресу до вимог часу, але це не врятувало ситуацію, грецька мова була під заборобою [94, с.181; 424, с.400].

Одним із засобів культурного виховання населення СРСР стало радіомовлення. До війни в Україні працювало 8 радіостанцій (дві у Києві; по одній у Харкові, Сталіно, Одесі, Вінниці, Львові, Дніпропетровську), які перекривали територію всієї УРСР [693, арк.69; 451, с.67]. В ефір виходили музичні, драматичні, літературні передачі, виступали з лекціями культурні

діячі [337, с.62-63; 617, с.37]. На 1 січня 1941 р. кількість радіовузлів у Сталінській області складала 42 одиниці в містах та 12 на селі, кількість радіоточок 98312 та 4493 відповідно. У Ворошиловградській області кількість радіовузлів становила 31 в містах та 14 на селі, кількість радіоточок 49020 та 6195 відповідно. З 1933 р. в Сталінській області діяв обласний комітет радіомовлення. Однак, архівні матеріали свідчать, що радіомережа не задовольняла повною мірою потреби слухачів, така кількість радіоточок не охоплювала більшу частину населення Донбасу, не вистачало також радіоприймачів [666, арк.7].

Важливим осередком культури виступали бібліотечні установи, які провадили велику освітню, виховну, ідеологічну роботи. На Донбасі станом на 1 січні 1941 р. працювало 2063 бібліотек (873 у Ворошиловградській та 1190 в Сталінській областях), що складало в середньому 4,8 % від кількості бібліотек по УРСР, з книжковим фондом 5,7 мільйонів книг - 6,5 % від загального книжкового фонду УРСР [253, арк.49; 700, арк.118]. Бібліотечний фонд регіону складала переважно література економічного та технічного характеру, яка формувала книжкові фонди спеціалізованих установ, відомств, промислових підприємств. Проте задля популяризації читання бібліотеки Донбасу комплектувалося літературою з різноманітних галузей знань. Чисельну групу становила художня література: твори зарубіжних, російських та радянських авторів, література політичного змісту [6, с.118].

Радянське керівництво приділяло значну увагу мережі дитячих бібліотек - важливого осередку комуністичного виховання дітей та молоді. На 1 січня 1941 р. на Донбасі нараховувалось 40 дитячих бібліотек системи Наркомпросу (22 в Сталінській та 18 у Ворошиловградській областях). За кількістю дитячих міських бібліотек - 12, Сталінська область поступалася лише Київській області [695, арк.9]. Поповнення відбувалось за рахунок суспільно-політичної та науково-пізнавальної літератури, творів російських та українських радянських дитячих письменників [329, с.12].

Бібліотечні установи Донбасу не оминула участь контролю з боку партійних організацій та вилучення небажаної літератури. Партійні органи отримували інструкції зі списками книг, які підлягали вилученню з бібліотечних фондів. У 1941 р. в бібліотеках тільки Ровеньковського району Ворошиловградської області були реквізовані 200 книжок [190, арк.24-25]. У першу чергу підпадала під вилучення література політичного характеру, далі технічного, шкідливі твори знаходили навіть серед дитячої літератури, наприклад, «Курочка-Ряба». До «Списку забороненої літератури, що підлягає вилученню з книжкового ринку та бібліотек» (1930 р.) було включено більше 400 назв творів світового дитячого письменства [329, с.11].

Фіксувались в регіоні й «незаконні», згідно розроблених інструкцій, вилучення книжок. У ході перевірок низки бібліотек Сталінського та Кадіївського районів у 1933 р. були розкриті «пограбування» бібліотечного фонду, інтерпретовані як «шкідницька», «контреволюційна діяльність», оскільки з фондів були вилученні твори Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, постанови партійних з'їздів. Інструктор бібліотечної роботи з обласного відділу народної освіти був звільнений за цей інцидент з роботи [578, с.288]. Подібні ситуації часто виникали через плутанину у вказівках Головліту, які до того ж часто надходили з запізненням. Задля контролю над ситуацією з 1940 р. вводилась посада бібліотечних іспекторів в усіх міськрадосвітах [412, с. 800–801]. У той же час, мабуть задля покращання звітів, мали місце випадки включення до каталогу бібліотек книжок, які ще не були до кінця відредаговані або навіть написані [152, арк.6].

Джерела свідчать, що напередодні війни робота бібліотек не задовольняла культурних вимог населення республіки, зокрема на Донбасі. Нагальною проблемою було забезпечення бібліотек приміщеннями, бібліотечним устаткуванням. Прикладом є історія з будівництвом споруди для Сталінської обласної бібліотеки імені Н.К. Крупської, яка була заснована в 1926 р. Питання про окрему будівлю для бібліотеки піднімалось з 1933 р., проте, будівництво завершилось лише у 1941 р. [578, с.87; 37]. Недостатньо

укомплектовані літературою були масові та шкільні бібліотеки. Видавництва не виділяли бібліотекарям обов'язкової частини накладів літератури, що ними випускалась, а 40 % літератури, яку виділяв Книгокультторг зі своїх фондів, не забезпечували повністю потреб населення. Виникали випадки, коли бібліотеки витрачали відпущені асигнування на комплектування не за призначенням. Підготовка бібліотекарів відставала від потреб бібліотечної мережі, водночас кваліфіковані кадри часто працювали не за фахом [412, с. 800–801].

Станом на 1939 р. на Донбасі діяли 2 обласних, 1 партійний, 59 міських та районних архівів [36, с.8; 274, с.151]. 3 березня 1939 р. Центральне архівне управління УРСР було перетворено на Архівний відділ НКВС УРСР, а з червня 1941 р. ця установа почала називатися Архівне управління НКВС УРСР. Наслідком цих реорганізацій стала жорстка централізація та секретність в роботі архівів, фактично архіви перейшли до системи НКВС зі збереженням подвійного підпорядкування [274, с. 55; 11, с.326]. В Артемівському міському архіві був створений спеціальний відділ секретних фондів, готувались списки на учасників боротьби проти радянської влади [36, с.6]. На серпень 1940 р. Сталінський партійний архів опрацював 300 фондів, обробив 66585 од.зб. та видав 1200 довідок для партійних та комсомольських організацій [36, с. 15–16]. Разом з тим, організація використання ретроспективної інформації, тобто саме організація користування документами, довідкова робота, агітація та пропаганда архівними матеріалами, публікація історичних джерел була вкрай заідеологізована [79, с.12].

На 1 січня 1941 р. на Донбасі працювало 12 музеїв (8 в Сталінській та 4 у Ворошиловградській областях): 4 музеї революції, 7 краєзнавчих та 1 антирелігійний [253, арк.40]. Це складало 7,9 % від діючих музеїв по УРСР - 151 [268, с. 338]. Музеї, що працювали на Донбасі напередодні війни, також виконували просвітницько-пропагандистську функцію щодо формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, прославлення

індустріалізації, колективізації та культурної революції. Для виконання поставлених задач перебудовували експозиції, організовували пересувні виставки, лекторії, краєзнавчі гуртки [110, с. 45]. Протягом 1939 р. Ворошиловградський музей революції ім. К.Є. Ворошилова відвідало 52,5 тисяч екскурсантів, для яких було проведено 380 екскурсій, прочитано 170 лекцій та докладів [111, с.18].

У рамки інституалізованих культурних процесів на Донбасі через формалізацію та організацію культурного життя населення партійними органами усіх рівнів не вписувалось наявне релігійне життя.

У результаті проголошення антирелігійниками в 1932 р. «п'ятирічки безбожжя» гоніння на церкву, як суспільну інституцію набули всеохоплюючого характеру [89, с.37–42]. Внаслідок антирелігійної сталінської політики в Сталінській, як і у Вінницькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях до 1940 р. були зачинені всі православні церкви. По одній діяло у Ворошиловградській, Полтавській та Харківській областях [19, с.148]. Радянський уряд знищив адміністративну структуру Руської православної церкви в Україні, весь її єпископат, фактично були знищені Українська автокефальна й соборна (обновленська) конфесії. Проводились репресії проти священнослужителів. За період «Великої чистки» на Донбасі було репресовано 686 служителів релігійних культів. Тим, хто залишився, заборонили відправляти службу, священнослужителі працювали дрібними урядовцями, рахівниками, двірниками, сторожами [541, с.148; 6, с.171; 104, с.165]. З 1933 р. на Донбасі діяв Оргкомітет Спілок войовничих безбожників (далі СВБ), який займався антирелігійною пропагандою, закривав та руйнував релігійні установи. Сталінська обласна СВБ у багатьох містах по області створила лекторські антирелігійні групи, зусиллями яких з січня по жовтень 1940 р. по було прочитано 1329 лекцій, які прослухали 170000 осіб. Але звіти СВБ про масове охоплення антирелігійною пропагандою населення регіону свідчить скоріш про бажання надати значущості своєї діяльності. Адміністративні

методи, які активно застосовували місцеві радянські органи у боротьбі з релігією, є тому підтвердженням. Так, в Сталінській області з 1 жовтня 1933 р. по грудень 1934 р. було зачинено 137 церков, 2 синагоги, 4 молитовних будинки менонітів. З них 23 церкви були віддані під робочі клуби, 26 - під зерносховища, 88 - під будинки колгоспників, одна синагога знесена під будівництво пожежного депо, інша зайнята під гуртожиток студентів. До того ж релігійні будівлі часто грабували: в м. Сталіно з церков було знято 94 тони бронзи з дзвонів і передано машинобудівним заводам [102, с. 62–63].

Однак, боротися з релігією в регіоні, демографічні особливості заселення та промислового освоєння якого визначили його багатоконфесійність, було не так просто. Серед населення були іудеї, мусульмани, католики, протестанти, представники різноманітних релігійних сект. Незважаючи на широкомасштабні антирелігійні кампанії, релігійну свідомість на Донбасі викоренити не вдавалось, релігія пішла в підпілля, в «катакомби», що значно ускладнювало боротьбу з нею. Опитування у 1935 р. сімей робітників які мешкали на станції Лоскутовка засвідчило, що члени сімей не ходили до церкви, але всі мали в помешканнях ікони. Коли у робітників спитали, чому вони не прибирають ікони, то ті відповіли, що соромляться. Намагання протиставити та замінити релігійні свята радянськими також не давали результатів. Відзначаючи офіційні радянські свята, люди продовжували святкувати релігійні, часто навіть поєднуючи радянські та релігійні дати. Достатньо поширеним явищем стали «церкви у валізі», церковнослужителі переходячи з місця на місце здійснювали релігійні обряди. Фактично легендою став бродячий священик, який на Донбасі проводив хрестини у шахтарів. У 1939 р. священика заарештували, подальша його доля невідома. Є відомості також про священиків, які діяли в містечку Красний Луч та в селі Єсаулівка Ворошиловградської області [89, с. 51; 102, с.64-65; 480, с.40]. У Слов'янську жили ченці Святогірського монастиря, які розповсюджували твори про падіння антихристиянської

влади та відновлення Святогірської обителі. На базарах та в інших людних місцях Макіївки, Кадіївки, Сталіно, Лиману, Маріуполя, постійно з'являлись так звані «мандрівники», «зазивальники», «клікуши», які видавали себе за Ісуса, його апостолів та інших святих. Вони збирали кошти для віруючих, клопотали про відкриття церков [89, с. 172].

На нараді керівників культурно–просвітницькою роботою в серпні 1937 р. було зазначено, що Донбас «значно вражений сектантством», особливо такі міста як Сталіно, Костянтинівка, Макіївка. Тільки в одному Будьонівському районі Сталіно було 8 «сектантських організацій», в яких нараховували 200 чоловік віруючих, в Макіївці - 500 «сектантів» [6, с.89]. Для промислового регіону, який радянська влада вбачала уособленням пролетарської культури та який мав стати прикладом для інших територій УРСР та СРСР у проведенні успішної антирелігійної кампанії така ситуація була катастрофічною. Радянській владі вдавалося боротися з релігією, як з інститутом, однак, боротьба з релігією, як зі свідомістю, терпіла крах. Відсутність єдиного релігійного культу, строкатість та різноманітність релігійного життя, зазвичай підпільного, зводила нанівець боротьбу з релігією в Донбасі напередодні Другої світової війни, що дасться взнаки під час нацистської окупації.

Таким чином, наприкінці 1930-х рр. культурний простір Донбасу був повністю відозмінений, відбулось тотальне знищення первісного етнокультурного ландшафту регіону та системи етнонаціональних відносин, що йому відповідала.

2.2. Культурне життя Донбасу в умовах «очікування війни»

Початок Другої світової війни для населення Донбасу позначився культурною мобілізацією, яку умовно можна визначити «очікуванням війни». Культурне життя регіону змінювалось відповідно до просування військ, так захоплення Ворошиловградської області нацистськими військами тривало від 11 листопада 1941 р. до 27 липня 1942 р., а Сталінської – від 8

жовтня 1941 р. до 10 липня 1942 р. У той час, коли міста та села Сталінської області, наприклад, були захоплені нацистськими військами, в Ворошиловградській області продовжували діяти установи, відбувалось культурне життя [347, с.203;348, с.89].

Система освіти в умовах війни зазнала численних структурних і якісних змін. Перший воєнний навчальний рік проходив у надзвичайно складних умовах. На всіх ланках відчувався брак висококваліфікованих викладачів, адже педагоги-чоловіки пішли на фронт, частина освітян евакуювалася. Проблему вирішували за рахунок збільшення навантаження на жінок, залучення до викладання педагогів-пенсіонерів і частково підготовки кадрів на короткострокових курсах. Відчувалась відсутність достатньої кількості навчальної літератури, канцелярського приладдя, складні умови навчання і проживання. Уся ланка освітніх установ функціонувала з об'єктивних причин неритмічно, у заняттях траплялись великі перерви (3–4 місяці), скорочувались навчальні програми. Більше уваги в навчальних планах шкіл стали приділяти фізичній, військовій та ідеологічній підготовці учнів, дівчата опановували спеціальність медичної сестри [21, с.44].

У березні 1942 р. влада провела мобілізацію молоді до шкіл ФЗО регіону, з запланованих 2000, були мобілізовані 1800, серед проблем зазначалось: проблеми з харчуванням, одягом, інфраструктурою [198, арк. 14; 97, с.56; 505, с.18]. Освітяни, учні та студенти широко залучалися до різних форм допомоги фронту: вливалися до лав Червоної армії, залучалися до проведення сільськогосподарських робіт, будівництва фортифікаційних споруд, збору металобрухту, коштів у Фонд оборони, виконували воєнні замовлення. В умовах війни зросла роль фахової освіти, відбувся перехід навчальних закладів від навчально–виробничої діяльності до виключно виробничої для задоволення потреб воєнної промисловості [21, с.48; 489, с.89].

Проблеми функціонування освітніх установ негативно позначилися на навчальному процесі. Так, серед учнів Ворошиловградщини лише 77,8 % закінчили 1941/1942 н.р. без ускладнень. Надмірне тижневе навантаження, залучення студентів до сільськогосподарських робіт на тривалі строки негативно позначилися на їх підготовці. Тому 1942/1943 навчальний рік скорочені навчальні плани планувалося відмінити місцевим органам заборонялося залучати студентів і викладачів на господарські роботи [21, с. 58–62].

Варто відзначити, що посилились репресії проти вчителів німецького походження. Це була не лише боротьба з національною свідомістю, в умовах «очікування війни» представників етнічних спільнот розглядали як майбутніх шпівнів. Ще з 1 січня по 1 серпня 1938 р. у Сталінській області було арештовано 163 особи, що склало 40% всього німецького педагогічного персоналу області [499, с.108]. Найбільша частка репресованих німців припала саме на 1941 р., тобто ми можемо казати про превентивні міри [524, Кн.9, с.78].

Наука також перебувала в «очікуванні війни», відбувалась мілітаризація наукових досліджень [384, с.4]. Так, технічні наукові установи працювали на оборону країни, медичні заклади зосередили свої зусилля на швидкому відновленні боєздатності поранених, організації профілактики інфекційних захворювань на фронті та в тилу. За закликом радянської влади на історичну науку покладалось виховання населення в дусі патріотизму, героїзація радянської історії та в «разоблачении людоедской фашисткой идеологии, в частности фашистской фальсификации истории» [269, с.200; 92, с.97; 421, с.43].

Провідну роль у патріотичному вихованні населення, піднятті бойового духу держава надала мистецтву. Образотворче мистецтво виходило на рівень максимально зрозумілий для населення та мобільний: листівки, плакати, агітвікна, карикатури для фронту та тилу. Тематика плакатів була досить різноманітною. Це плакати в яких відображений нерозривний зв'язок

фронту з тилом: «Все для фронту», «Если завтра война» та ін. Поширення набули плакати, що закликали на боротьбу з ворогом, в яких дуже виразно, на передньому плані виступають людські почуття – гіркоти, ненависті [743, с.11-12]. Варто зазначити, що в радянському культурному просторі відбулись зміни в образі німця. У частини населення було уявлення про німців як про націю культурну та дисципліновану, в міжвоєнний період образ німця створений радянською пропагандою це образ друга-пролетарія. З початком війни цей образ змінився на образ звіра, який насаджувався зверху пропагандою, підкріплювався через досвід спілкування населення з нацистами. Німець дорівнював «фашист», а «фашист» дорівнював звір, переважало особистісно-емоційне вороже ставлення [540, с.277-278]. Плакати, які демонстрували звірства німців повинні були викликати обурення, злість, уособлювати нападника з істотою, якій невідомі людські почуття. В плакатному жанрі часто застосовувався образ жінки з дитиною, він повинен був викликати бажання захистити [548, с.786]. Відокремлюється також негативно-іронічне ставлення до окупанта, в образотворчому мистецтві це проявлялось в карикатурах, у творчості «Кукриніксів» (Додаток Д). Над плакатами працювали переважно художники при видавництвах, які не були мобілізовані. Важливою складовою було розповсюдження плакатів серед населення, для цього долучали періодичні видання. Так, видавництво газети «Ворошиловградская правда» на початку війни видало 2 плакати місцевих художників, накладом у 5000 екземплярів [246, арк.40].

Окремо варто зупинитись на радянських антинацистських карикатурах, як інструменті пропаганди, агітації. Розглянемо на прикладі карикатур, що друкувались на шпальтах газети Південного фронту «Во славу Родины», яка протягом вересня-жовтня 1941 р. розповсюджувалась на території Ворошиловградської області. Героями радянських карикатур ставали переважно Гітлер, Геббельс, лідери країн-союзників Німеччини. Союзники Німеччини зображувались як підпорядковані країни, що плазують перед Гітлером. Однією з розповсюджених тем була брехня нацистських

лідерів, особливо стосовно перемог на фронті. Висміювались німецькі, італійські, румунські солдати, їх оснащення, харчування, підготовка. В зображеннях карикатуристів нацистські лідери та солдати зображувались з мордами тварин замість людських обличчя, переважно свині, підкреслюючи їх нелюдську поведінку. Піднімалось питання грабувань військовими цінностей після захоплення територій. Одним із розпосюджених сюжетів був «сміливий» німецький солдат, що готовий боротись лише з дітьми та стариками (див. Додаток Е). Даний сюжет не лише висміював солдат, а так само, як і плакати закликав до боротьби, викликав бажання стати на захист слабших. На одній з карикатур солдати зображувались з мордами котів, так автор намагався продемонструвати, що вони немов дворові коти, що б'ються за здобич (див. Додаток Е, рис.Е.7) [54;55;56;57;58;59;60].

Карикатури супроводжувались підписом, або сатиричними віршами, які пояснювали населенню зображення. Радянський уряд використовував переважно карикатури пасивного сприйняття, в яких можливість інтерпретувати зображення по-своєму майже виключалась, а підпис та пояснення підсилювали ефект та нав'язували певну думку [105, с. 103].

Значний тиск у період «очікування війни» відчували театральні колективи, які з початком війни виступали з військово-шефськими концертами. Відповідальність за складання репертуару та художній рівень виконання покладался на керівників театрів, влаштовувались громадські перегляди за участі представників Комітету по справах мистецтв, керівників партійних органів, політуправління армії. Програми концертних бригад були різні за жанром: від народних («Маруся Богуславка» М.П. Старицький, «Запорожець за Дунаєм» С.С. Гулак-Артемовський; «Шельменко денщик» Г.Ф. Квітка-Основ'яненко) до постановок для підняття бойового духу солдатів (О.П. Довженко «Україна в огні», «Мати»; глава з роману М.О. Шолохова «Они сражались за Родину»; «Партизани в степах України» О.Є. Корнійчук) [437, с. 185–187].

Музичні колективи так само обслуговували шпиталі, фронтові частини, робітничі колективи в тилу. У Ворошиловграді був спеціально створений фронтовий музично-драматичний колектив, який дав близько 300 спектаклів та концертів для військових частин і шпиталів. На Південному українському фронті виступали шахтарський ансамбль пісні та танцю, Ворошиловградська філармонія, Ворошиловградський обласний театр російської драми, Український музично-драматичний театр ім. Щорса [218, арк. 145]. Видавництво «Ворошиловградська правда» у 1941 р. опублікувала збірник антинацистських пісень місцевих композиторів, який розповсюджувався серед мережі клубів області [677, арк. 26].

З початком війни кінотеатри не припиняли свою роботу, з липня 1941 р. по травень 1942 р. кінотеатри Ворошиловградської області обслуговували 2588 цивільного населення та 152 тисячі бійців Червоної Армії [246, арк.40]. Зросла роль фільмів патріотичного характеру, їх активно демонстрували населенню через мережу культурних установ. Серед таких фільмів слід відзначити: «Большая жизнь», «Если завтра война», «Неустршимые», «Глубокий рейд», «Случай на границе», «Балтийцы», «Депутат Балтики» [165, арк.18-38; 166, арк.39-53; 167, арк. 24-24зв.;239]. Не відставав у вихованні патріотизму дитячий кінематограф, виходили дитячі кінострічки та мультфільми, спрямовані на виховання патріотизму: «Дочь партизана» з піснею «Мы выросли под солнцем страны счастливой дети»; «Папанінці» про чотирьох радянських полярників висаджених на Полярному полюсі, з якого популярною стала «Пісня про Батьківщину» І.О. Дунаєвського. Останнім українським мультфільмом довоєнного виробництва став «Заборонений папуга» І.А. Лазарчука - гострий антинацистський памфлет, виходить мультфільм-плакат «Журнал политсатиры», в якому висміювали Гітлера [350, с.200].

Початок війни дав імпульс для відображення патріотизму в усній творчості, радянська влада піклувалась, щоб фольклор, який виник в роки

війни одразу вивчався та використовувався засобами інформації в цілях пропаганди, перші публікації з'явилися вже у 1941 р.[98, с.300].

З початком війни відозмін зазнала й святкова культура: зменшились масштаби святкувань, які перетворились у виключно внутрішні події, зачинялись приміщення, де проходили святкування, знизилось значення свят. Святкові заходи скоротились до мінімуму та проходили у формі зборів на підприємствах та закликів йти на фронт. Частина клубів, які працювали близько до фронту, припиняли свою роботу, так із 893 клубів Ворошиловградської області на початок 1942 р. діяло 487, які проводили роботу серед населення, а гуртки клубів давали концерти військовим частинам та шпиталям [664, арк. 30]. Проте, усі обмеження в сфері святкової культури, які принесла з собою війна, були тимчасові, вони не призвели до зміни святкової концепції та зниження значення свята в якості презентації держави [529, с. 329–330; 406, с.36].

Війна вимагала створення широкої мережі воєнної фронтової преси, у зв'язку з чим було припинено видання значної кількості цивільної преси. Це в першу чергу стосувалось спеціалізованих, галузевих газет («Машиноостороение»). Низка споріднених за типом і призначенням газет об'єднувалися в одну, функції деяких перекладались на інші (наприклад, тематику «Совхозной газеты» і газети «Животноводство», які закривались, перейняла газета «Социалистическое земледелие»). Скорочувались тиражі газет, формат, зменшувалась періодичність виходу.

Відбувались зміни в кадрах видавництва: журналісти, здатні до військової служби, йшли в армію, на їхні місця приходили пенсіонери та жінки. Періодичні видання країни та регіону друкували статті, які закликали до боротьби: «Радянський народ сповнений рішучості захистити свою рідну землю» («Комуніст», 24 червня 1941 р.), брошури. Відділ пропаганди та агітації Ворошиловградської області в 1941 р. видав брошуру, присвячену війні накладом у 15 тисяч примірників. Хоча з початком війни гостро постала проблема з папером та поліграфічним обладнанням, видавництва намагались

використати всі можливості для того, щоб не припиняти діяльність, наприклад, друкували на папері для паління [512, с.50].

З початком Другої світової війни редакції видань повинні були особливо ретельно стежити за нерозголошенням економічних, політичних та військових «таємниць». З 1938 р. діяло Сталінське обласне управління у справах літератури й видавництв, яке слідкувало за нерозголошенням таємниць [273, с.265].

Протягом 1940 р. – I півріччя 1941 р. в Ворошиловградській області були зафіксовані 18 військових розголошень, попереджені 133 порушення. Подібні ситуації виникали через неналежні умови праці - були відсутні ізольовані кімнати для зберігання таємних матеріалів, окремі райкоми відправляли уповноважених Облліта на тривалий час до колгоспів, тим самим, відволікаючи від роботи. Негативно на роботу періодичних видань впливала малограмотність робітників та плінність кадрів (за 1939 р. в Ворошиловградському Облліті змінилась 31 людина, в 1940 р. — 18, за 2,5 місяця 1941 р. - 3). Так, через недбалість працівників була зірвана підписка на перше півріччя 1941 на республіканські газети та журнали у Ворошиловградській області (у квітні недобір склав 5191 екземплярів, у травні - 5672, у червні - 8874); конфісковано 1002 примірника газети «Ворошиловець» через низьку якість кліше [190, арк.24-25].

У лютому 1941 р. Бюро обкому КП(б)У зобов'язало міськими, райкоми та первинні партійні організації керувати фабрично-заводськими та шахтними газетами, раціоналізувати використання типографій [188, арк.16]. У Ворошиловградській області багатотиражки виходили до жовтня 1941 р, тобто до початку евакуації підприємств [677, арк.40].

Видавництва активно використовувалось владою для агітаційно-пропагандистської роботи серед населення. Так, видавництво «Ворошиловградської правди» протягом червня 1941р. по травень 1942 р. опублікувало: «Речь товарища Молотова» - 500 тис. екземплярів; «Речь

товраища Сталина» - 250 тис. екземплярів та ін. брошури на воєнну тематику [677, арк.28].

На початку 1941 р. Бюро обкома КП(б)У зобов'язали міськими та райкоми організувати колективні радіослухання при парткабінетах, клубах, хатах-читальнях для систематичного інформування населення стосовно повідомлень інформбюро [197, арк.4]. Набули поширення радіопередачі військово-патріотичного характеру, поряд із військовою тематикою велика увага приділялась пропаганді подвигів воїнів Червоної Армії та Військово-Морського флоту. Збільшилася питома вага інформаційних передач - майже відсунули радіогазети регулярні випуски «Останніх вістей» (що виходили 4 рази на рік). Водночас виходили в ефір програми, які висвітлювали питання розвитку промисловості, транспорту, сільського господарства, питання боротьби за виконання та перевиконання народногосподарських планів, комуністичного виховання, пропаганди марксистсько-ленінської теорії. Великого значення та популярності набули програми «Листи на фронт», «Листи з фронту», вісті з фронту, антинацистські радіомітинги, що транслювалися, навіть на окупованій території. Частим гостем на таких передачах був О.П. Довженко, що влаштовував читання своїх новел і оповідань «Мати», «Ніч перед боєм», «Перемога» та ін. Збагатилися розважальні передачі, наприклад, спортивні, що в цей час почали вести прямі трансляції футбольних матчів. Поряд з вищезначеними напрямками, дитячі музичні, літературно-драматичні програми не втрачали своєї актуальності. З початком війни частина радіостанцій була евакуйована, частина знищена, як Сталінська. Для того, щоб не залишити Україну без радянського фронтового ефіру українською мовою заговорило радіо «Радянська Україна» в Москві, восени 1941 р. запрацювала радіостанція ім. Тараса Шевченка в Саратові, яка стала національним центром українського радянського мовлення в роки війни [337, с. 138–141; 410, с.45].

Радянська влада вважала, що в умовах війни бібліотеки, архіви та музеї повинні опікуватись перш за все питаннями пропаганди, вихованням

громадян у дусі патріотизму та відданості більшовицькій партії, а не порятунком фондів. Для цього установи повинні були забезпечити представлення своїх фондів на відповідні тематики в шпиталях, військових частинах, в тилу в максимально мобільній формі, для охоплення більшої кількості населення. Музеї створювали не лише стаціонарні, а й пересувні виставки, так, Ворошиловградський краєзнавчий музей у 1942 р. організував 4 пересувні виставки: «Великая отечественная война советского народа»; «Как русский народ бил германских захватчиков»; Иосиф Виссарионович Сталин - вождь и организатор победы Красной Армии»; Советский Восток - мощная база обороны страны». Діяли пересувні бібліотеки, лекторські бюро, в яких читались лекції з історії, культури, політики. Лекторське бюро Ворошиловградського облоно за чотири місяця 1942 р. прочитало 216 лекцій, які відвідало 47414 чоловік, на такі теми: «За Родину», «Война и религия», «Моральный облик советских граждан» тощо [677, арк.38-40].

Серед головних завдань архівів у роки війни, можна виокремити забезпечення документами до підготовки тематичних вистав та публічних заходів на патріотичну тематику [36].

Початок Другої світової війни різко змінив вектор радянської політики стосовно релігії. Переломним моментом у релігійній політиці радянської влади стали події вересня 1939 р. - вступ радянських військ на територію Польщі та приєднання Західної України та Західної Білорусії до СРСР. Радянське керівництво вимушено було визнати, що вплив релігії в західних областях набагато сильніший, ніж в інших регіонах країни. Прийшло розуміння, що для того, щоб виграти у війні необхідна мобілізація сил. Церква зі своїми традиціями патріотичного служіння могла виступити союзником комуністичної влади. Радянська влада припинила антирелігійну пропаганду та репресії проти духовенства, церква отримала можливість встановлювати зв'язки з релігійними організаціями інших країн, згорнула свою діяльність «Спілка войовничих безбожників», хоча формально вона не була розпущена. До жовтня 1941 р. були закриті практично усі антирелігійні

патріотичні видання [89, с. 139–140]. Згодились національні та патріотичні традиції православ'я, що формувались століттями. Патріотичні послання ієрархів Російської Православної Церкви розповсюджувались по всій території Радянського Союзу [102, с. 142–144]. З початком війни, пожвавилася діяльність не тільки православного духовенства, але й помітною стала активізація тих конфесій, діяльність яких у мирний час переслідувалось законом, наприклад, євангельських християн та баптистів СРСР [103, с. 21].

З наближенням фронту відбувалась евакуація населення, промислових об'єктів, установ [442, с.46]. 24 червня 1941 року рішенням ЦК ВКП(б) та РНК СРСР було створено Раду по евакуації, при наркоматах та відомствах були створені спеціальні бюро та комісії з евакуації, на місцях керівництво евакуацією було покладено на партійні органи [412, с.70; 358, с.14]. Організовували експертні–перевірні комісії, проте комісії часто не мали досвідчених працівників, вели роботу поспіхом. Донбас став квінтесенцією загальної концепції евакуації в Радянському Союзі, яка полягала в тому, що установи культури підлягають евакуації за остаточним принципом. Радянська влада не змогла впоратись з проблемою евакуації людей та захисту території, не змогла реалізувати наказ – «бей врага на своей территории».

Серед населення не проводилась інформаційна робота щодо підготовки до евакуації, через що відмічались панічні настрої, розповсюджувались чутки про війну, так на шахті ім. Орджонікідзе робітники заявляли: «Никто с нами не работает, газет мы не читаем, что услышим, тем и пользуемся» [112, арк.5]. Спостерігались випадки самотійних, одиночних евакуацій, переважно серед керівників підприємств та установ, [112, арк.6;585, с.47], зокрема культурних.

У 1941-1942 н. р. значно скоротилася кількість шкіл і учнів, що було пов'язано з евакуацією населення в тиллові райони країни, не всі школи відновили свою діяльність через близькість фронту [21, с. 44-48, 54].

Гостро стояла проблема евакуації училищ і шкіл ФЗН Донбасу, які перебазовувалися переважно в Заволжжя та на Урал. Неорганізованість, обстріли під якими доводилось вивозити навчальні заклади, призводили до людських жертв та матеріальних збитків ще в дорозі, заклади до місць призначення діставалися не в повному обсязі. На Донбасі мобілізації підлягало 39 ремісничих та залізничних училищ і 129 шкіл ФЗН, а до місць призначення добралось 95 навчальних закладів (56,5 %) [21, с. 54].

На 1941/1942 н.р. в УРСР функціонувала незначна кількість технікумів і середніх спеціальних шкіл Ворошиловградської та Харківської областей (всього 14 із 660 до війни). З наближенням лінії фронту більшість середніх спеціальних закладів припинила роботу, частина разом з обладнанням була евакуйована в східні райони СРСР. Так, були евакуйовані Артемівський механіко–керамічний, Сталінський і Макіївський металургійні технікуми [21, с. 55-58].

Із початком війни Наркомату освіти УРСР довелося розв'язати складне завдання евакуації вузів України. Основними районами дислокації стали Казахстан, Західний Сибір, Поволжя, Середня Азія, Урал. За відсутності загальних планів, евакуація проходила хаотично, деяким вузам довелося евакуйоватися два–три рази. Проте до жовтня 1941 р. вдалося евакуйовати значну частину вищих закладів України - понад 70 вузів, з яких 31 вуз у тилу відновив роботу [21, с. 59–60; 374, с.18].

Сталінський педагогічний інститут був евакуйований в жовтні 1941 р. до м. Кунгур Молотовської області (нині Пермська область). Однак поновити роботу вуза не вдалось, обіцяного приміщення не дали, асигнувань на заробітню плату не виділили. Інститут припинив свою роботу до реевакуації в грудні 1943 р. [305, с.21].

Варто зазначити, що організовано відбувалася евакуація лише Академії наук, а також групи провідних членів творчих спілок та їхній сімей, яких було вивезено першим же ешеленом Академії наук на початку липня

1941 р. [380, с.31; 51, с. 189]. Дані по евакуації культурної інтелігенції обривочні, неповні, що підтверджує неорганізовані дії уряду.

Розглянемо дані по Спілці письменників УРСР, яка до початку війни об'єднувала 303 письменника. До рядів Червоної Армії прийшли 80 письменників (з Донбасу Б.Л. Горбатов, В.О. Белоусов, А.В. Бронський, І.О. Гонімов, Б.А. Котов, К.М. Герасименко, Є.С. Кузнецов), в Уфу евакуювались 33 діяча (з Донбасу В.М. Сосюра), в інші міста виїхало 116 членів (з Донбасу П.М. Безпощадний), 8 чоловік були оголошені ворогами народу, про інших членів Спілки дані не збереглися, але відомо, що частина письменників залишились на окупованій території [684, арк.19; 495, с.398-399,407; 1, с.364; 550, с.56;710, арк.67]. Відомо, що художники - В.А. Головатий, В.П. Московченко, І.В. Крамаренко були в лавах Червоної Армії [628, с.300], не зміг евакуюватись та вимушений був залишитись в окупації мариупольський художник Я.І. Нікодимов [627].

Від'їзд театрів, музеїв, культосвітніх закладів не включався навіть у загальні плани евакуації через перевантаженість залізниць військовими перевезеннями та перебазуванням промисловості та відбувався самопливом [380, с.31;685, арк.7].

З початком війни лише 44 театральні установи України з 131 змогли евакуюватися на схід СРСР. Основними напрямками діяльності евакуйованих театрів були стаціонарні вистави, просвітницька робота та виступи для фронтових бригад. Решта театрів, здебільшого робітничо-колгоспних розпалась, частина не встигла евакуюватися [684, арк.18 зв.-19;704, арк.5].

Театральні колективи регіону евакуювались до Сходу СРСР: Український музичний драм театр ім. Артема було евакуйовано до м. Клил-Орда (Казахська РСР) та с. Созоновка (Киригизська РСР); Сталінський музичний театр евакуйовано в м. Пржевальск, Киргизська РСР; Сталінський український драматичний театр евакуйовано в м. Джалал-Абад (Киргизська РСР) та м. Ленінабад (Таджикська РСР); Слов'янський російський

драмтеатр ім. Маяковського в м. Андижан (Узбекська РСР); Костянтинівський театр руської драми ім. Пушкіна в м. Аташауз (Туркменська РСР); Макіївський український міський драматичний театр припини свою роботу з початком війни [701, арк.10-13; 498, с.114;711, арк.10]. Більшість театральних робітників та акторів вимушені були залишитись на окупованій території, адже в першу чергу виїжджав керівний склад та провідні актори з сім'ями. Одна з балерин Сталінського музичного театру Олена Горчакова згадує, що за декілька днів, до приходу німців у Сталіно була нарада, під час якої керівництво театру запевнило акторів, що місто не буде окуповано, евакуація не передбачається. У ніч, коли прийшли окупанти лише керівництво театру та невелика частина артистів були попереджені та встигли виїхати до Киргизської РСР [91, с. 45].

На прикладі Державного українського музично-драматичного театру ім. Артема розглянемо кількісні показники процесу евакуації. На 22 червня 1941 р. склад театру нараховував 92 співробітника (з них художнього складу - 53), до лав Червоної Армії було залучено 26 чоловік. У день евакуації театру - 7 вересня 1941 р. були евакуйовані 35 робітників театру, з яких художнього складу 26, решта керівний склад та начальники цехів, таким чином на окупованій території залишилась 31 людина, тобто третина довоєнного складу театру [701, арк.10-13].

У зв'язку з військовими діями припинили свою роботу всі філармонії України, частина колективів виїздила на фронт, частина все ж таки встигла евакуюватись, як зокрема Сталінський симфонічний оркестр [701, арк.3;712, арк.7].

З наближенням фронту обласні відділи кінофікації регіону вимушені були корегувати свою роботу. Так, Ворошиловградський відділ кінофікації вимушений був без дозволу Управління кінофікації УРСР створити свій власний відділ кінопрокату та розпочати збір кінофільмів, оскільки на листопад 1941 р. в розпорядженні місцевого відділу знаходилось лише 6 кінострічок. Відновлення постачання кінофільмів з Москви відбулось лише

у квітні 1942 р., а місто Дебальцево, де знаходився кінопрокат, вже було зайнято нацистськими військами [246, арк.40]. Частина кінообладнання регіону була евакуйована, частина втрачена через воєнні дії, пересувні кіноустановки передавалися військовим частинам. Управління кінофікації при СНК УСРС з початку мобілізації поставило для фронту більше 350 автокінопересувок із шоферами, кіномеханіками та кінофільмами, так з Ворошиловградської області було передано 36 кінопересувок [246, арк.13].

Бібліотеки Східної України евакуйовані не були, а з наближенням лінії фронту зачинялись. Приміщення бібліотек у радянському тилу часто використовувалось для потреб оборони, що завдавало збитків їхнім фондам. З метою збереження частина бібліотечних фондів була передана до архівів обкомів Комуністичної України. Певна кількість цінної літератури була переміщена до тайників та підвалів завдяки героїзму працівників бібліотек. Так, працівник Сталінської Обласної бібліотеки М.І. Королькова сховала частину фондів у підвалах, врятував декілька десятків тисяч книжок. Значна кількість досвідчених бібліотекарів області була мобілізована до Червоної Армії та пішла до народного ополчення. У бібліотеках залишались працювати обмежена кількість осіб, які фізично не могли забезпечити повноцінне збереження майна. До того ж фонди, які могли бути використані проти СРСР, підлягали знищенню [274, с. 110].

Лише в середині липня 1941 р., тобто через місяць з часу створення Ради з евакуації влада надала наказ про термінову підготовку до евакуації документів із радянських архівів, секретних та інших першорядних фондів. Відповідно до інструкції ГАУ НКВС СРСР, евакуації підлягали джерела по дослідженню історії класової боротьби та революції в Україні. Евакуації підлягали секретні, надсекретні матеріали післяреволюційного періоду. Наукові та історичні фонди, як другорядні, евакуювати не поспішали. Одночасно за вказівкою НКВС документи, які не вдалося вивезти, слід було знищити [268, с.18; 549, с.76].

До середини серпня 1941 р. були евакуйовані матеріали облдержархівів з 18 областей України. Усього з території України в східні області Радянського Союзу були евакуйовані матеріали 37 центральних та облдержархівів та їхні філій з 19 областей [274, с. 42–43].

Існують різні дані про евакуацію архівів Донбасу. Зі Сталінського обласного державного архіву, за однією версією був евакуйований 321 фонд у місто Балашов Саратовської області, на станцію Алга Актюбінської області та в місто Омськ. У Сталіно було залишено 837 фондів 234397 од.зб. за 1740–1940 рр. Це документи іноземних акціонерних товариств дореволюційного періоду; документи Маріупольського грецького суду XVIII століття, судів 20-х рр. XX ст., фонди заводів та фабрик, сільрад, місцевих організацій тощо. Частина цих документів була спалена, частина залишена в приміщенні архіву. Існують інші дані: про евакуацію 511 фондів у ті самі міста; евакуацію 321 фонду в місто Шадринськ Курганської області та 212 фондів у місто Балашов Саратовської області [274, с.53].

З філіалу в Маріуполі були евакуйовані 175 фондів в Омськ, за іншими даними стільки же фондів у місто Балашов, за третьою версією 79 фондів до Балашова [722, с.53].

За одними даними частина облікових матеріалів та науково-довідковий апарат секретного відділу Артемівського філіалу евакуювали в Балашов, однак частина документів при перевозці була пошкоджена й підлягала утилізації та знищенню. За іншими даними архів не евакуювався, у місто Шадринськ була вивезена лише науково-дослідна картотека. Проте всі дослідники сходяться в тому, що основна частина архіву з обладнанням залишилась в будівлі Свято-Троїцького собору, де розміщувався архів.

Підготовка документів архівних установ до евакуації проводилася на підставі секретної інструкції, розісланої облвиконкомом ще 23 листопада 1932 року. Відповідно до цієї інструкції підготовку та евакуацію потрібно було закінчити в листопаді-грудні 1932 р. Підлягали евакуації: 1. Архівні матеріали дореволюційного і пореволюційного часу, що знаходяться на

секретному зберіганні. 2. Матеріали всіх установ, які з'явилися після Лютневої революції і існували до остаточного закріплення Радянської влади, крім документів кооперативних об'єднань, шкільних, середніх навчальних закладів і лікарень, а також інших установ, в документах яких не відбивалися події Жовтневої революції і громадянської війни на Україні. 3. Архівні матеріали радянського періоду: адміністративних установ, виконкомів, їх відділів і інспектури. Обов'язковій евакуації підлягали вказівки про звільнення червоноармійців від податей, документи комісій по реквізиції церковних цінностей, комісій чистки соваппарата, матеріали комісій потерпілих від контрреволюції, особисті справи пенсіонерів. За органам освіти: матеріали обстеження шкіл, характеристики вчителів. Евакуації підлягали документи військкоматів, судів, прокуратури, ревтрибуналів, нотаріальні акти.

До 20 липня 1941 року був вивезено в Балашов 241 фонд (12248 справ) Сталінського обласного архіву, в Шадринськ, Курганської області та в Алгу, Актюбінської області 321 фонд (24894 справи). З Маріуполя було евакуйовано 79 фондів (3407 справ), а також 14 фондів (3102 справи) Сталінського держархіву. Однак, незважаючи на розіслані інструкції та попередню підготовку в м. Сталіно були залишені 837 фондів (234 397 од. зб.) з 1740 по 1940 рр. [587].

Стосовно евакуації архівів Ворошиловградської області, відомо, про евакуацію 350 фондів (130 000 од. зб.) Ворошиловградського обласного державного архіву та 216 фондів (40 331 од. зб.) Старобільського архіву. Матеріали зазначених архівів були відправлені 19 серпня 1941 р. до м. Актюбінськ, частину матеріалів відправили пізніше на Урал до м. Златоуст Челябінської області. Це були фонди переважно довідкового наукового значення [36; 268, с.86].

На відміну від політики влади щодо бібліотечних установ, питання збереження архівних фондів стояло перед державою більш гостро, адже документи могли потрапити до окупантів та використовувались в

антирадянських цілях. Однак, евакуації підлягали документи революційного, післяреволюційного періодів, комуністичного спрямування тощо, інші фонди вважались менш цінними та підлягали евакуації в другу чергу, документи, які не встигали вивезти підлягали знищенню. Варто також помітити, що сам процес евакуації проходив неорганізовано, внаслідок такої політики держави частина фондів регіону була втрачена ще під час перевезення та поганих умов зберігання [274, с.89].

Евакуація музеїв і картинних галерей України в східні області СРСР фактично була провалена. Так, до східних районів СРСР вивезли від 22 до 26 музеїв з 151 (станом на 1 січня 1941 р.) [380, с. 31]. Дослідник С.І. Кот зазначив такі причини провалення евакуації музейних установ: 1) брак часу. Не встигали вивозити музейні фонди, керівництво Військових рад фронтів зволікало з наказом про загальну евакуацію, чекаючи вказівок із Москви, які надходили запізно; 2) зневажливе ставлення до музейних пам'яток більшості керівників; 3) відсутність плану евакуації. Фонди вантажилися на перший-ліпший транспорт, що йшов у тил, а вже потім про їхнє перебування довідувалися від супроводжуючих, частина експонатів губилась по дорозі, ешелони попадали під бомбардування та обстріли [400, с. 152-153]. Доля експонатів залежала від того, чи розуміло радянське партійне керівництво на місцях значення збереження культурних цінностей. Успіх проведення евакуації залежав частіше від волі державного та партійного керівництва, яке мало надавати транспорт для евакуації та домовлятися про кінцеві пункти призначення музейних експонатів [274, с.74–75].

Ворошиловградський краєзнавчий музей за документами був евакуйований у місто Челябінськ, проте немає жодних відомостей яку кількість експонатів вдалось вивезти. За офіційною версією музейні фонди Сталінського обласного музею революції та Сталінського художнього музею не евакуйовалися. Однак за спогадами працівників музею революції експонати з довоєнних колекцій усе ж таки були евакуйовані [268, с.48].

Достовірно не відомо чи був евакуйований Маріупольський краєзнавчий музей, окупаційна влада зазначала, що перед їхнім наступом частина колекції музею була вивезена, частина знищена, що являло собою яскравий приклад втілення в життя наказу радянського керівництва щодо «випаленої землі».

Однак, евакуація музейних установ Донбасу і всього Радянського Союзу була фактично провалена, через безвідповідальність, відсутність чіткого плану та брак часу, фахівців, транспорту.

З початком Другої світової війни радянська культурна політика змінила свій вектор на потреби військового часу. Культура повинна була слугувати для задоволення потреб фронту, підняття бойового духу, посилення патріотичних почуттів. На жаль, питання евакуації інтелігенції, культурних установ відсувались на другий план. Наслідки такого відношення до культурної сфери відчутні й сьогодні, адже частина культурних надбань регіону була втрачена, видатні діячі, які не мали змоги виїхати, вимушені були залишитись на окупованій території.

Висновки до розділу 2

Напередодні війни на Донбасі, як в багатонаціональному регіоні, була можливість створення мультикультурного простору, проте задля того, щоб утвердитися в регіоні радянський уряд розпочав радянський «культурний сценарій». Донбас з його багатонаціональним складом населення, значним відсотком робітників, мультикультурністю, ідеально підходив для того, щоб стати вітриною радянськості, взірцем проголошеної інтернаціональності, радянської спільності, радянської міської культури. Задля цього, був фактично переораний, знищений етнічний культурний простір регіону, відбувались репресії проти національних меншин, була створена система впливу на особистість через школу, засоби комунікації, літературу, мистецтво, створений потужний ідеологічний прес, який виступав знаряддям уніфікації, зросійщення, переідентифікації. На Донбас направлялись та

самостійно прибували найкращі культурні кадри. Однак, діючи, що прибували протягом 1930-х рр. в регіон підтримувати соціалістичний реалізм та політику уряду, для місцевої української культурної інтелігенції, що працювала в регіоні в роки «українізації» це була фактично «культурна окупація».

З початком війни культурний простір регіону та сценарій зазнали деяких відозмін, культура стала засобом виховання патріотизму, ідеологічної підготовки населення до війни. Культурні діячі та установи працювали в мовах «очікування війни»: освітяни, школяри та студенти залучались до різноманітної допомоги фронту, відбувалась мобілізація учнів ФЗО, театральні та музичні колективи здійснювали шефські концерти, до умов війни вимушені були пристосуватись преса та радіо. Зазнала відозмін політика радянського уряду щодо релігійного питання, церква зі своїми традиціями патріотичного служіння стала союзником. Уряд припинив антирелігійну пропаганду та репресії проти духовенства, згорнула свою діяльність «Спілка войовничих безбожників».

У той же час, вимагаючи від культурних установ та діячів максимальної участі в підготовці до війни, радянський уряд продовжував репресії проти митців та провалив процес евакуації культурної сфери в країні, в тому числі на Донбасі. Значна кількість культурних надбань регіону була втрачена ще напередодні евакуації, в результаті тактики «спаленої землі», невірних дій при транспортуванні та перевезенні. Частина культурної інтелігенції регіону змогла евакуюватись або пішла до лав Червоної армії, проте більшість культурних діячів Донбасу вимушені були залишитись на окупованій території.

РОЗДІЛ 3

КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ДОНБАСУ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

3.1. Культурна політика військової окупаційної адміністрації на Донбасі.

У даному підрозділі окреслено засади нацистської культурної політики та принципи її втілення у військовій зоні окупації і на Донбасі.

Поняття «зона військової адміністрації» стосувалося різної території в від зміни лінії фронту. У вітчизняній історіографії закріплено визначення, згідно якого до цієї території входили Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська та Сталінська області, тобто ті, які не входили до зони цивільного управління. Захоплення Ворошиловградської області тривало від 11 листопада 1941 р. до 27 липня 1942 р., Сталінської – від 8 жовтня 1941 р. до 10 липня 1942 р. [462, с. 34; 334, с. 223; 276, с. 234; 277, с.22; 542, с.7; 2, с.87;347, с.182]. Отже, територія Донбасу була захоплена нацистськими військами остаточно на кінець липня 1942 р. «Військова зона окупації» складалася з району бойових дій, оперативного тилового району та тилового району груп армій. У фронтовій смузі контроль перебував у руках бойових частин, тиліві райони груп армій поділялись на території, якими управляли дивізії охорони тилів і обласні чи головні польові комендатури, а далі польові та місцеві комендатури, оперативні тиліві райони армій поділялися на території, які управлялися фельдкомендатурами, що об'єднували кілька районів та територій, де діяли ортскомендатури [594, с.102;84, с.79;588, с.109;7, с.43;653, арк.23]. Органи військового управління функціонували або як самостійні відділи, або як група управління при оберквартирмейстері армії. Система військової адміністрації у військовій зоні виглядала наступним чином: вищим органом військового управління був VII-й

адміністративний відділ при штабі командувача військами оперативного тилового району (з кінця 1942 р. VII-й адміністративний відділ при штабі групи армій). Відділ забезпечувалися кваліфікованими державними службовцями, які прибували з Німеччини. Далі йшли головні польові комендатури, їм підпорядковувались польові комендатури (фельдкомендатури), їм, у свою чергу, - гарнізонні (місцеві) комендатури I і II (ортскомендатури). На початок вересня 1942 р. головних комендатур було дві, одна з яких знаходилась в Сталіно, їй відповідно підпорядковувались фельдкомендатура в Ворошилогравді та Новочеркаську, орткомендатура в Сталіно та 16 ортскомендатур (I). Окремо в системі знаходились гарнізонні комендатури великих міст Харкова і Сталіно. В середньому кожній польовій комендаурі підпорядковувались 15-20 районів, місцевій – 4-5. Влітку 1943 р. через економію кадрів місцеві комендатури було ліквідовано. Політичні вказівки військова адміністрація отримувала від міністерства Східний областей А. Розенберга. Частина військових поділяла його ідеї щодо поміркованої політики в Україні, в тому числі в культурній сфері [594, с.102; 526, с.90-91; 10, с.767; 589, с.34; 654, арк.11].

Доцільність такої доволі докладної характеристики управління «військової зони» окупації наведено з метою продемонструвати можливість варіативності окупаційної політиці, що здійснювалася військовими та певною мірою залежала від місцевих особливостей.

Як відомо, нацистська Німеччина сподівалась на швидку перемогу, тому на початку війни військову адміністрацію орієнтували на виконання суто прагматичних тимчасових завдань - забезпечити потреби військового контингенту, спокій та охорону тилів, а з приходом цивільної адміністрації передати їй управлінські функції. Однак, коли бойові дії затягнулися, військовим структурам довелося перебрати на себе абсолютно не властиві їм повноваження – протягом тривалого часу створювати, керувати та контролювати місцеві органи управління [594, с.104].

Формування місцевих органів управління проходило досить швидко, відразу після вступу військ до населених пунктів. Місцеві адміністративні органи поділялись на районні, міські, сільські управи, очолювані бургомістрами, обласний рівень військовою адміністрацією не використовувався.

З'ясовано, що політика військової адміністрації відрізнялась від такої в «Рейхскомісаріаті Україна», базовою установкою якої була теза про цивілізаційну неповноцінність слов'янської культури. Для забезпечення лояльності цивільного населення в зоні його тісного контакту з військовим контингентом (військові були розквартировані по домівках жителів, мали спільне харчування та побут) спостерігалась варіативність культурної політики окупаційної адміністрації, яка оформлювалась в низку окремих заходів в сфері культурного життя населення регіону [600, с.107].

Отже, для військової зони окупації, та Донбасу зокрема, не було створено окремого культурного напрямку політику. У більшості випадків місцева влада самостійно приймала рішення щодо значної кількості настанов, вказівок та наказів стосовно регулювання культурного життя. Отже, за таких обставин навряд чи можна говорити про єдиний «культурний сценарій», розроблений зверху виключно для військової зони окупації. Головна мета яку переслідувала місцева окупаційна влада на Донбасі – задоволення культурних потреб військових та забезпечення лояльності місцевого населення за умов близькості та мінливості лінії фронту, обумовила існування варіативного культурного сценарію для окупованого Донбасу.

Нацистська влада, як і радянська, використовувала культуру як інструмент формування нематеріальної надбудови Третього райху, в процесі чого визначну роль відігравала пропаганда. Зважаючи на те, що в плани нацистів не входило створення з підкорених народів, особливо слов'ян, громадян Рейху, то завдання пропаганди для них функціонально суттєво звужувались як у змістовному, так і в організаційному плані.

У військовій зоні адміністрації ключову роль в реалізації пропагандистських цілей та завдань відігравали пропагандистські структури вермахту – роти пропаганди та команди пропаганди (Propaganda Staffel) відділу пропаганди U, які контролювали роботу місцевої преси, закладів культури й мистецтва (кінотеатри, театри, радіомовлення, гурткову самодіяльність), проводили усну агітацію й пропаганду засобами дрібної друкованої продукції [602, с.35]. На території Донбасу в різний час діяли «штафель-пропаганда» U1, U2 та U4. [602, с.22]. Згідно з документами, що визначали загальні засади діяльності пропагандистських структур вермахту на теренах зони військового управління, їхні функції в культурній сфері зводилися до наступних: забезпечення духовного впливу на населення шляхом політичної та культурної пропаганди за допомогою преси, радіомовлення та кіно; здійснення пропагандистських акцій, що впливають на настрої населення в інтересах Райху та німецького вермахту; духовне та культурне забезпечення військ, що перебувають в зоні діяльності пропагандистських структур [602, с.21].

Одним з головних засобів впливу на місцеве населення та здійснення культурної пропаганди виступала окупаційна преса [748, с.12]. Інформативність преси як джерела про культурне життя регіону знайшло висвітлення в науковому доробку Д.М. Титаренка [605;603]. Для нас важливо подивитись на періодичні видання під іншим кутом – як на засіб втілення культурної політики, інструмент культурної пропаганди, контролю та регулювання культурного життя регіону.

Протягом 1941-1943 рр. на Донбасі виходило 24 періодичні видання [605, с.200]. Окупаційна преса виступала фактично єдиним джерелом інформації для місцевого населення щодо культурного життя в регіоні. На шпальтах окупаційних видань розміщувалась інформація щодо роботи культурних установ, об'яви, рецензії на кінофільми та театральні постановки, книжкові новинки в читальнях та інша інформація, що стосувалась безпосередньо культурного життя на місцях [603, с.192;713,

арк.3] (див. Додаток Є). У такий спосіб окупаційна влада демонструвала місцевому населенню, що саме з приходом нацистських військ культурне життя «відродилось» в умовах «нового порядку», а культурні запити населення задовольняються належним чином.

Характерною рисою окупаційної преси Донбасу було намагання нацистської влади саме за допомогою вміщених на її сторінках матеріалах задекларувати населенню свою лояльність щодо української культури та українців. На шпальтах окупаційних видань виходили статті присвячені українській історії, культурі, традиція. Низка видань регіону: «Маріупільська газета», «Український Донбас» [35, с.182-183], «Костянтинівські вісті», «Донецька газета», «Краматорська газета» та інші, видавались за безпосередньої активної участі українських націоналістів із західних областей України та представників національно свідомої місцевої інтелігенції, про що свідчить й мова видань. Окупаційна влада більш-менш лояльно ставилась до проукраїнських видань та вміщених в них матеріалах, але доки вони обмежувались суто етнографічною проблематикою, або критикували радянську владу. Будь-які прояви «самостійництва» різко припинялись з відповідними наслідками [605, с.85; 418, с.10].

В окупаційній пресі регулярно виходили матеріали, в яких протиславляли образи «культурного німецького визволителя» та «некультурного місцевого жителя», «високу німецьку культуру» та «жидобільшовистську радянську». У статтях, присвячених Німеччині переважала схвальна пафосна стилістика: «відродження нормального життя», «прекрасная страна...Прекрасная Германия...высокая культура», «визволення від жидобільшовизма», «настоящая, мировая культура». Щодо місцевих жителів та радянської культури - навпаки: «некультурні вияви» та «рештки советского виховання». При цьому місцеве населення не звинувачували в «некультурності», уся провина перекладалась на радянську владу, яка не достатньо або неправильно приділяла уваги культурному життю своїх громадян. Наголошувалось на тому, що саме нова – окупаційна влада,

допоможе відновитись та розвинутиись українській культурі, традиціям, релігії, [735;736;469;292;293].

Досить часто виходили великі «філософські» статті, які пояснювали, «відкривали очі» на «справжню» радянську історію та культуру: про К. Маркса, Ф. Енгельса, Й. Сталіна. Важливість цього напрямку пропаганди зазначалася й в звіті VI німецької оперативної команди, яка діяла в Сталіно: «Народ не має жодного поняття про те, що Карл Маркс був євреєм. Здебільшого серед молоді побутує одностайна думка, що Сталін – це безмозкий злочинець, зате «великий Ленін» – непересічна особистість з культурного середовища. Коли ж цим хлопцям і дівчатам пояснюєш, що Ленін був ніким іншим, ніж підголоском єврея Карла Маркса, то вони одразу ж заявляють, що Карлс Маркс разом з Гете, Бетховеном та Ріхардом Вагнером належав до найвизначніших представників німецької культури. Можливо було б доцільно за допомогою листівок чи брошур нагадати країні коротку біографію відкиненого всіма німцями єврея» [632, арк.14].

Цікавим ідеологічним вивертом (припускаємо, що авторство належить саме місцевим редакторам чи «кореспондентам» з числа української інтелігенції) було намагання відшукати спільні речі в німецькій та українській історії, проте не на користь останньої. Так, наприклад, у газеті «Нове життя» від 16 вересня 1942 р. була вміщена стаття, в якій український тризуб опинився німецьким родовим і дружинним знаком – стилізація сокола, який був запозичений в період Київської Русі [472]. У такий спосіб демонстрація сюжетів про якісь співпадіння в німецькій та українській історії завжди супроводжувалась зазначення меншовартості української нації, її культури.

Окремі рубрики газет були присвячені релігійним питанням («Церковна хроніка», «З церковного життя»), на шпальтах видань виходили матеріали про відкриття храмів, знищення та розграбування більшовиками церков та на протигагу - новини про відродження релігійного життя в Україні за умов «нового порядку», передруковувались послання православних

ієрархів, статті на тему свободи совісті [603, с.190-191; 19, с.27]. Автори газетних матеріалів, в яких висвітлювалась політика окупаційної влади щодо релігії та церкви, намагались продемонструвати лояльність нацистської влади взагалі, та місцевої окупаційної зокрема, щодо української самостійної церкви, захоплювались проголошенням вільним віросповіданням. Релігійні та церковні діячі, у свою чергу, на шпальтах газет доводила свою лояльність окупаційній владі, закликаючи населення співпрацювати з місцевою адміністрацією [605, с.105].

Значна увага в нацистській культурній пропаганді відводилась літературі, друкувались як відривки класичних літературних творів (Т.Г. Шевченка, О.Олесь так й оповідання, вірші місцевих авторів [469].

Унікальним явищем на сторінках окупаційної преси став фольклор. Аналіз змісту наведених в окупаційній пресі фольклорних форм дає підстави стверджувати, що вони були не штучно створеною імітацією, а справжньою народною творчістю, яка мала ходіння до війни та була опозиційною до радянської влади [98, с.67]. Український народний фольклор у вигляді колядок, щедрівок, обрядових пісень частіше за все зустрічається в газетах «Маріупольська газета» та «Эхо Приазовья», що можна пояснити впливом на ці видання групи ОУН, що діяла на Сході України [592, с.90; 465, с.18; 99, с.138]. Друк українського фольклору на сторінках окупаційної преси також вкладався в сценарій демонстрації окупаційної владою лояльним ставленням до української культури та протиставленням до радянської влади, чим і пояснюється розповсюдження антирадянських сюжетів у фольклорних формах. Очевидно, що будь-якої критики нацистської окупаційної влади, «нового порядку» не існувало.

Окремо варто зупинитись на гуморі, що з'являвся на літературних сторінках чи в окремих рубриках газет. Друкувались анекдоти на антисемітську та антибільшовицьку тематику, частівки, прислів'я [304]. Так само як фольклор, антирадянський гумор мав ходіння серед населення до окупації, проте населення висміявши попередні умови життя наче вибачало

за них владу. І навпаки, ті проблеми, що існували в окупації та не висміювались, для того, щоб не дискредитувати нацистську владу, налаштовували населення проти окупантів [98, с.60; 101, с.57].

Приблизно 20-25 % в газетах складали фотографії, малюнки, ілюстрації та карикатури, які не самі по собі не представляли собою інструменти здійснення культурної політики на Донбасі, проте візуально доповнювали матеріали періодичних видань та підсилювали пропагандистський вплив на населення.

Фотографії на шпальтах окупаційних видань здебільшого були доповненням до статей, що закликали населення виїхати працювати до Німеччини [53; 291; 423, с.183], до матеріалів, присвячених перемозі Німеччини та її союзників на фронті (демонстрація техніки, обмундирування солдат та ін.) (див. Додаток Ж, рис. 3.1, 3.2) [402], фотографії німецьких політичних та державних діячів, рідше з'являлись фотографії, які фіксували місцеве життя, зокрема культурне. Це можна пояснити технічними складнощами [150, арк.2]: протягом 1941-1943 рр. на шпальтах газети «Донецкий вестник» регулярно виходили оголошення про готовність редакції купити фотоапарати та фотообладнання у населення, що хоч і непрямо, але свідчить про їх брак у фотокореспондентів. У проаналізованих нами джерелах практично відсутня інформація щодо фотографів при редакціях. Та незначна кількість фотографій, що була присвячена культурному життю на місцях, наприклад, фотографія з виступу бригади Юзівського музичного театру перед німецькими військовими (див. Додаток Ж, рис. Ж.3), були без підпису чи фотографи брали псевдонім. Так, в газеті «Донецкий вестник» часто з'являлись роботи фотографа під псевдонімом «Юзівський».

Малюнки та ілюстрації зазвичай прикрашали сторінки окупаційних видань, приурочених до свят: Різдва, Нового Року, Пасхи, Троїци та ін., доповнювали статті присвячені історії культури України та Німеччини (зображення архітектурних споруд, театрів тощо) [477; 741; 279]. Окремо

варто відзначити серію малюнків, які закликали вступати до лав німецької армії (див. Додаток Ж, рис.Ж.4, Ж.5).

Майже половину зображального матеріалу на сторінках окупаційної преси регіону становили карикатури (див. Додаток Ж, рис.Ж.6, Ж.7., Ж.8, Ж.9, Ж.10, Ж.11), переважна більшість яких передруковувалася з німецькомовних нацистських видань. Карикатури фактично не вирізнялись від тих, до яких звикло радянське населення, і представляли собою графічні чорно-білі зображення та ілюстрації, насичені різними символами, гіперболізованими формами, елементами шаржу. Але тепер гіперболізовані форми та символи належали персонажам, висміювання яких суворо табувалось радянською владою, наприклад, великий ніс на карикатурах уособлював «жидо-масонську» радянську владу, акцент на чорних та перебільшено великих вусах Сталіна створював образ традиційного злодія. Дослідник О.О. Маєвський [448, с.160] вказує, що на теренах окупованої України зустрічались карикатури на соціально-побутові та відмінні від політичних теми, проте аналіз 24 найменувань періодичних видань, що виходили на теренах окупованого Донбасу показав, що на шпальтах періодичних видань регіону зустрічалась виключно політична карикатура. Можна пояснити це тим, що близькість фронту, розміщення військових на постой у місцевого населення, вимагало від військової окупаційної адміністрації пильної уваги до підтримання порядку та лояльності. Висвітлювати та висміювати побутові проблеми, провокуючи напруження ситуації, окупаційна влада вважала вкрай недоречним. Але, головною причиною відсутності побутової карикатури було все ж таки усунення місцевих авторів від продукування будь-якої сатири, добре обізнаних з повсякденним життям регіону. Нацистська окупаційна адміністрація використовувала переважно карикатури пасивного сприйняття, в яких можливість інтерпретувати зображення по-своєму майже виключалась, та ефект ще й підсилювався обов'язковим підписом, поясненням, який нав'язував певну думку [532, с.87; 44, с.89; 533, 186].

За змістовним спрямуванням карикатури, вміщені на сторінках окупаційних видань можна виокремити наступні теми політичної сатири. 80% усіх карикатур були присвячені міжнародним подіям та зовнішній політиці. Особливою «любов'ю» користувались карикатури, присвячені невдачам, реальним та вигаданим, військових кампаній Радянського Союзу, Великобританії та США. Як правило, такі карикатури супроводжували передовиці повідомлень з фронту, великі огляди військових подій на усіх фронтах Другої світової війни. Зазвичай героями таких сюжетів ставали карикатурні образи Черчилля, Рузвельта та Сталіна, які постійно потрапляли в неприємні ситуації, пов'язані з недієздатністю їх армій, невдалими військовими кампаніями. Активно висміювались кампанії Великобританії та США в Африці та Тихому океані.

У зображеннях карикатуристів Черчилль, Рузвельт та Сталін часто сварились, підставляли один одного. Разом з тим, постійно акцентувалось на принизливе становище Сталіна у порівнянні зі своїми союзниками, що у карикатурах відбивалось зображенням Сталіна завжди в нижній частині малюнка стосовно Рузвельта та Черчилля. Зважаючи, що одним з найпопулярніших сюжетів карикатур було відкриття другого фронту, то цілком зрозумілим є нав'язування у свідомості населення окупованих територій теми розбрату між союзниками, щоб виключити надії навіть на можливість про якісь домовленості про спільні дії.

Другою за популярністю темою карикатур була внутрішня політика СРСР. На шпальтах окупаційної преси не стільки висміювалась, як засуджувалась антирелігійна та антиукраїнська політика Сталіна, колективізація, та пов'язані з ними репресії. Сталін зображувався як здоровезний орел з величезними вусами та утрируемими рисами обличчя, що підкреслювали його національність (читай - інакшість), поставав у вигляді кровожерливого м'ясника, який для досягнення своїх цілей знищує народ.

Ще одним з сюжетів, який викривався політичною сатирою був антисемітизм. Антисемітська пропаганда займала доволі значне місце на шпальтах видання, проте, що стосується карикатур, то антисемітські сюжети менше представлені в окупаційній пресі, у порівнянні з іншими, до того ж вони зазвичай були супровідними. Наприклад, карикатура яка висміювала начебто створення єврейського полку в армії Великобританії. Антисемітизм не пропагувався на побутовому рівні, критикувалось «жидо-більшовицьке» походження радянської влади та не єврей Сталін, який співпрацював з євреями проти свого ж народу [590, с.59].

Карикатура на сторінках окупаційної преси являла собою притаманну для тоталітарного суспільства офіційно дозволену та ретельно контрольовану політичну сатиру на мікрорівні. Політична карикатура не стала самостійним жанром, а була допоміжною візуалізацією витриманих в єдиному дусі нацистських пропагандистських матеріалів. Усунення від створення змістовного контенту карикатурних сюжетів місцевих художників та авторів текстового супроводження, які знали місцеві реалії та особливості менталітету місцевого населення, перетворили запозичену з нацистських видань політичну карикатуру на явище екзогенне, а отже ненадійне та не впливове.

Підводячи підсумки аналізу окупаційної преси, важливо зупинитись на тому, чи мали матеріали окупаційної преси вплив на населення та чи виконувала вона покладені на неї цілі, зокрема, як інструменту втілення нацистської культурної політики на Донбасі. Дослідник Д.М. Титаренко вказує, на те, що окупаційна преса мала значний ідеологічний та інформаційний вплив на населення та відігравала значну роль в житті регіону [605, с.204]. На нашу думку, в цьому твердженні перебільшена саме ідеологічна складова. Газети не здійснювали того впливу на місцевих жителів, на яке сподівалась окупаційна влада. В умовах інформаційного голоду газети певною мірою надавали можливість дізнаватися про події на фронтах, у світі. Разом з тим невідповідність «газетного світу» суворим реаліям – примусове відправлення

молоді на фронт, проблеми з продовольством, жорстоке поводження місцевої адміністрації з цивільними викликало недовіру до друкованого слова: «німецькі газети брешуть ще більше за радянських» [98, с.134]. Зустрічаються непрямі докази, що окупаційна адміністрація здійснювала тиск щодо розповсюдження газет. Так, у січні 1943 р. установами та підприємствами міста Бахмут було передплачено 500 місячних передплат на газету «Донецкий вестник», в той час як в місті виходив свій власний друкований орган, який крім того періодично здійснював передрук матеріалів з органу Юзівської міської управи [105, с.205].

Важливим питанням культурної політики на території Донбасу за часів окупації постало мовне питання [504, с.12]. У вересні 1941 р. діями з Міністерства окупованих східних областей була підготовлена «Записка з українського питання», положення якої були більш «толерантні» щодо українців. Згідно з документом серед комплексу заходів щодо перетворення України на спільника Німеччини передбачалося і проведення українізації передусім в «русифікованих» містах Східної України, зокрема на Донбасі [601, с.402]. Можливо, реалізуючи документу положення саме цього документу Ворошиловградська фельдкомендатура розіслала настанови провадити листування українською мовою. Водночас в донесеннях військових інституцій Сталінської області керівництву вермахту повідомлялося, що у зв'язку з великим прошарком російського населення утвердження української в якості єдиної державної мови зіштовхнеться з великими труднощами [622, с.159; 396, с.98]. Погоджуємось з дослідником А.В. Фоміним, який зазначає, що користуючись виключно прагматичними міркуваннями та інтересами, нацисти інколи сприяли поширенню вживання української мови в регіоні [622, с.160].

Для місцевого населення пропонувались курси німецької мови, об'яви про те, що набираються відповідні групи регулярно з'являлись на шпальтах окупаційних видань [282; 283].

У листопаді 1942 р. міська управа Юзівки винесла остаточне рішення про відновлення роботи Центральної міської бібліотеки. Відповідно до внутрішньої документації Оперативного штабу Розенберга, в лютому 1943 р. до Німеччини були відправлені найбільш значні видання з фондів Юзівської бібліотеки. В бібліотеці залишилось 10 000 томів класики, белетристики, підручників. Після відправки літератури до Німеччини, почалась підготовка до відкриття бібліотеки. Звозилась література, яку знаходили по всьому місту: з дитячої обласної бібліотеки, шкіл, вищих навчальних закладів, підприємств тощо. У березні 1943 р. фонд бібліотеки вже налічував 42 000 книжок, в тому числі 14 000 томів художньої літератури, відкрився абонемент для військових та частково для мирного населення. Центральна бібліотека Юзівки кілька разів видавала підручники фаховим навчальним закладам на вимогу господарської комендатури, оскільки навчання за старими підручниками заборонялося. А навчальна література на 1942-1943 навчальний рік, яку очікували з Києва та Маріуполя не надійшла [147, арк.10; 148, арк.7; 146, арк.5; 629, арк.5].

Ще одним культурним інструментом пропаганди окупаційної влади на Донбасі стало кіно. Спеціальними наказами повсюдно вилучалися радянські кінострічки. Цікавим, що в перші дні окупації у кінотеатрах Донбасу ще продовжували йти радянські фільми «Волга-Волга», «Веселые ребята», як ідеологічно нейтральні, доки не були завезені інші. Військову адміністрацію бентежив такий стан речей, про що свідчить інформація у звіті VI німецької оперативної команди: «Час від часу кіно для солдатів може відвідувати цивільне населення. Проте окрім кіна для солдатів, для цивільного населення існує також інше кіно, в якому ще досі показують винятково російські фільми суспільного характеру. ... непокоїть той факт, що людям цього промислового району взагалі ще демонструють російські фільми. Оскільки ... запит щодо власних кіноавтомобілів не може бути виконаний, прошу терміново надати ... декілька випущених в Німеччині фільмів російською мовою, як буде змога, також німецькі художні фільми з російським дубляжем. Якщо наступ

здійснюватиметься й надалі, ... не маю наміру допускати показ радянських фільмів у кінотеатрах. Оскільки є доцільним відкриття кінотеатрів на завойованих територіях, моє прохання здається виправданим» [632, арк.15]. Скоріш за все запит було задовільнено, адже згодом репертуар вцілілих кінотеатрів Донбасу складався з художніх кінострічок німецького виробництва та нацистської військової кінохроніки: «Шиллер», «Победа на Западном фронте» [729;730]. Кожній стрічці передував кіножурнал «Вохеншау», що повідомляв про події в житті населення Німеччини, воєнні дії [297]. У селах демонстрували фільми «Жизненный путь», «Два человека в одном городе», які пропагували високий рівень німецької культури, щасливе життя німецької молоді й агітували їхати працювати до Німеччини [38, с.5-7; 362, с. 78; 452, с.137;453, с.187]. Мали місце й дитячі кіносеанси, зі спеціально підібраними радянськими мультиплікаційними фільмами: «Курица на улице», «Лягушата-летчики» [514]. Продовжували демонструватись і радянські кінострічки, що майже не мали ідеологічного навантаження, наприклад, німецькі комедії: «Киноконцерт», «Когда мужчина занимается хозяйством» тощо [296] (див. Додаток 3). Демонструвались кінофільми антисемітського спрямування: «Вічний Жид» [368], «Жид Зюсс» [303].

На території Донбасу окупанти активно використовували плакатний жанр, як універсальний та зручний засіб пропаганди. Тематика плакатів, проекти яких розроблялися у Берліні, була найрізноманітнішою та дозволяла пропагандистським впливом забезпечити всі внутрішньополітичні та господарські заходи, що здійснювалися на окупованій території («Вояки Гітлера – приятелі Народу», «Жиды ваши вечные враги») (див. Додаток И), розповсюджувались також брошури («Кто такой Адольф Гитлер», «Новый земельный порядок – основа благополучия», «Організація праці в Німеччині) та листівки («Від життя на Заході не помирають») [602, с. 28; 751, с.165]. Близькою до плакатної форми пропаганди були пересувні виставки. Вони являли собою набір планшетів з ілюстраціями, фотографіями та текстовим

матеріалом, який присвячувався тій чи іншій актуальній темі. Виставки розроблялися і створювалися в Берліні та поступали на місця вже в готовому вигляді. Стосовно впливу плакатного жанру на населення маємо інформацію зі звіту VI німецької оперативної команди, яка діяла в м. Сталіно: «...При цьому слід залучити інші методи пропаганди. Розвішані до цього плакати були частково невідповідні, оскільки зображені на них ситі українці показували погану продовольчу ситуацію під час правління більшовиків. Якраз безсумнівним фактом є те, що провізією населення не забезпечувалось жодним чином. Випадки смертей від голоду щодня трапляються все частіше. Було б доцільно також додати зображення руйнування і знищення, завдані червоними. Карикатури провідних більшовиків також сприймаються добре...» [632, арк.15; 753; 602, с.28; 659, арк.56].

Інструментом нацистської культурної політики виступало театральне мистецтво. Ініціатива заснування театрів часто належала відділам військового управління фельд- та ортскомендатур. До цього процесу активно залучилися роти пропаганди вермахту (Propaganda-Kompanien) та відділи пропаганди (Propaganda Staffel) батальйону пропаганди (Propaganda Abteilung) U (Україна), до функцій яких, як вже зазначалося, входили питання пропагандистської обробки населення окупованої території, зокрема, і за допомогою засобів театального мистецтва, та культурного обслуговування військ вермахту. Як правило, всі ключові питання, що торкалися діяльності театрів, вирішувалися лише за погодженням з окупаційною адміністрацією [622, с.167]. Так, у жовтні 1941 р. Сталінський музичний театр було перейменовано на Український музично-драматичний, а вже з середини 1942 р. театр став називатися Міський театр опери та балету. З липня 1943 р. театр знову перейменовують на Фронтovu оперу - FRONT-OPER Stalino. Перейменування фактично відбивали ступінь підпорядкуванням закладу культури різним структурам окупаційної влади. Так, з 1 січня 1943 р. театри міста належали військовому командуванню [70, с.13]. 10 червня 1942 р. художнім керівником і директором театру стає Тоні

Грашбергер, мобілізований до армії режисер Мюнхенського музичного театру, завданням якого було вносити німецький дух на сцену [71, с.20].

Мистецькі установи Донбасу мали піклуватися про розвиток «самобутнього національного стилю в мистецтві і театрі». Так, колектив Маріупольського музично-драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка одним з основних своїх завдань мав показ зразків світової класики (зокрема й української) та відображення у виставах далекого історичного минулого України. У той же час варто зазначити, що театральні афіши Юзівського музичного театру виходили російською та німецькою мовами, що вказує на бажання окупаційної адміністрації орієнтуватись на запити населення, яке було російськомовним [138, арк.5-7; 22, с.75;749, с.43; 134].

Одним із зручних засобів пропаганди виступало радіо. Радіотрансляцію було поновлено в Сталіно, Ворошиловграді, Маріуполі. Увага приділялась питанням адаптації повідомлень німецького радіо, створення випусків німецьких новин спеціально для східних областей, в т.ч. і для України. Певну роль у складанні програм радіомовлення, заповненні ефірного часу відігравали також радіостанції Вермахту, зокрема «Урсула» та «Густав», дислоковані у Ворошиловграді. В тих випадках, де це дозволяли умови, могло здійснюватися також транслювання підготовленого на місцях органами пропаганди матеріалу: огляд преси, трансляція музичних передач [602, с. 25].

Одним з проявів загального культурного сценарію нацистської влади, зокрема і в зоні військової адміністрації, а отже і на Донбасі, було виявлення, вивчення та захоплення «трофейних» культурних цінностей. На території зони військового управління цією справою займався «Оперативний штаб Розенберга» та «Батальйон особливого призначення». В рамках повноваження СС сферою культури і науки в Україні виключно на території військової зони зони окупації займалися науково-дослідне товариство «Спадщина», воєнізовані геологічні групи СС, VI відділ «G» Головного імперського управління безпеки. Зокрема, оперативна команда відділу «G»

під керівництвом унтерштурмфюрера СС доктора фон Гена мала забезпечувати економічною, технічною, краєзнавчою літературою і статистичними матеріалами дослідницькі інститути Головного імперського управління безпеки [274, с.117-119; 268, с.51; 107, с.98].

У межах політики виявлення та вилучення культурних цінностей будувалась політика окупаційної влади стосовно бібліотечних, архівних та музейних установ [655, арк.22]. Книги для окупантів були джерелом для вивчення економіки краю, комуністичної ідеології, зверталась увага на матеріали стратегічного та тактичного значення. Видання, які цікавили окупантів: географічна, геологічна література й карти, (у тому числі, геологічні карти Донецького басейну); література соціально-економічного змісту та з актуальних питань медицини; ідеологічна література; твори єврейських авторів. Даний перелік видань вилучався з бібліотечних фондів [106, с.100]. Але щодо бібліотек, то нацисти відводили їм важливу виховну, ідеологічну та освітню функції в здійсненні культурною політики на окупованих територіях. Функціонування бібліотек, читалень, після вилучення літератури, в областях військової зони окупації було масовим явищем. Виконуючи настанови А. Розенберга, та з практичних міркувань, збереження спокою, військова адміністрація не перешкоджала намаганням місцевої інтелігенції відновлювати діяльність закладів культури. Бібліотекарі погоджувались на співпрацю з окупантами аби вижити та запобігти розкраданню та знищенню цінного майна [274, с.81-82; 444, с.13; 630, арк.7; 631, арк.2; 660, арк.33; 661, арк.155; 662, арк.25]. Слід зазначити, що окупаційна влада намагалася певним чином навести порядок у бібліотечній справі Донбасу, проте виходячи зі своїх інтересів. Нацисти провели велику роботу щодо систематизації фондів бібліотек. Так, у Центральній міській Маріупольській бібліотеці були складені алфавітний, топографічний та систематичний каталоги, переплетено повне видання Великого світового та Радянського атласів у двох томах. Були й поповнення, Центральна міська бібліотека Маріуполя отримала ящик з 200 примірниками

книг з Одеси, знайдений в пакувальному приміщенні Маріупольського порту [274, с.109;328, с.45]. Проте питання, які не цікавили місцеву окупаційну владу, відповідно не вирішувались. Так, в Юзівській Центральній бібліотеці був відсутній транспорт для перевезення літератури, приміщення не опалювалось. Лише з відкриттям бібліотеки, в березні 1943 р. Юзівська міська управа почала надавати вугілля, проте його кількість була недостатньою. На опалення протягом місяця чотирьохповерхової бібліотеки надавалось не більше 1,5 тонни вугілля [145, арк.29-29зв., 32-32зв.].

Бібліотеки знаходились під постійним контролем окупаційної влади. Всі робітники ретельно перевірялися міськими управами на лояльність. В обов'язкових документах, що заповнювалися бібліотекарями, зазначалося прізвище, ім'я та по-батькові, дата народження, місце народження, родинний стан, освіта, походження людини, партійність тощо. Бібліотекарі вели облікові книги: інвентарну, підзвітних сум та ін. Довгострокова мета таких заходів - постійний контроль за цінностями бібліотек [149, арк.5-5зв., 7-7зв., 11-11зв., 14-14зв; 481, с.37].

В архівних установах окупантів цікавили перш за все документи, які відповідали їх інтересам. Так, необхідні матеріали зі Сталінського обласного державного архіву, його Маріупольського та Артемівського філіалів вилучались, інші документи спалювалися або відразу, або при відступі [274, с. 102].

Серед музейних установ на Донбасі під час окупації діяв лише Маріупольський краєзнавчий музей, оскільки в Сталінський обласний музей революції потрапила бомба і неевакуйована частина експонатів згоріла. За свідченнями окупантів Маріупольський краєзнавчий музей був розграбований місцевими, частина експонатів знищена. Окупанти засвідчували, що з їх приходом в музеї нараховувалося 15 тис. експонатів, водночас в окупаційній пресі, в серпні 1942 р. зазначалось, що музей містив 25 000 експонатів. Окупаційна влада ставила за мету показати в основних рисах історію українського народу, його побут, господарство, культуру,

значне місце відводилося матеріалам, що відбивали побут та життя німецьких колоністів на Маріупольщині [600, с.210-216; 31, с.14;49, с.307]. Разом з тим частина колекції музею була пограбована самими окупантами, є свідчення, що при відступу нацистів у 1943 р. частина музейних фондів була відправлена до Берліну, у сховище Верховного командуючого Вермахту, але що саме і в якому обсязі невідомо [446, с.108].

За даними газети «Донецкий вестник» у листопаді 1941 р. міська управа Юзівки прагнула відновити художню галерею, однак, військова адміністрація швидко розчарувалися в образотворчому мистецтві, картини місцевих художників кваліфікувалися товаром середньої якості, і художня галерея не була відкрита [279].

З приходом нацистів у Ворошиловград неодноразово висловлювалась думка про поновлення діяльності Ворошиловградського краєзнавчого музею, який припинив свою діяльність з початком війни. Колишній співробітник музею С.А. Локтюшев проводив підготовчу роботу з його відкриття, зокрема, передбачалось виділити кошти на музей на суму від 5 до 6 тисяч карбованців, Перед окупацією нацистами міста працівники музею сховали експонати, але якимось чином заховані в старому музейному приміщенні музейні цінності все ж таки потрапили до приміщення, що було визначене окупантами для музею. Проте музей так і не було відкрито. Частина музейних експонатів була забрана окупантами з собою при відступі, будівля, де знаходився музей підпалена [274, с.89; 377, с.54].

Освітня політика на окупованих територіях розглядалася як щось другорядне в контексті воєнних дій і не була предметом ретельного вивчення і планування. Система освіти мала на меті прищеплення молодому поколінню усвідомлення власної вторинності, вдячності німецькій армії «визволительці», служити інтересам Німеччини [88, с.50; 399, с.90;379, с.17; 100, с.201; 8, с.18;513, с.87]. Своєрідного характеру набула освітня політика на Донбасі, специфіка якого визначалася насамперед стратегічним значенням та близькістю фронту з одного боку, що зумовило другорядність

освіти порівняно з економічними та воєнними планами окупантів, з другого – уможливило певні поступки місцевому населенню з питань освіти, бо для відновлення промисловості Донбасу вкрай були потрібні кваліфіковані робітники. Освіта в регіоні також постійно зазнавала на собі корегуючого впливу суб'єктивного фактора – з боку представників військового командування, місцевих виконавчих органів тощо. Расистський характер освітньої політики окупантів в регіоні виявився насамперед в утвердженні різних освітніх стандартів і створенні нерівних умов для навчання фольксдойче та представників інших національностей [21, с.79; 315, с.76; 321, с.25; 427, с.84; 238, арк.7].

Нова система шкільної освіти в окупованому Донбасі складалася з початкової, неповної середньої школи і дошкільного виховання. Основною ланкою школи була чотирирічна школа, яка розглядалася окупантами, як більш економна і ефективна форма навчання і виховання майбутнього обслуговуючого персоналу. Згодом окупантами була усвідомлена потреба у створенні семирічних загальноосвітніх начальних закладів, у яких за плату навчалась обмежена кількість обдарованих дітей, спроможних задовольнити потреби нацистів у кваліфікованих працівниках. Так, в Слов'янську на початок 1942/1943 н. р. існувало 16 шкіл, з яких три були семирічними. Велика заслуга в організації та підтриманні діяльності цих закладів належала місцевим освітянам, які керувалися утвердженнями про високу цінність освіти. Педагогам відводилось особливе значення у пропагандистській роботі, їх добір здійснювався ретельно. Передумовою початку навчального процесу була ґрунтовна перевірка навчаючого персоналу. Вчителі, що хотіли працювати в школі, повинні були додавати до заяви докладну автобіографію, на кожного вчителя заповнювалась форма, де поруч з відомостями про освіту і стаж обов'язково зазначалось членство у ВКП (б) або ВЛКСМ. Перевага надавалась тим, хто постраждав від радянської влади та старим кадрам, не визнавалась радянська курсова підготовка педагогів напередодні війни. Велике значення мала ідеологічна підготовка вчителів, з цією метою

проводились інструктивні наради. Протягом 1942–1943 рр. в Сталінській області пройшло шість учительських конференцій, діяли також курси для вчителів. Навіть ті педагоги, які працювали, отримували заробітну плату, знаходились за межею бідності. Влітку 1943 р. заробітна плата вчителя коливалася від 300 до 500 крб. на місяць, а ціна 1 кг пшениці в Юзівці становила 80 крб. До того ж вчителі постійно зазнавали морального приниження та знущань [379, с.22; 622, с.89; 462, с.103].

Якщо структура шкільної освіти зазнала певних змін, то організація роботи навчальних закладів та управління ними в цілому ґрунтувалася на радянських традиціях.

Одним з негативних наслідків нацистського панування в освіті стало різке скорочення кількості шкіл у порівнянні з довоєнним періодом. Так, в Артемівську працювало лише 6 з 22 шкіл, в Славянську 5 з 21 школи діючих до війни. Майже аналогічною була ситуація і в інших містах Донбасу. Кількість учнів скоротилася на 80 % порівняно з довоєнним часом.

Основною проблемою організації освітньої праці в Донбасі стали: відсутність достатньої кількості шкільних приміщень, шкільного обладнання, проблема опалення шкіл, забезпечення продуктами харчування. Умови воєнного часу, погане відвідування учнями школи впливали на успішність навчання. Так, успішність навчання по школах Юзівки на 1941/1942 н. р. становила 62 %, хоча і ці дані можливо були завищені.

Якщо ступінь ефективності мережі нижчого професійного навчання у підготовці кадрів був мінімальним, то ступінь ефективності відновленої нацистами мережі середніх та окремих вищих навчальних закладів був ще меншим.

Під час окупації Донбасу була сформована трирівнева система професійної освіти, основним елементом якої були нижчі фахові школи (технічні, сільськогосподарські, ремісничі та ін.), які мали забезпечити мінімальний рівень спеціальної освіти молоді. Проте ефективність діяльності навчальних закладів професійної освіти була вкрай низькою, причиною

цього була відсутність матеріальної бази та небажання нацистів займатися цим.

Майже були відсутні на теренах Донбасу середні навчальні заклади. Якщо до війни в регіоні працював 91 технікум, то в період окупації функціонували лише декілька навчальних закладів, які можна кваліфікувати як середні спеціальні, приблизно 7 технікумів [21, с.81; 462, с.105].

Окупанти не планували відновлення мережі вищих навчальних закладів в Україні [399, с.78; 612, с.215; 614, с.107]. Проте з огляду на гострий дефіцит кадрів вищої кваліфікації в сільському господарстві, промисловості і медицині А. Розенберг 21 січня 1942 р. видав розпорядження, згідно з яким було дозволено роботу медичних, ветеринарних, сільськогосподарських та природничих факультетів ліквідованих вузів та реорганізацію їх в самостійні інститути. У Донбасі під час окупації жоден з вузів не провадив повноцінної роботи. Діяла лише одна установа в Юзівці протягом 1942–1943 рр, яка уявляла собою щось середнє між вищим навчальним закладом та курсами підвищення кваліфікації. Це були медичні курси, що були відкриті при відділі охорони здоров'я Юзівської міської управи для колишніх студентів старших курсів Сталінського медичного інституту [295; 399, с.203].

Важливу пропагандистську роль військове командування надавало святам та пам'ятним датам, орієнтовувались переважно на цивільне населення, з метою ідеологічного впливу та отримання підтримки від місцевих жителів. Окупанти влаштовували святкування Дня визволення від СРСР – 22 червня, Дня народження Гітлера, набули поширення свята жниви, врожаю для селян. Приділялась увага і «відновленню українських традицій та культури», відзначались День українського козацтва, День народження Т.Г. Шевченка тощо (див. Додаток І) [467].

Політика творців «нового порядку» щодо церковно-релігійного життя на окупованих територіях мала свої особливості й водночас була чітко зорієнтована на виконання загальних для усіх окупованих територій завдань: 1) підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизму; 2)

встановлення ефективного контролю за діяльністю релігійних організацій усіх конфесій; 3) сприяння дробленню релігійного руху на окремі течії; 4) зовнішнє і внутрішнє руйнування традиційних стабільних церковних структур з метою запобігання можливій консолідації їх лідерів для боротьби проти Німеччини; 5) заборона створення єдиних церков; 6) максимальне використання релігійних організацій для сприяння німецькій адміністрації та наступна примусова зміна характеру релігійних вірувань населення на нехристиянські [604, с.134].

Одним з головних напрямків нацистської культурної політики стало відновлення релігійного життя на окупованих територіях. З початком окупації території України спотерігалось обережне ставлення до релігії, адже предстояло з'ясувати ставлення радянських людей до релігії після багатьох років її гонінь радянською владою. На час захоплення території Донбасу – липень 1942 р. були визначені головні засади нацистської релігійної політики – використовувати релігійний фактор як засіб контрпропаганди та засіб впливу на політичні процеси на окупованій території України [432, с.43]. У військовій зоні окупації адміністрація діяла більш ситуативно та помірковано, на відміну від Рейхскомісаріату Україна [657, арк.8;658, арк.100]. О, який визначав засади політики органів у зоні військ сновоположним документомкової адміністрації стали вказівки «Поведінка військ до цивільного населення в релігійних питаннях» [604, с.136]. Документ мав наступні положення: не підтримувати і не забороняти релігійну діяльність, не проводити богослужінь для вермахту в колишніх церквах, не проводити релігійну пропаганду тощо. Втручання було можливе лише в разі шкоди інтересам окупаційної влади [466, с.98].

Характерними здебільшого для зони військового управління чинниками було прагненням створити позитивний імідж «вермахту-визволителя» шляхом лояльної політики стосовно церкви сприяти задоволенню духовних запитів місцевого населення та відверненню його від небажаної політичної діяльності. Але навряд чи активно відновлення

релігійного життя на Донбасі під час окупації було заслугою окупантів. У Сталінській області за період з 1941 по 1943 роки відновили богослужіння за різними даними 220 – 230 церков, у Ворошиловградській – 128 [604, с.135; 62, с.109; 375, с.217]. Для порівняння: у Київській та Полтавській областях – з історичними та усталеними релігійними традиціями відповідно – 350 церков, та 342 [360, с.607]. На окупованому Донбасі при міських управах створювались релігійні відділи. Так, 1 грудня 1942 р. в Юзівському відділі народного виховання та культури був підписаний акт між управляючим Донецьким єпархіальним управлінням протоієреєм О. Книшевим та колишнім головою Макіївського управління П. Кочевським. На підставі цього акту в Сталінській області стало діяти єдине єпархіальне управління, його резиденція спочатку знаходилась в Рикові (Єнакієво), з літа 1943 р. переведено до Юзівки [541, с. 78]. На Донбасі з 1942 р. діяли потужні православні громади в селищах Рутченково, Авдот'їно, Григор'євка. Майже в кожному селі громада пристосовувала для богослужінь уцілілі храми, які за радянської влади використовувались як колгоспні комори чи сільбуду. В тих селах, де храми були повністю зруйновані використовувалися громадські будівлі. В містах під церкви використовували кінотеатри, палаци піонерів, клуби, їдальні, школи. У таких приміщеннях надбудовували куполи, встановлювали іконостаси. Часто відведені приміщення вимагали реконструкції і обладнання, але віруючі брали цю справу в свої руки: жертвувались кошти, цінні речі, прихожани несли збереженні ікони, напрестольні хрести, священний посуд, богослужбові книги. Так, жителька Маріуполя пожертвувала 3000 рубл. на будівництво православного собору. Були випадки, коли органи військового управління на місцях проявляли зацікавленість справами церкви, навіть її матеріальним утриманням. Так, окупаційна влада подарувала Всіхсвятській церкві в Бахмуті чавунний дзвін та видавала пайок хору при церкві [89, с.89; 87, с.109; 80, с.24; 104, с.142; 103, с.78; 422, с.37; 493, с.43].

Гострота конфлікту між Автономною і Автокефальною церквами відбилася в основному в Центральних та Західних регіонах України, де посідала церковна верхівка обох течій та активно діяли націоналістичні угруповання, тому населення Донбасу майже не відчувало цього конфлікту [656, арк.33-37; 8, с.19; 491, с.124; 581, с.100; 612, с.125]. Слід зазначити, що на Донбасі, який завжди був поліконфесійним регіоном, під час окупації також діяли різноманітні релігійні течії. Так, в Харцизку з 1942 р. діяли євангельські християни–баптисти [624, с.450].

Німецьке командування узаконило всі релігійні свята. Так, у м. Юзівці у 1942 р. дозволялося справляти 14 православних свят. Були дозволені публічні масові богослужіння, з нагоди відкриття храмів влаштовувались свята, в церквах і молитовних домах щоденно проводились масові водохрещення, які були показовим прикладом звертання людей до церкви. Так, 24 серпня 1942 р. протоієрей Юзівки Г. Ломакін похрестив 19 дітей віком від одного до шести років. На богослужіннях в храмі були присутні військові, які інколи ставали хрещеними батьками немовлят [599; 150, арк.1]. К. Беркгоф припускає, що багатьох до хрещення спонукали чутки – нехрещених дітей німці розстрілюватимуть. До того ж, всупереч інструкцій для німецьких військовослужбовців не брати участь у релігійному життю населення, саме церкви викликали цікавість окупантів. Дослідник вважає, що у сукупності з іншими чинниками, це сприяло певній гуманізації стосунків місцевого населення та солдатів вермахту [18, с.120; 19, с.20].

Окупанти не забороняли, а навіть сприяли випуску релігійної літератури. Так, у грудні 1941 р. типографія «Маріупольської газети» вже приймала замовлення на друк «Молитовника». Працювали церковні лавки, в яких продавали хрести, ікони, рідкі екземпляри священних книг тощо. Так, в Юзівці працював магазин церковного начиння пана Агіпова, в якому продавалось перше Євангеліє російською мовою, видане в 1819 р. Архієпископ Миколай в Маріуполі проводив просвітницькі бесіди–читання, збирав кошти на відкриття п'ятимісячних курсів для підготовки

псаломщиків, регулярно збирав на засідання духовенство Маріуполя для обговорення питань церковного життя міста. Крім того, церква турбувалась про історичні та духовні цінності віруючих. Так, 6 грудня 1943 р. відбулося урочисте перенесення останків митрополита Ігнатія з маріупольського міського музею в Преображенську церков [595, с.100; 446, с. 200].

Аналізуючи церковно-релегійну політику неможливо уникнути питання про колаборацію церкви з нацистами. Відправлення вдячних молебнів в церквах з нагоди річниці «визволення» того чи іншого населеного пункту, заклики їхати на роботу до Німеччини тощо, впливали певним чином на настрої місцевого населення. У той же час, така позиція низки священнослужителів з огляду на передвоєнну історію стосунків держави та церкви була зрозумілою, і незалежно від реального ставлення церкви до окупантів, однією з найбільших передумов здобуття легітимності на окупованій території. Так, настоятель Всіхсвятської церкви (Бахмуті) І.К. Крещановський проводив церковну службу при окупантах, водночас у підвалах церкви він переховував поранених червоноармійців, євреїв, надавав їм допомогу харчами та документами. Саме тому доцільним уявляється говорити про вимушену, здебільшого ситуативну, несистемну підтримку церквою окупантів. Тільки незначна частина священників вірила у панування нацистів, і встановлення нових порядків надовго [89, с.89].

Згодом духовенство повною мірою відчуло на собі трагізм ситуації: з одного боку, його вимушена «пронімецька» агітація підривала авторитет серед віруючих, а з іншого - німцям не потрібні були проповідники, які не мають впливу на населення. Двоїстість у сприйнятті окупаційної політики в Україні робила життя духовенства нестерпним. Прикладом може бути діяльність митрополита Феофіла Булдовського, який під тиском нацистів вимушений був підписувати документи, з якими не завжди погоджувався. До того ж владика повинен був звітувати через своїх представників про настрої пастви. Взамін німці дозволяли йому відкрити церкви, до січня 1943 р. митрополиту підпорядковувалися 400 автокефальних православних церков

на території 4 областей в УРСР, у тому числі в Сталінській і Ворошиловградській і частково в Воронежській та Курської областей [541, с.104; 491, с.180; 482, с.86].

3.2. Специфіка культурного життя за часів нацистської окупації

Метою даного підрозділу є визначення сутності та особливостей культурного життя Донбасу за умов окупації через характеристику його культурних просторів.

На території Донбасу перебували німецькі, румунські, італійські військові, але останні не входили до складу військової адміністрації, їх кількість була набагато меншою, тому можемо говорити про створення єдиного нацистського культурного простору.

Як зазначалось в підрозділі 3.1. головним завданням для місцевої окупаційної адміністрації на першому місці стояло забезпечення культурних потреб військових.

У прифронтовій зоні окупаційна влада орієнтувалась на задоволення, культурних потреб військових, переважно у сфері дозвілля. Водночас для військової адміністрації важливо було забезпечити спокій та стабільність, «порозумітись» з місцевим населенням, що у свою чергу викликало відносно лояльне чи байдуже ставлення до культури, у порівнянні з іншими окупаційними територіями. Військові мали повноваження самостійно вирішувати в залежності від місцевої специфіки та обстановки на фронтах, як саме втілювати розпорядження та вказівки щодо реалізації нацистської культурною політики [600, с.77].

Проаналізовані джерела та література дають можливість говорити про функціонування трьох умовних культурних просторів на території окупованого Донбасу: для цивільного населення, для військових та спільний.

Організація культурного життя для офіцерів та солдатів вермахту здійснювалась відповідно до німецьких культурних традицій та дозвілля, які

набували певної специфіки за умов війни, близькості лінії фронту. Це був той культурний простір, в який місцевому населенню вхід було заборонено – «тільки для німців».

Для задоволення культурних потреб цивільного населення, як було сказано вище, діяла мережа театральних установ, кінотеатри, читальні, видавалася окупаційна преса, діяли пересувні виставки [577, с.34]. Разом з тим, не зважаючи на екстремальні умови війни та пильний контроль окупаційної влади, можна говорити про самоорганізацію культурного життя населення. З одного боку, вона обумовлювалась потребою за екстремальних умов війни знаходити розраду в задоволенні хоча б мінімуму культурних потреб – не тільки хліба, але й видовищ, що співпадало з культурницькою політикою місцевої окупаційної влади відволікти та упокорити населення. З іншого боку, самоорганізація культурного життя за умов нацистської окупації стала можливістю реалізувати не здійсненні за радянські часи амбіції творчої інтелігенції, що також цілком заохочувалось. Але був, ще один чинник, про який частково мова вже йшла у попередньому параграфі: намагання українських націоналістів – місцевих та тих, хто власне за тим й приїхав на Донбас, культурницькими засобами створити певний ґрунт для національного будівництва. Саме цей аспект самодіяльності в організації культурного життя місцевого населення був найскладнішим в плані реалізації: з одного боку, нібито формально заохочувався нацистською окупаційною владою на протигагу усьому радянському, з іншого – наражався на глуху оборону від зазіхань на будь-які самостійницькі дії.

Спільний культурний простір для військових та місцевого населення виникав при перетинанні двох перших та являв собою важкий для дослідженні, проте унікальний феномен. Окупанти долучались до культурного життя місцевого населення переважно для контролю, ідеологічного тиску, пропаганди. Але беручи безпосередню участь в різноманітних культурних заходах разом з місцевими, військові контактували з ними, відбувалась яка не яка культурна взаємодія,

співставлення різних світоглядів, уявлень, культурних традицій, руйнування стереотипів, причому з обох боків.

Характеризуючи культурний простір (дозвілєвий) для військових вермахту, вважаємо за доцільне використовувати поняття «дозвілєвий», що фактично відповідало його сутності – задоволення культурних потреб та розвага військових. Як зазначав начальник відділу міського господарства Юзівки Т.І. Ражуков: «відділи та підприємства працюють для потреб військових, а відновлені театр, кінотеатр та радіовузол дають їм можливість культурно провести години дозвілля» [290].

Одним із перших кроків нацистів на окупованій території стало відкриття театрів (див. Додаток І). У вересні 1942 р. нараховувалось 2 театри в Ворошиловграді (музично-драматичний ім. Т.Шевченка, «Кабаре»), 3 – в Юзівці (музично-драматичний, ляльковий, «Вар’єте»). Театральні колективи існували і в інших містах та селищах Донбасу, зокрема в Бахмуті, Дружківці, Макіївці, Горлівці, Красноармійську, Краматорську, Красному Лучі, Попасній, Риковому (Єнакієві), Слов’янську, Селидівці, Сніжному, Ясинуватій, Успенці тощо [606, с.100;462, с.144]. Репертуар театрів був різноманітним і складався з творів західноєвропейських, українських, російських драматургів, композиторів. Найпопулярнішими п’єсами були: «Наталка - Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ’яненко тощо. Відомі факти, коли до постановок театрів залучались місцеві режисери. Так, в Юзівському міському театрі була поставлена п’єса місцевого автора В. Горіна - «Гибель таланта». Значне місце в репертуарі посідали і концертні програми, виступи перед окупаційними військами, на фронті, в шпиталях тощо. Юзівський музично-драматичний театр з листопада 1941 р. по червень 1942 р. дав 98 вистав, з них 7 прем’єр і 55 концертів. Продовж грудня 1941 р. Маріупольським театром під керівництвом режисерів В. Волгрика, С. Завялової було підготовлено 10 прем’єр, відбулося 138 вистав та 172 концерти, причому для військових - 109 концертів. Крім того, артисти театру

на виїзді 117 разів виступали в госпіталях, будинках відпочинку, військових частинах, казино тощо. Концертна бригада театру під керівництвом І. Ягупова дала 122 концерти безпосередньо на фронт [591, с.16].

Спільне відвідування театрів німецькими солдатами та українцями було заборонено, хоча за роки окупації на Донбасі застосовувались як окремі (для цивільних та військових), так і спільні перегляди вистав. Громадяни, які були на службі у німецького командування могли придбати квитки у касі при міському фінансовому відділенні або в німецькому управлінні, для цього необхідно було надати довідку з місця роботи. Ця процедура була обов'язковою. Навіть німецьких військових (офіцерів та солдатів) не пропускали без дозволу начальства. Цивільне населення могло отримати квитки в касі фінансового відділення Горуправи. Жандармерія випроваджувала з театру людей, що отримували білети іншими шляхами. Громадяни повинні були займати лише відведені для них місця в залі. Інколи для підтримання порядку на виставах були присутні поліцаї [599, с.14;142, арк.46;300; 130, арк.42].

Проаналізовані джерела не дають можливості оцінювати співвідношення військових та місцевих жителів, які відвідували театральні вистави. Д.М.Титаренко вважає, що враховуючи особливість зони військової адміністрації, доцільно припустити значну питому вагу військового глядача [606, с.105]. В.М. Гайдабура, який вказує, що військові відвідували в основному театри опери та балету, а драмтеатри - цивільне населення [71, с.200; 69, с.18; 72]. Можна погодитись з цим твердженням, зважаючи на те, що оперна та балетна класика була більш зрозумілим мистецтвом для німецьких та італійських військових. Драматичні вистави російською та українською мовами вимагали занурення у зміст театралізованого дійства, який вимагав, наприклад, знання історії, мови, культурних традицій, що навпаки приваблювало місцевого глядача.

Про спільні перегляди вистав залишились спогади німецьких військових, які часто були невдоволенні місцевою публікою, яка на їх смак

поводилась некультурно та галасливо. Військові іноді навіть виступали в ролі рецензентів на шпальтах місцевої окупаційної преси, як наприклад, лейтенант Шульте, який надав рецензію на класичну драму Фрідріха Шилера «Підступ та кохання», що ставилася в Маріупольському театрі [467].

Окремо варто зупинитись на діяльності розважальних театрів-кабаре, які створювались місцевою окупаційною владою виключно для обслуговування військових. В Юзівці діяв театр естради та мініатюр під назвою «Вар'єте» (див. Додаток Й), згодом перейменований на «Пістрява сцена» та театр музикальної комедії. У Ворошиловграді діяв театр-кабаре «SKALA», створений, як зазначала сама адміністрація міста, за європейським зразком. Творчий колектив театрів був різноманітним: еквілібристи, акробати, клоуни, гімнасти, балерини, музиканти. Театри підтримували зв'язки зі стаціонарними театральними установами, періодично артисти інших театрів, за власним бажанням чи наказом дирекції, брали участь в концертах для військових [135, арк.34; 131, арк.162;239, арк.15;240, арк.8]. У репертуарі театрів кабаре переважали естрадні та концертні номери розважального характеру. Колективи орієнтувались на вимоги військового глядача, тож були достатньо мобільними та на відміну від стаціонарних театральних установ давали значну кількість вистав за короткий період. Так, Юзівський театр естради та мініатюри з 19 травня по 9 червня 1942 р. дав 30 спектаклів для солдат німецької армії [296]. Під час тижнів культури, що організовувалися для солдатів окупаційних військ, артисти виконували в основному німецький репертуар, український досить вибірково, мали місце виступи в церквах під час служб і панахид. Варто зазначити, що серед відвідувачів таких театрів були також італійські солдати [22, с.74;242, арк.7].

Вагоме місце в культурному житті Донеччини та Луганщини в роки окупації займала концертна діяльність. Так само, як й театральні постанови, концерти відвідували військові та цивільні, зазвичай окремо, а на свята, чи влітку в парках відпочинку влада влаштовувала спільні програми. За

матеріалами окупаційної преси концертні програми для окупантів відзначались кращою якістю, ніж для місцевих, виступали як професійні театральні трупи, так й аматорські колективи. Варто зазначити, що будь-яка самодіяльність була під пильним контролем окупаційної влади, артисти ретельно підбирались. Так, в селище Катик на Донеччині, був влаштований концерт силами самодіяльних гуртків, створених за ініціативою італійських військових [735].

В Юзівському музично-драматичному театрі у 1942 р. проходив цикл концертів для окупантів «Солдати для солдат». У програмі брали участь солдати німецьких та італійських військ, український хор, балет та оркестр драматичного театру [295; 301]. Відомі факти приїзду зарубіжних колективів та виконавців. На запрошення німецької комендатури виступали румунський ансамбль народної пісні та танцю, німецький піаніст Фріц Брахман та інші, проте відвідувати такі концерти мали право лише окупанти [286].

В Солдаткіно достатньо часто виступали з концертами артисти розважальних жанрів, так в Горлівському Солдаткіно виступила балетна труппа з репертуаром комічних танців та циганських плясок, циркові артисти з акробатичними номерами, півці співали циганські, українські народні пісні [82].

З другої половини 1943 р. на шпальтах місцевої преси почали з'являтися об'яви, в яких населення заaproшувалось на концерти для військових. В такий спосіб на «перетинанні» культурних просторів позначались поразки нацистів на фронті – треба було негайно заручатись підтримкою населення [476].

Діяли стаціонарні кінотеатри та пересувні кіноустановки, які демонстрували кінострічки на підприємствах, в навчальних закладах, шпиталях, у таборах для перебіжчиків та військовополонених. Як зазначав у своїх мемуарах начальник відділу пропаганди вермахту Хассо фон Ведель, питання демонстрації фільмів залежали насамперед від наявності стаціонарних та пересувних кіноустановок, надходження необхідних фільмів. З цього приводу необхідно зазначити, що діяльність органів пропаганди в цьому напрямку зазнавала значних труднощів, оскільки мережа

кінотеатрів на окупованій території суттєво скоротилася, а технічний рівень значно погіршився. Так у жовтні 1942 р. на території Сталінської області функціонувало 36 кіноустановок, тоді як до війни було щонайменше 247. Подібна ситуація склалася і у Ворошиловградській області.

Місцевим жителям дозволялося відвідувати в кінотеатрах лише денні сеанси, і вони були зобов'язані поступатися німцям кращими місцями [521, с.50].

На території військової зони окупації діяли товариства «Просвіта». У перші роки окупації ставлення нацистської влади до їх діяльності була досить лояльною, що пояснюється бажанням контролювати українські національні культурні осередки та використовувати їх у власних потребах. Осередки «Просвіти» у 1942–1943 роках діяли в Маріуполі, Костянтинівці, Краматорську, Слов'янську, Волновахському та Ольгінському районах (Сталінська область) та Ворошиловграді. Найактивнішою була робота «Просвіти» в Маріуполі, активна діяльність якої у 1942 року навіть отримала назву «маріупольське відродження» [592]. Товариства «Просвіти» виступали перед цивільним населенням з промовами, лекціями, привітаннями, організовували виступи та концерти тощо [598, с.15; 592, с.8; 692, арк.112 зв.].

Оскільки створенням художнього музею окупаційна влада так й не зацікавилася, образотворче мистецтво Донбасу під час окупації було предсталено художніми виставками та фотовиставками. З 4 по 8 листопада 1942 р. в Юзівці проходила перша велика фотовиставка про Німеччину: «Німецька країна - німецький труд» [294]. У червні 1943 р. відбулась вже виставка картин «Про роботу визволених народів Сходу Європи в прекрасній Німеччині». Для того, щоб залучити відвідувачів зали музею прикрашали квітами, плакатами, а кожний п'ятидесятий відвідувач виставки отримував сувенір [301]. З 27 червня по 5 липня 1943 р. в Юзівці діяла фотовиставка «Красоти Німеччини». Виставки організовувались виключно для місцевого населення [302].

Мистецьке життя за часи окупації було вкрай деформованим, побутові умови не надавали поштовху до високих ідей та образів. На мотиви митців, які йшли на роботу до окупантів впливав цілий комплекс факторів: прагнення дістати роботу та засоби до існування, і щире бажання випробувати свої сили. Важливим чинником, який спонукав митців працювати на нацистів, було й те, що це певною мірою оберігало їх від вивезення на роботи до Німеччини. Робота на окупантів давала також можливість розраховувати на підтримку адміністрації у разі виникнення спірних питань, побутових ускладнень. Так, артисти театру «Кабаре» отримували продовольчі, хлібні картки, військовий пайок, який був більшим, ніж для цивільних: 600 г хліба в день, цукор, цукерки – 600 г, крупа – 2 кг, жири – 600 г, м'яса – 2 кг на місяць. Частина людей творчої праці вимушено обрали пристосуванство, змінювали одного замовника на другого, інші вірили, що німці створять належні умови для культурного життя. Так, у Юзівці працював скульптор та живописець З.Ф. Макаренко, який створив бюст А. Гітлера, барельєфи фюрера та дуче, картини «Фюрер на східному фронті», «Російські полонені» та ін. Командуванню дуже подобалась творчість митця, копію бюста фюрера придбали Юзівська міська управа та інші підприємства міста. З.Ф. Макаренко відгукнувся на призов комісара України взяти участь в організації постійної Всеукраїнської художньої виставки. Варто зазначити, що той скульптор створив скульптури піонера, робітника і робітниці для Парку культури і відпочинку в Макіївці в кінці 1930-х рр. Водночас, були й ті, що співпрацювали з окупаційною владою з альтруїстських міркувань. Наприклад, художник Є. Є. Грейліх таким чином зберіг 11 картин із зібрання Сталінської картинної галереї. Після війни частина митців відступила з нацистами, частина була засуджена, а ті, котрі залишилися - намагалися приховати своє минуле [521, с.50-54;133, арк.17;242, арк.6;243, арк.2;606, с.103].

Військові долучались до святкувань, як для здійснення контролю та пропаганди, так й для відпочинку. Так, усе вище військове командування

виступало з промовами перед населенням, з нагоди привітання найгарнішого села Сталінської області [82]. У квітні 1942 р. в Сталінській області відбулось святкування з нагоди передачі сільських земель трьом колгоспам «Ясиновський 1», «Ясиновський 2» та «Кооператор». Присутні були жителі трьох сіл, командир господарчої команди Сталіно пан оберст-лейтенант Лютер; керівник штабу Сталінської області, радник військового управління пан Кепп; обласний сільськогосподарський керівник пан фон Крамон; районний сільськогосподарський керівник пан Гансен; запрошені як почесні гості – офіцери німецького та італійського Вермахту. Святкування поєднало в собі промови військових, заходи щодо вшанування фюрера, концерт німецької класичної музики та елементи традиційних українських свят (вбрання, пісні, танці) [300]. Таким чином, окупаційна влада, протиставляючи себе радянському керівництву, демонструвала селянам свою підтримку, лояльне ставлення до української культури та водночас контролювала, здійснювала пропаганду.

Відновлення святкування релігійних свят було орієнтовано переважно на місцеве населення, задля контролю, ідеологічного та пропагандистського тиску. Проте військові також відвідували богослужіння, брали участь у заходах приурочених до релігійних свят, наприклад, на Троїцу в Горлівці німецькі військові грали в футбол та навіть ставали хрещеними дітей місцевих жителів [296; 279].

З метою інформування населення про поточні події та ідеологічного впливу на нього, окупаційна влада відкривала читальні, до яких надходили газети, що видавалися як на окупованій території СРСР, так і в Німеччині. У читальні м.Константинівка були представлені періодичні видання, що виходили на теренах Сталінської області, Дніпропетровську, Києва, Харкова, Белгорода, Криму, часописи, які видавалися в Німеччині [597, с.28].

Німецьке військове командування задля покращання сфери дозвілля заохочувало підготовку працівників, які допомагали б їм гарно та культурно проводити час [622, с.95]. Окупанти відновили діяльність культурних

установ, таких як клуби, будинків культури тощо. Так, на лютий 1942 р. в Юзівці діяло 7 шахтних клубів та 2 палаци культури. В робочих клубах діяли музичні, хорові та ін. гуртки, виступали артисти місцевих театрів, приїжджали з гастрольями музичні та театральні колективи. Подібні клуби користувались популярністю серед частин німецької армії та місцевих жителів, які працювали на окупантів. В містах діяли парки культури та відпочинку, де були атракціони, площадки для виступів артистів, проте й вони відвідувалися більше офіцерами та солдатами, для солдатів діяли обмеження. Так, у Маріуполі на багатьох лавках міського саду були написи «Тільки для німців» [593, с.101].

Поширеним була діяльність різноманітних мистецьких майстерень, які також виконували замовлення окупаційної влади. На березень 1942 р. в місті Юзівці працювало 5 майстерень, які займались виготовленням художніх дитячих іграшок та галантерейних товарів [286]. 3 листопада 1942 р. в Дебальцеве існувала художня майстерня, працівники якої розробляли ілюстрації, таблиці, малюнки до підручника з німецької мови для початкової школи [295]. А в Волноваському районі в 1942 р. було відкрито 7 ремісничих шкіл, частина з яких готувала майстрів з вишивки [296].

З середини 1942 р. в Юзівці почав розвиватися іконний живопис, оскільки окупанти відновлювали та відкривали нові церкви, молитовні будинки. Діяльність в цьому приймали й художники Юзівки, розписуючи на замовлення окупаційної адміністрації церкви, іконостаси, писали ікони тощо. В Юзівці працювало 2 кустарні майстерні по виготовленню різноманітної церковної утварі [287; 289; 298].

Важливим питанням залишається ставлення населення до окупантів, зокрема в контексті освоєння «окремого» та «спільного» культурних просторів. Зі звітів військових адміністрацій вимальовується доволі неоднорідна картина, залежна від багатьох змінних. Спостерігачами фіксується або вкрай вороже ставлення, або байдужо нейтральне, яке переважало. Настрої коливались в залежності від ситуації на фронті,

належним чи незадовільним постачанням продовольства, примусовими вербуваннями на роботу до Німеччини на тлі вистав про щасливе життя «заробітчани», у сільській місцевості додавалось земельне питання, свідомі інтелігенція гостро реагувала на заборону національної самоорганізації. Крім того, нацистська культурна пропаганда перманентно стикалась з радянською контрпропагандою, яка за умов близькості лінії фронту була масштабнішою за присутністю, ніж в Рейхскомісаріаті Україна. Так, у звітах повідомлялось, що окупанти періодично знаходили радянські листівки, а серед населення активно розповсюджуються чутки ворожого змісту [597, с.27-28; 632, арк.16;757, с.187;758, с.94;759, с.486; 484, с.87].

Але однією з вагомих причин незадоволення населення окупантами, що об'єднувало і військову зону окупації, і Рейхскомісаріат було, та яка уособлювала «культурні розходження» було переважно зверхнє ставлення окупантів до місцевого населення. Здавалось би ідеологічні орієнтири для солдат вермахту як визволителів народів СРСР від більшовицького ярма повинні були цілком відповідати й настроям населення, яке потерпало від радянської влади. Разом з тим численні брошури, директиви, пам'ятки для німецьких солдат - «Чому ми почали війну із Сталінім», «Про поведінку військ на Сході», містили недвозначні пояснення: слов'янські народи, зокрема й їх культура розглядались як другорядна, не виключалось жорстоке ставлення до чужих за походженням та культурою елементів. Німецький солдат, будучи «визволителем українського народу від більшовизму», водночас повинен був постійно пам'ятати, що він носій вищої культури, а відтак не може дорівнювати себе з визволеними (що, до речі кардинально відрізняло, принаймні задекларовану, майбутню радянську політику на визволених територіях). «Тільки для німців» - настанова, що діяла не тільки для окупованого населення. Вона налаштовувала сприймати місцевих як відсталу, некультурну масу, дозволяла з неповагою ставитися до його матеріальних та духовних культурних цінностей [665, арк.49; 454, с.75].

Зазначені ідеологічні настанови не були незмінними протягом війни, необхідність створення умов відпочинку, в тому числі культурного для солдатів Вермахту змусила йти на певні поступки для населення, зокрема в плані самоорганізації культурного життя. На чолі управ, особливо міських окупаційна влада ставила як правило місцеву інтелігенцію, і така тенденція тенденція простежується по всій території окупованої України, про що свідчать численні дослідження та документи [591, с.41]. Теперішній сумний досвід окупації окремих територій Донецької та Луганської області дає підстави стверджувати, що така політика мала як стратегічні так і тактичні цілі. По-перше, місцеві керівники краще знали місцеву специфіку та були корисними при прийнятті тактичних рішень. По-друге, в такий спосіб окупаційна влада вирішувала проблему кадрів, вивільняючи власні для більш відповідальних та контролюючих функцій. По-третє, створювалась видимість самоврядування, що мало неабияке пропагандистське значення. Але була ще одна, на наш погляд, суттєва причина, яка важила значно більше, ніж три названі. Заохочуючи чи примушуючи (межа все одно згодом втрачалась) працювати на відповідальних посадах місцевих фахівців та інтелігенцію, діячів культури та мистецтва, окупаційна влада створювала систему кругової поруки, заплямовувала колаборацією місцеву еліту, відрізаючи їй шлях назад у радянську реальність. При цьому небажана можливість цієї реальності малювалась у таких гіперболізовано страшних кольорах, що колаборанти ставали чи не найщирішими адептами режиму. А зважаючи на радянські репресії, що вирували в країні, зокрема на Донбасі у 30-ті роки, їх жахи були певною мірою виправдані.

Серед причин співпраці інтелігенції Донбасу з нацистською владою можна визначити наступні: альтруїстичні – бажання прислужитися своєму народові у важкі часи, зберегти культурні цінності (переважно працівники музеїв, бібліотек, керівники творчих груп театрів); розчарування в радянській владі, через масові репресії напередодні війни, політику евакуації, через яку інтелігенція була кинута напризволяще, зневіра у

перемогу СРСР, відчай; необхідність вижити в умовах окупації (переважно артистична інтелігенція); неприйняття ідей більшовизму та радянської влади ще до війни та очікування приходу німецької влади як визволителя, уявлення про німців як націю культурну, виховану, дисципліновану, яке залишилася після Першої світової війни; (дореволюційна наукова та освітня інтелігенція); вбачання в поваленні радянської влади можливості розбудови української держави (українська свідомі інтелігенція); бажання добре влаштуватися при будь-якій владі (переважно нова інтелігенція); можливість реалізувати свої творчі здібності, що було характерно для частини митців, що зазнавали утисків та цькувань при радянській владі; вплив нацистської пропаганди, яка мала місце на початку, однак згодом більшість культурних діячів в ній розчарувалась [387, с. 62; 737, с.64, 92, 314; 341, с.76; 388, с.79]. Зрозуміло, що ці причини не були якимось унікальними саме у військовій зоні окупації. Але аналіз взаємодії культурних діячів з окупаційною владою на Донбасі, зокрема може допомогти з'ясувати їх специфіку, особливо на тлі проведення відповідних історичних паралелей з теперішнім часом.

Як вже зазначалось вище, саме театр став одним з тих культурних закладів, що користувався популярністю окупантів. Тому творчі колективи театрів, театральні труп, обслуговуючий персонал знаходились під пильною увагою органів військової адміністрації. За працівниками театрів ретельно стежили, уся театральна документація в обов'язковому порядку велась паралельно російською та німецькою мовами. Згідно з розпорядженням комендатури, заборонялося на контрольних дверях пропускати осіб, які не працюють у театрі. Артистам видавалися службові посвідчення українською та німецькою мовами. До міських управ області надходили особисті справи та автобіографії театральних працівників. У звітах обов'язково зазначалось прізвище, ім'я та по-батькові, дата та місце народження, родинний стан, освіта, посада, домашня адреса, національність, походження, приналежність до партії тощо. Серед національностей працівників театрів переважали українці, росіяни, зустрічались поляки,

білоруси, естонці, навіть німці. В разі виявлення небажаного для окупаційної влади контингенту, відповідні органи вчасно реагували. Діяла жорстка дисципліна: заборонялось запізнюватись, артистам брати участь у виїзних концертах без дозволу дирекції тощо. Міра покарання за порушення дисципліни мала різні градації - позбавлення пайка, грошовий штраф (на 2-3, інколи на 10 днів), зняття з посади, направлення на біржу праці, відправка до Німеччини [143, арк.1,8-16 зв.;142, арк.23, 70;131, арк.27; 132, арк.106-107; 136, арк.14,56; 137, арк.15;140, арк.1-5;139, арк.91;141, арк.23;144,арк.5].

Висновки до розділу 3

Таким чином, в роки нацистської окупації радянський культурний сценарій зіткнувся з нацистським. На відміну від сценарію повоєнного – продуманого, у нацистської адміністрації в військовій зоні окупації та на Донбасі не було сталого продуманого сценарію, як й окремої культурної політики. Адміністрація спиралась на досвід Рейхскомісаріату України та діяла в залежності від обставин, враховуючи особливості прифронтової зони, значного відсотку військових та необхідності порозуміння з місцевим населенням та інтелігенцією. Отже, ми будемо казати про безліч варіацій одного сценарію на території регіону.

Нацистська адміністрація орієнтувалась переважно на запити військового контингенту, а саме організацію культурного дозвілля військових. Культурні запити місцевих жителів знаходились на другому плані, враховуючи важливість порозуміння з місцевим населенням адміністрація йшла на поступки та діяла в залежності від обставин. Проте, культурний простір для цивільного населення, навіть м'якіший, у порівнянні, з іншими окупованими територіями все одно існував задля пропагандистського впливу.

У роки окупації відокремлюються три культурні простори: для військових, цивільного населення та спільний простір.

В першу чергу нацистську окупаційну владу цікавило питання забезпечення культурних запитів військових, переважно в сфері дозвілля. Простір для місцевого населення був створений окупаційною владою задля контролю над місцевим населенням, ідеологічного тиску та проведення культурної пропаганди. Спільний культурний простір, що виник в роки окупації був унікальним явищем співіснування та взаємодії окупантів з місцевим населенням у сфері культури. Яскраво проявилась акультурація – процес зміни культури, що відбувається при контакті та взаємодії груп людей, які є носіями різних культур. В регіоні проявили себе всі три вида відносин: 1) часткове або повне прийняття (асиміляція) культури однією групи іншою; 2) пристосування елементів однієї культури до потреб іншої (адаптація); 3) відторгнення форм чужої культури (реакція відчуження), як з боку окупантів, так й місцевого населення. Ця взаємодія безумовно була небезпечною для радянського культурного простору, після визволення регіону радянський уряд відразу розпочав відновлення контролю над культурним життям регіону.

Визначено, що антирадянська пропаганда, знайомство з іншою культурою, діяльність українських націоналістів, ілюзія свободи віросповідання створювали сенси, відмінні від радянських, але ані політичної, ані культурної альтернативи на Донбасі вони врешті-решт не створили. Політика дозволу/милості за своєю формою не ховати зверхності та зневажливості до підкореного населення, переважити страти і терор за змістом. Нав'язуванні сенси розходились з реаліями окупаційної політики, не давали надію на майбутнє, а тому не зруйнували стереотипи та не могли змінити світогляд. Незважаючи на значні поступки та послаблення в культурній сфері для місцевого населення з боку окупантів, це була лише ілюзія відновлення та можливого розвитку культури, головна мета, яку переслідувала нацистська окупаційна влада – це ідеологічний та пропагандистський вплив.

РОЗДІЛ 4

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ДОНБАСУ В 1943-1945 рр.

4.1. Наслідки окупації в культурній сфері Донбасу

Даний розділ присвячено дослідженню відновлення радянського культурного життя в регіоні за умов його звільнення та деокупації. У підрозділі 4.1. зроблено акцент на антропологінчому вимірі впливу нацистської окупації на культурну сферу Донбасу.

Визволення Донбасу від окупації військами Червоної армії відбувалося з грудня 1942 по вересень 1943 рр. [372, с.42;333, Т.9 с.145]. Кількість населення Донбасу, внаслідок війни зменшилось майже в 1,5 рази - у 1939 р. за переписом нараховувалось 4940 осіб, а у 1945 р. – 3327 [417, с.480]. Проте регіон залишався одним з найбільш заселених, станом на 1 квітня 1946 р. в Сталінській області проживало – 2392 тис. осіб, Ворошиловградській -1528 тис. Для порівняння в Київській – 2319 тис., Харківській – 2042 тис., Чернігівській – 1419 тис., Львівській – 1075 тис., Одеській – 1373 тис. [673, арк.1-2;436, с.156].

Для розуміння наслідків окупації для культурної сфери Донбасу звернемо увагу на кількісні показники. Збитки заподіяні культурній сфері регіону підраховувались різноманітними комісіями, зокрема НДК та Комісією Академії наук УРСР з історії Вітчизняної війни в Україні [634, арк.8;635, арк.5].

За підрахунками Комісії Академії наук УРСР з історії Вітчизняної війни в Україні по Ворошиловградській області за роки окупації було

знищено 847 шкіл, 30 технікумів, 4 інститута, 792 клуби, 4 драмтеатри, 313 кінотеатрів, 17 будинків культури, 2 обласних музеїв. Загальна сума збитків склала – 3019,745 крб. По Ворошиловградському відділу кінофікації сума збитків склала – 3292,7 тис. крб. Ворошиловградський обласний відділ у справах мистецтв зазнав збитків на суму в 10049,3 тис. крб. В роки окупації були частково пошкоджені 5 церков, сума збитків по церковним будівлям Ворошиловградської області склала -1337,8 крб. [717, арк. 95,97-98, 103-104; 731;732; 724;725;726;727;728;78, с.15;705, арк.2;716, арк.40].

За даними Комісії Академії наук УРСР з історії Вітчизняної війни в Україні в 12 містах Сталінської області було знищено 17 будівель вищих учбових закладів, 234 театри та клуби, 31 кінотеатр. Загальний розмір збитків будівлям культурно-побутового призначення - 4310167 крб., будівлям релігійного культу – 29843 крб. [718, арк.14;719, арк.18-19;681, арк.13-14;720, арк.18] (див. Додаток К).

Для нас важливо було звернутись до кількісних показників збитків завданих культурній сфері, для того, щоб краще розуміти якісні показники. Варто зазначити, що політика підразунків збитків демонструє політику влади щодо культури, в тому числі на Донбасі протягом 1943-1945 рр. Достовірність кількісних показників різниться, що пояснюється об'єктивними чинниками (неможливість рівномірного збору інформації, приблизні розрахунки відсутніх даних), так і суб'єктивними (свідоме фальшування винуватців злочинів, приписування всіх руйнувань нацистам та ін.) причинами [343; 109]. При зіставленні даних комісій різного рівня чітко простежується тенденція до округлення і збільшення даних [502, с.34; 75, с.567; 325;636, арк.30;637, арк.67;638, арк.443;709, арк.28]. Однією зі складностей є також включення у підрахунках до культурної сфери медичної, без відокремлення останньої [719, арк. 20]. Сам факт об'єднання культурних збитків з медичною сферою, з господарською вказує на централізацію, уніфікацію життя громадян, підпорядкованість культури партії.

Окремо варто зупинитись на збитках, завданих культурним цінностям регіону. Після евакуації Ворошиловградського обласного державного архіву на місці залишилось 628 фондів 115 378 од.зб., з котрих після війни дійшло до нас лише частини 31 фонду, а саме 157 од.зб. Таким чином, було розкрадено та знищено 597 фондів. необхідно зазначити, що архіви зазнавали збитків внаслідок декількох причин. Перша причина - це вилучення матеріалів різними нацистськими організаціями з воєнних, наукових або псевдонаукових, політико-ідеологічних, расово-генеологічних або інших цілях. Друга причина – це спалення будівель архівосховищ разом з архівними матеріалами нацистськими окупантами при відступі. Третя причина – це використання архівних матеріалів нацистськими солдатами та місцевими мешканцями не за призначенням, переважно для опалення приміщень. Так, в самій будівлі Ворошиловградського обласного державного архіву на першому поверсі будівлі в одній кімнаті була організована конюшня, в іншій казарма для італійських солдат, на другому поверсі була організована бляшана майстерня, обладнання архіву було використано для побудови туалету в дворі будівлі. Частина фондів використовувалась для опалення в зимовий період. Щодо загальних втрат по архівам Ворошиловградської області, то тут дані різняться: за одними даними загальна втрата 37 архівів Ворошиловградської області (1 обласного, 1 міського та 35 районних архівів) склала 3997 фондів, 842 295 одиниць зберігання. Відомчі архіви втратили 2 222 фонди, 1 799 950 од.зб., за іншими 3 390 фондів, 876 340 од.зб. та 2 100 книг і часописів із фондів архівних бібліотек та 6 219 фондів, 2514090 од.зб. на суму 396 326 руб. [274, с.180; 356, с.78] (Додаток Л).

Що стосується Сталінської області, то Сталінської області втрати державних та відомчих архівів, що розташовувались на цій території понесли збитків в кількості 6 222 фондів, 2 810 588 од.зб. та 9 654 кг розсипу архівних матеріалів на суму 2 993 560 руб. Сталінський обласний архів за різними підрахунками втратив від 837 до 1041 фонду [274, с.182; 587].

Складніше з підрахунком втрат бібліотечних установ. За архівними даними Ворошиловградська бібліотека ім. М. Горького втратила 100 тис. томів, Ворошиловградська дитяча бібліотека 30 тис. книжок, фонд районних бібліотек області зазнав збитків в 1 млн. книжок [694, арк.7]. Відносно Сталінської області відомо, що згідно статистичних даних кількість бібліотек по області скоротилась з 1190 у 1940 році до 294 у 1945 році, а книжковий фонд за відповідний період утратив 2854 тисячі екземплярів [274, с.190].

Значних втрат зазнали музейні установи регіону, однак на сьогодні майже відсутні статистичні підрахунки, які б дозволили уявити збитки завдані музейній сфері. Стосовно Ворошиловградського краєзнавчого музею відомо, що перед окупацією нацистами міста Ворошиловград працівники краєзнавчого музею сховали експонати. Але якимось чином заховані в старому музейному приміщенні музейні цінності все-таки потрапили до приміщення, що було визначене окупантами для музею, частина музейних експонатів була забрана німцями з собою при відступі, а будівля, де знаходився музей підпалена, в пожежі загинули й залишені музейні предмети [373, с.203].

Що стосується фонду художнього музею, то з довоєнного фонду збереглося 11 витворів мистецтва. Згідно повідомленню від 9 червня 1945 року Комітет у справах мистецтва при Раді Народних Комісарів УРСР доручив представнику вказаного Комітету прийняти від донецького художника Є.Є. Грейліха, збережені ним під час окупації 11 картин. Питання причини втрат Сталінського художнього музею залишається відкритим і досі. Окупаційна влада покладала відповідальність за розкрадання музейного майна на місцеве населення та відступаючі радянські війська. Станом на серпень 1942 р. Маріупольський краєзнавчий музей містив у своїх фондах близько 25 000 речей, є свідчення, що при відступі німців в 1943 році частина музейних фондів була відправлена до Берліну, у сховище Верховного командуючого Вермахту, але що саме і в якому обсязі – невідомо [274, с.205].

Важливе питання, яке постало одразу після визволення Донбасу, це питання населення, яке залишилось на окупованій території та співпрацювало з нацистською владою. Доля інтелігенції Донбасу, яка працювала на окупованій території тема малодосліджена, у наявності історії окремих діячів, не володіємо повними статистичними даними та інформацією стосовно обвинувачень. Ускладнює розуміння картини репресій культурних діячів, які працювали на окупованій території, те, що значна частина інтелігенції брала собі псевдоніми, це переважно були артисти, особливо театрів кабаре, які виступали для військових, працівники редакцій окупаційних газет: журналісти, письменники, фотографи. У ході аналізу науково-документальної серії книг «Реабілітовані історії» по Донецькій та Луганській областям (див. Додаток М, табл. М.1, М.2) та співставлення інформації з іншими джерелами: архівними документами, спогадами, періодичною пресою, вдалося дослідити долю культурних діячів, які працювали в роки окупації [667, арк.2;669, арк.14-15;708, арк.56-57]. Так, Ангілопов К.І. був репресований у 1945 р., як служитель релігійного культу, без деталей вироку [525, Кн.1., с.278]. В газеті «Нове життя», що виходила в роки окупації в Ворошиловграді зустрічаємо інформацію, що він був протоієреєм Донецького єпархіального управління, освятив пам'ятник у Ворошиловграді «Загиблим борцям за визволення України від жидо-більшовицького деспотичної влади» [475;476]. Схожу історію маємо з І.Є. Колесніковим, який був звинувачений як служитель культу в 1944 р., без відомостей щодо обвинувачення [525, Кн.2, с.284]. В газеті «Нове життя» знаходимо інформацію, яка вказує, що він був звинувачений через свою діяльність в роки окупації, у якості протоієрея [471]. В результаті співставлення різних джерел нами висунуто припущення, що редактором газети «Бахмутский вестник» з липня 1942 р. [16] був С.С. Попов, який значиться в списках репресованих Ворошиловградської області, як старший викладач вчительського інституту, який проживав в м. Артемівськ (в роки окупації місто перейменовано в Бахмут) [524, Кн.6, с.388-389]. Серед

репресованих по Сталінській області у 1944 р. зустрічається прізвище балерини театру Мапойлова (Сидорова) Євгенія (Неллі) Федорівна. Ми не маємо інформації щодо до того, за що вона була засуджена, не зустрічається вона й серед списків працівників театрів, на шпальтах окупаційної преси. Проте, ймовірно вона була балериною театру кабаре, на це вказує псевдонім [524, Кн.5, с.360]. Дослідник І.С. Тарнавський серед репресованих театральних діячів також згадує директора Маріупольського театру ім. Т.Г.Шевченка А.Ірія, Костянтинівського – І.В.Решетняка, Юзівського театру «Вар'єте» Є.Крюкова [591, с.15].

Важливою для розуміння політики влади щодо населення, що залишилось в окупації є доповідна записка радянських партійних та адміністративних органів стосовно політики окупантів у Ворошиловградській області, яка фактично була звітом стосовно проведеного на території області розслідування. За цими матеріалами, станом на липень 1943 р. в Ворошиловградській області були засуджені 3 кореспонденти окупаційних газет та 7 спеціалістів, які працювали на окупантів (вчителя, агрономи та ін.). Проте, за нашими підрахунками за матеріалами «Реабілітовані історією» по Луганській області, станом на 1943 р. «у пособництві з німецькими окупантами» було звинувачено щонайменше 19 вчителів [525;201, арк.20-21; 213, арк.47-49]. Така різниця в кількісних даних свідчить про те, що радянська влада намагалась приховати по-перше, факт співпраці місцевого населення з окупантами, а по-друге, справжні масштаби репресій. Важливо було продемонструвати, що населення чекало радянську владу як визволителя.

Як вже зазначалось в попередніх підрозділах інтелігенція йшла працювати на окупантів ще й для того, щоб врятувати культурні надбання регіону. Доля таких діячів складалась по різному. Незважаючи на те, що відомий краєзнавець, археолог, заступник директору Ворошиловградського краєзнавчого музею С.О. Локтюшев (почесний член Паризької академії наук) в роки окупації врятував частину експонатів музею, радянська влада

стверджувала, що саме він передав експонати нацистській владі, через що діяч був репресований [525, Кн.2., с.495; 243, с.100; 215, арк.98-99]. Врятував 11 полотен Сталінського художнього музею художник Є.Є. Грейліх, радянська влада спочатку з підозрою віднеслась до митця, проте він не був засуджений. Припускаємо, що тут могла вплинути посада С.О. Локтюшева, адже він як замісник директора музею ніс відповідальність за забереження культурного надбання, на відміну від Є.Є. Грейліха [274, с.191].

Варто відзначити, що доля культурних діячів не завжди складалась трагічно, частина митців змогла емігрувати за кордон, зокрема в Німеччину [591, с.24]. Інші діячі продовжили працювати, що можна пояснити тим, що радянська влада вимушена була визнати, що більшість населення опинились на окупованій території та співпрацювали з нацистами. Це було мовчазним визнанням того, що радянська влада кинула населення регіону напризволяще.

До закінчення війни частина митців, хто перебував на окупованій території були залучені до шефських концертів для бойців Червоної армії, таким чином їм начебто дали можливість спокути провину. Так, балерина О.П. Горчакова, яка під час окупації була прямою Юзівського (Сталінського) музичного театру, наступного після визволення дня – 9 вересня звернулася до польового військкомату із проханням зарахувати її в ряди Червоної Армії [141, арк.81,99]. Артистку відправили служити зв'язківкою до 8-го окремого полку зв'язку 8-й Повітряної Армії. Після повернення з евакуації трупи театру балерина виступала на шефських концертах [186, арк.3]. О.П.Горчакова за службу в Червоній Армії отримала медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» [91, с.53; 409, с.109], орден «Вітчизняної Війни II ступеня», орден «За мужність», нагрудний знак ветеран 8-й Повітряної Армії [90, с.48]. У 1951 р. балерина О.П. Горчакова отримала звання Заслуженої артистки України [185, арк.11]. Проте артистка так і не отримала звання Народної, можливо однією з причин стала робота в період окупації [607, с.111; 278, с.105; 583, с.16; 586, с.].

Схожа історія спокути у маріупольського художника Я.І. Нікодімова, який залишився в окупованому місті, проте за краєзнавчими розвідками не співпрацював з окупантами, нами також не було знайдено такої інформації. Після визволення міста художник організував художню та скульптурну майстерню та відновлював зруйновані окупантами революційні монументи, створював пам'ятки-надгроб'я для радянських солдат, замальовував руйнування Маріуполя. За результати своєї роботи отримав медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» [627].

Одним з наслідків Другої світової війни стала лібералізація та легалізація релігійного життя в СРСР. Низка дослідників І.М. Грідіна [98;102], М.С. Герасимова [76], С.В. Ісіченко [345] та ін. в своїх працях висвітлили головні особливості в роботі Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів, сприйняття населенням нового курсу влади, допомогу конфесіями Червоній Армії. Тому ми спробуємо визначити головні особливості відновлення релігійного життя та наслідки, які мала релігійна радянська політика протягом 1943-1945 рр. на Донбасі, акцентуючи увагу, передовсім, на неправославних конфесіях та релігійних культух, адже, по-перше, їх наявність була специфічною для Донбасу, по-друге, кількісні показники по релігійним культу та «сектам» регіону вводяться до наукового обігу вперше.

Представництво РПЦ у 1943-1945 рр. в регіоні було найбільш чисельним. Станом на 1 січня 1945 р. в Сталінській області діяли 195 священників, 23 диякона та 134 псаломщика, 231 церква та молитовних будинки РПЦ, за архівними даними представники обновленської та автокефальної церков були відсутні [158, арк.19-20,36,38]. У Ворошиловградській області відповідно діяло 125 священників, 9 дияконів, 23 псаломщика та 2 протодиякона РПЦ [260, арк.29], 125 релігійних общин РПЦ, з кількістю віруючих -38280 чоловік, тоді як общин інших релігійних культів - 40 [157, арк.19-20, 36;204, арк.3]. Цікаво, що у звітах Ради у справах РПЦ, визнавали, що значна частина церков були відкриті за роки нацистської

окупації. Так, у звіті Ворошиловградської Ради у справах РПЦ за 1944 р. вказували, що з 128 церков, що діють в області, 126 були відкриті окупантами й лише 2 дозволили відкрити Радою при РНК СРСР [257, арк.12;203, арк.7].

У березні 1944 р. визначилося чотири єпархії, які охоплювали визволені області України. Єпархію в яку входили Сталінська, Ворошиловградська, також Дніпропетровська та Запорізька області очолив архієпископ Андрій (Комаров). Єпископом Сталінським та Ворошиловградським тав Никон (Петін) [102, с.184]. У такий спосіб за сприяння влади РПЦ стала панівною конфесією в регіоні, що дається взнаки й по теперішній час.

Основний контроль над релігійним життям регіону здійснювали Обласні Ради у справах РПЦ та у справах релігійних культів. Низку документів, якими регламентувалась діяльність Ради - «Положенням про Раду» від 7 жовтня 1943 р., «Інструкцією» для службового користування знаходимо в архівних документах під грифом «таємно» [158, арк.89-90; 256, арк.4-11; 345, с.193-195].

Контроль над релігійним життям, окрім Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів, здійснювався з боку НКВС-НКДБ. Релігійною сферою займалось контррозвідувальне управління НКДБ СРСР та його підрозділи в наркоматах республік. До основних об'єктів агентурно-оперативної роботи підрозділів належали: 1) православне духовництво (тихоновсько-сергіївська, обновленська, автокефальна, грузинська, українська церкви); вірмено-григоріанська, католицька, лютеранська церкви; 2) мусульманські, буддистські, іудейські служителі культу та язичники; 3) сектанти (євангелісти, баптисти, п'ятидесятники, старообрядці, та ін); 4) містичні течії (теософи, антропософи, масони, спірити). Зусилля спрямовувались на виявлення фактів співпраці членів релігійних громад з окупантами, ліквідацію антирадянських формувань серед церковників та сектантів, фактично це було корегування релігійного життя, намагання підвести його до відповідності з ідеологічними настановами. Органи

держбезпеки займались не лише розвідувально-інформаційними заходами та контролем за ситуацією, а й проводили масштабні операції по ліквідації цілих громад [42, с.120-121, 125-126; 357, с.67].

Окрім православних віруючих на Донбасі проживали католики, іудеї та мусульмани, проте, вони не мали офіційно зареєстрованих громад, тому інформація про релігійне життя представників цих конфесій майже відсутня. Представники католицького віросповідання були переважно вихідцями з західних областей України та Польщі, не маючи власної громади вони ходили до православних храмів [76, с.184]. Таким чином, немає можливості підрахувати кількість католицького населення регіону, крім того, відсутні дані по кількості прихожан православних приходів. Іудеї та мусульмани неодноразово клопотали про відкриття та реєстрацію своїх громад, проте їм під різними приводами відмовляли, через що представники цих релігійних течій вимушені були проводити нелегальні зібрання [76, с.170].

Однією з найбільш розповсюджених релігійних течій в регіоні стали баптисти. У 1944 р. зі сприяння радянської влади Союз баптистів та Союз євангельських християн об'єднались у Всесоюзну раду євангельських та баптистів (далі ВРЄХтаБ), головна мета, яку переслідувало радянське керівництво – створити один підконтрольний союз баптистів. Не всі віруючі погоджувались із об'єднанням, виникла течія «чисті баптисти», які діяли на Донбасі, в Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій та ін. областях УРСР [52, с.17]. Однак, відомостей про «чистих баптистів» регіону майже немає, окрім того, що громади були малочисельні, переважали віруючі похилого віку. Громади зі Сталінської та Харківської областей намагались об'єднатись, однак втратили зв'язок між собою [349, с.387]. Дані, які є по регіону стосуються вже об'єднаної громади - євангелісти християни та баптисти (далі ЄХБ). У 1945 р. кількість віруючих в регіоні становила 7484 (5813 – у Сталінській, 1671 – у Ворошиловградській областях), у 1946 р. на Донбасі функціонувало 122 релігійні громади ЄХБ (85 у Сталінській та 37 у Ворошиловградській областях) [76, с.158, 169].

ЄХБ були розповсюджені переважно в промислових районах Ворошиловградської області. Основу громади складали робітники похилого віку, хоча молодь від 18 років також долучалась, пресвітери займалися агітаційною діяльністю, до того ж громада часто орієнтувалась на запити молоді [254, арк.25-27]. У закритому листі ЦК КП(б)У «Об усилении деятельности религиозных организаций на Украине» повідомлялось про трьох студентів-відмінників, активістів Горлівського гірничого технікуму, які виявились баптистами. Зазначалось, що на відміну від навчального закладу, місцева баптистська громада допомагала молоді з житлом, навчанням та грошима [254, арк.1-8].

На 1 липня 1945 р. у Ворошиловградській області нараховували до 10 общин християн євангельської віри (далі ХЄВ), або п'ятидесятників, з кількістю віруючих 94 особи [254, арк.14-16]. У 1945 р. п'ятидесятники увійшли до складу Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (ВРЄХтаБ) [545, с.78], бажання з'єднатись було вимушеним, оскільки радянська влада не давала дозволу на діяльність громад п'ятидесятників [349, с.388]. Проте, об'єднання на місцях проходили важко, п'ятидесятники Ворошиловградської області відмовились зливатись з місцевими ЄХБ, через що їх діяльність в області була заборонена [254, арк.25-27].

Така значна чисельність протестантських напрямів та їх активність не могла не бентежити радянське керівництво та місцеву владу. Так, Ворошиловградська обласна Рада у справах релігійних культів збирала інформацію про гірників, що входили в ЄХБ, закликала пресвітерів, із попередженням забрати довідку про реєстрацію, припинити агітацію серед населення [254, арк.25-27]. НКГБ працювало проти місіонерів з Німеччини «Світло Сходу», які прибули в УРСР ще в роки окупації, значна кількість проповідників після визволення діяли серед євангелістів Донбасу. Окрема увага приділялась адвентистам 7-го дня, проти яких НКГБ УРСР була заведена централізована агентурна справа «Оракул» [40].

Адвентисти 7-го дня (далі АДС) були малочислені на Донбасі, серед них переважали жінки старше 60 років, за національністю - українки [254, арк.25-27].

На Донбасі діяли також громади старообрядців. На 1 липня 1945 р. в Ворошиловградській області кількість зареєстрованих віруючих старообрядців сягнула – 1500 чоловік. Станом на 1 січня 1946 р. у Ворошиловградській області були зареєстровані 3 церкви старообрядців Білокриницької згоди [254, арк.25-27]. Цікавим є той факт, що 2 громади, розташовані в с. Городище Ворошилівського району Ворошиловградської області були вороже налаштовані одна проти одної, не через релігійні суперечності, а тому що їх створили вихідці з різних територій: одну переселенці з Курської, Орловської та Тульської губерній Росії, іншу – переселенці з Чернігівської губернії України [76, с.171].

У регіоні діяли також громади іоаннітів (послідовники черносотенця Іоанна Кронштадського), Істинно-православної церкви (далі ІПЦ) та стефанівців (підгорнівців). Названі релігійні напрями знаходились в активній розробці радянських спецслужбами та входили в групу так званого «церковно-монархічне підпілля», оскільки не визнавали радянську владу, їх членів звинувачували в пособництві з окупантами. Органи НКДБ протягом 1943-1945 рр. ліквідували 13 осередків ІПЦ, заарештували 178 чоловік віруючих, в тому числі в регіоні. Після окупації в Ворошиловградській області нараховувалось найбільша кількість adeptів іонітів в УРСР – понад 200, тому НКДБ розробила окрему операцію «Компанія царя», направлену проти лідера іонітів в Ворошиловградській області М. Сидорова, який видавав себе за царя Миколу II, а під час окупації, за даними спецслужб, працював керівником контррозвідувального осередку СД [42, с.123]. По матеріалам агентурною справи «Святоши» в Сталінській області на початку 1945 р. був ліквідований Зайцевський нелегальний монастир підгорницької течії (с. Зайцево, Сталінська область) [39].

У підпіллі після визволення Донбасу знаходились Свідки Єгови, проте дані про кількість громад та віруючих в регіоні майже відсутні. Відомо, що в Алчевську, на металургійному заводі, діяла громада іеговістів, у кількості до 20 чоловік, переважно це були мобілізовані робітники з західних областей УРСР [224, арк.16-20].

Д.В. Веденєєв вказує на те, що значна кількість релігійних громад, з різних причин (репресії з боку радянської влади, невизнання до війни, лояльне ставлення з боку нацистів та ін.) дійсно співпрацювали з окупаційною владою [42, с.126; 41, с.496]. Проте, хибні звинувачення, причину яких дослідник вважає у нерозумінні та небажанні радянської влади розібратись в особливостях віровчення (небажання вступати в комсомол та тримати в руках зброю – у Свідків Ієгови та баптистів) [313, с.43], на наш погляд, криються у цілковитому несприйнятті релігійних культів, які держава, підтримавши РПЦ, фактично оголосила поза законом.

Одними з найважливіших питань для існування православної релігійної громади ставала її реєстрація та надання молитовного будинку чи церкви в користування при наявності клопотання значної групи віруючих. Рада у справах РПЦ мала розглянути це клопотання та самостійно приймала рішення про реєстрацію, відкриття чи заборону надання молитовного будинку. У такий спосіб питання про витіснення неправославних конфесій та релігійних культів вирішувалось досить просто. Тим більше, що паралельно діяли Ради у справах релігійних культів, завданням яких було по суті не «zareєструвати та надати», а «виявити та не дозволити» [158, арк.102; 256, арк.13-14].

Після звільнення окупованих територій разом з наданням громадам молитовних будинків, розпочалась практика вилучення громадських будівель, обладнаних під час окупації під молитовні будинки. Хоча Рада у справах РПЦ й видала постанова РНК СРСР від 1 грудня 1944 р. № 1643-486 «Про заборону адміністративного виселення громад з приміщень, які вони займають, без надання їм інших приміщень» [158, арк.102; 259, арк.1-2], на

місцях її не дотримувались. Так, у Сталінській області громада с. Веселого об'єдналась з громадою с. Андріївки, де знаходилась діяча церква. Деякі молитовні будинки припиняли свої дії через відсутність служителя культу, малочисельність приходу [157, арк.31-34]. Після виходу Постанови РНК СРСР (серпні 1945 р.), за якою центральні органи православної церкви (Патріархія, Єпархіальні управління, приходські спільноти та монастирі) отримали обмежені права юридичної особи, приміщення надавалось віруючим по договору у безкоштовне та безстрокове використання [158, арк.102; 259, арк.1-2]. У такий спосіб православні громади отримали преференції, що цілком вкладалося в політику витиснення будь-яких інших конфесій. Принцип надання реєстрації та молитовних будинків й церков для релігійних культів був майже таким самим як й для РПЦ [245, арк.2-3], проте, остання постанова чітко розставила пріоритети, їх діяльність залежала від лояльності ставлення до радянської влади.

На відміну від ЄХБ п'ятидесятники ставилися до радянської влади вороже. Громади ХЄВ Ворошиловградської області виявили бажання зареєструватися лише в липні 1945 р, припускаємо, що це було пов'язано з тим, що вже в наступному місяці громади ХЄВ УРСР увійшли до ВРЄХтаБ. Проте, оскільки станом на 1 липня 1945 р. кількість громад п'ятидесятників не перебільшувала 10 одиниць, з кількістю віруючих до 120 чоловік, Обласна Рада у справах релігійних культів не зареєструвала усі громади. Згодом п'ятидесятники Ворошилоградщині відмовились від участі в ВРЄХтаБ та продовжили перебувати в підпіллі [254, арк.14-16].

Протягом 1945 р. від групи віруючих іудеїв Ворошиловградської області поступали запити про реєстрацію громади та надання молитовного будинку, однак у всіх випадках була відмова, аргументована тим, що приміщень немає, а колишня синагога зайнята під дитячий будинок. При тому, сама Рада подавала у звітах 4 недіючих синагоги в Ворошиловградській області, проте пояснень, що сталося з іншими 3 немає [254, арк.1-1зв., 14-16].

Загалом, для громад, які не були зареєстровані, означало, що вони перебували в нелегальному становищі та ставали об'єктами оперативної розробки спецслужб. Так, в УРСР велась Централізована справа проти Всеукраїнської колегії єпископів п'ятидесятників-трясунів, яка з 1930 р. перебувала в підпіллі й легалізувалася в роки окупації [42, с.124]. За архівними матеріалами відома діяльність цієї течії в Ворошиловграді та Краснодоні, члени якої проводили антирадянську пропаганду та залучали до своєї течії місцеву молодь [224, арк.17].

Нова релігійна політика влади зустріла опір з боку місцевих партійних керівників, частина з них багато років займали атеїстичну позицію, інші були розгублені, не могли зрозуміти як діяти, чи ставились байдуже. Тому, в документах за 1943-1945 рр. зустрічаємо інформацію про порушення, зловживання, відкрито негативне відношення з боку місцевої влади. Так, громада віруючих с. Ольховатки Сталінської області навіть надсилала листа Сталіну, з проханням вплинути на ситуацію, оскільки приміщення, в якому вони перебували в роки окупації була стара, зруйнована школа, яку віруючі відремонтували власними силами та коштами, однак, з визволенням, їх попросили звільнити приміщення. З 1 січня по 1 жовтня 1944 р. по Сталінській області до обласної Ради в справах РПЦ поступило 101 скарга, розглянуто було 97, відмовлено у 91 випадку [157, арк.24-25].

Надходили численні скарги на робітників райвиконкомів, які забирали у віруючих матеріали для реєстрації, висилали безграмотні відповіді на голів сільрад, які у свою чергу забороняли селянам, через посівну кампанію, вдень ходити до церкви. Цікавий випадок, як реакція на заборону влади проявляти свої релігійні почуття, стався у серпні 1944 р. в с. Хорошее Слов'яносербського району Ворошиловградської області. Священик А.Г. Шепелев, не зважаючи на заборону, в день масового виходу на польові роботи, влаштував хресний хід із с. Сентянівки до с. Хорошее з іконою та святив воду в криницях [257, арк.5-7,28; 623, с.64;29, с.255].

Ради у справах РПЦ зі свого боку також скаржились на зловживання з боку релігійних громад (переважно з фінансових питань), з приводу чого направляли заяви до ревізійної комісії церковної громади або до місцевої прокуратури [158, арк.135]. Складно зрозуміти, наскільки ці звинувачення мали ґрунтовні підстави, оскільки досить часто спостерігались випадки непорозумінь з боку місцевої влади та Рад саме в грошових питаннях. Так, одна з громад ЄХБ Ворошиловградської області подала скаргу до Ради у справах релігійних культів з приводу того, що міський відділ м. Рубежне вимагав занадто високого, неправомірного оподаткування. Обласний фінансовий відділ розглянув скаргу на користь громади ЄХБ [254, арк.1]. Не рідкими були випадки хабарництва з боку працівників самих Рад, коли обласні уповноважені могли допомогти за окрему винагороду вирішити проблеми [345, с.198; 267, с.198].

Відомі факти патріотичної роботи віруючих і духовенства Донбасу: проповіді на патріотичні теми з закликами допомагати армії та обороняти Батьківщину; матеріальні пожертвування у Фонд оборони, Фонд червоного хреста, Фонд допомоги інвалідам, Фонд допомоги сім'ям фронтовиків, Фонд допомоги шпиталям, Фонд допомоги дитбудинкам та дитячим установам, Фонд соцзабезпечення, навіть на зброю, таку як танкова колона, літаки, подарунки Червоній Армії, придбання з військової позики та здача облігацій позики в фонд оборони. На патріотичні цілі, віруючими та духовенством Сталінської області на 1 червня 1944 р. було зібрано 5227262 крб. У Ворошиловградської області зібрали на 1944 р. православні приходи 3 млн. 801 тис. крб., а в 1945 р. – 7 млн. крб. Збирали пожертвування не лише грошима, а й продуктами та речами. Окрім православної церкви допомога також йшла від лояльних до радянської влади релігійних культів. Зокрема, община євангелістів-баптистів Ворошиловграда встановила збір коштів до 400 крб. за місяць сім'ям загиблих воїнів Червоної армії [76, с.296; 157, арк.1-3,33; 254, арк.6; 258, арк.14].

Отже, після визволення Донбасу, внаслідок «релігійного відродження» в роки окупації та завдяки релігійній політиці партії, в регіоні відбулось поживлення релігійного життя. Переважало представництво РПЦ, проте строкатість населення краю – представники різних професій та національностей, сприяла діяльності значної кількості культів, конфесій, «сект». Діяльність різноманітних громад становило загрозу для уніфікації релігії в краї в обличчі РПЦ. Крім того, значна кількість «сект» виступала проти радянської влади, поширювала критичні настрої серед населення [536]. Не дивлячись на створення мережі інституцій, які повинні були контролювати релігійні питання на місцях, радянська влада не була готова до такого різнобарв'я релігійного життя на Донбасі. Слідкувати за релігійними громадами було важко, адже вони були малочисельні, частина громад самостійно приймала рішення про не реєстрацію, іншу частину радянська влада змусила піти на такий крок, як п'ятидесятників, іудеїв, мусульман. Засудження та викриття колаборантів серед релігійного середовища, деструктивних сект з точки зору партії, вимагає додаткового дослідження, аби виключити хибні звинувачення, фабрикацію справ, показові арешти. Таким чином, зміна вектору релігійної політики партії означало лише бажання контролювати та корегувати релігійну палітру країни, відповідно до політики та ідеології.

4.2. Відновлення радянського культурного простору в регіоні

Метою даного підрозділу є виявити та проаналізувати особливості відновлення радянського культурного простору на Донбасі після визволення від нацистської окупації.

Тема післявоєнного відродження Донбасу, в тому числі культурного життя регіону, знайшла висвітлення в ряді робіт, як радянських істориків [439;322], так й в сучасній українській історіографії [607]. Варто відмітити, що увага дослідників зосереджується переважно саме на післявоєнному відновленні регіону, період 1943-1945 рр. розглядається побіжно. Однак, ці

роки є надзвичайно важливими, адже в цей час в країні ще йшла війна, радянський уряд розумів, що необхідно переглядати політику в країні, доведеться повертати не лише території та підприємства, а й людей. Адже за роки окупації населення країни побачило іншу культуру, інше життя, взаємодіяла з окупантами. Донбас, як регіон, який був повернутий одним із перших, знову став своєрідним полігоном на якому радянська влада відпрацьовувала культурну політику.

Із визволенням Донбасу від нацистської окупації в культурному просторі регіону відновлявся передвоєнний культурний сценарій з деякими відозмінами. До образу «Всесоюзної кочергарки», «вітрини соціалізму» [582, с.252;468, с.45;318, с.28;625, с.25;626, с.45] додався образ непереможного Донбасу, його жителів. Для радянської влади вкрай важливо було повернути ту «вітрину радянськості», якою був регіон перед війною, зокрема через відновлення контролю над культурним життям.

На 1 грудня 1943 р. на звільненій від окупантів території регіону відновили роботу 2224 школи, на 1 січня 1945 р. на Донбасі працювало 2441 школа, на початок 1945/1946 н. р. в Донбасі працювало 65 середніх спеціальних навчальних закладів, що становило 71,4 % їх довоєнної кількості та 12 вузів, що становило 92,3 % вузів, які працювали до війни. Ці високі на перший погляд цифри відновлення освітньої мережі регіону не відображали реального стану речей [21, с.120; 733, с.45;312, с.45; 115, арк.27;121, арк.45; 122, арк.5;123, арк.22;247, арк.9;248, арк.10]. Освітня мережа регіону зазнала суттєвих втрат, не вистачало приміщень, устаткування, підручників, кваліфікованих педагогічних кадрів, частина яких знаходилась на фронті, інші були репресовані чи загинули, скоротилась кількість учнів та студентів[433, с.41; 111, с.23; 68, с.34; 222, арк.18;223, арк.45;251, арк.14]. Влада не вирішувала матеріальне положення педагогічних кадрів, зокрема житлове питання [65, с.23]. Деякі викладачі Сталінського індустріального інституту вимушені були проживати в аудиторіях. Відбувались перебої у видачі промтоварів для викладачів, так у квітні 1945 р. до списку навчальних закладів на постачання

не потрапив Артемівський технічний інститут [120, арк.2; 456, с.309; 516, с.95;229, арк.5-8;706, арк.15].

Центром технічної освіти залишався Сталінський індустріальний інститут, у 1945 р. інститутом було організовано студентське наукове товариство з 10 секціями: хімічної, промислової, гірничої та ін. [568;569].

Після визволення регіону приділялась значна увага підготовці кадрів для вугільної промисловості, а також спеціалізованих науково-дослідних інститутів (далі – НДІ), які обслуговували галузь. Так, Сталінським НДІ до 1946 р. було розроблено 48 тем [33, с.24], Макіївський НДІ по безпеці робіт у гірській промисловості й гірничорядувальній справі займався проблемами експлуатації вугільних копалин, в інституті задля цього діяло 7 спеціальних лабораторій, штат на 1943 р. склав 126 чоловік [127, арк.1-1 зв.;567;113, арк.42;119, арк.6;128, арк.2;129, арк.3].

Станом на 1945 р. в Сталінській області діяли: Конструкторське бюро коксохімічного машинобудування державного інституту по проектуванню підприємств коксохімічної промисловості «Діпрококс», організоване з метою розробки, удосконалення устаткування та надання технічної допомоги коксохімічним підприємствам; управління вповноваженого комітету у справах вимірів і вимірювальної техніки при облвиконкомі; Центральна науково-дослідна лабораторія з гірничорядувальної справи; проектно-кошторисний відділ тресту «Донпівденьгаз»; контора по проектуванню відновлюваних і нових шахт Донбасу «Сталінвугілляпроект». Діяли філіали Українського державного інституту по проектуванню металургійних заводів «УкрДІпромет», створений для забезпечення проектною документацією відновлюваних і споруджуваних металургійних підприємств; Сталінський філіал Московського інституту «Діпровуглемаш»; Сталінський філіал Всесоюзного науково-дослідного інституту маркшейдерської справи; Сталінський філіал державного науково-дослідного вугільного інституту [273, с.270].

Відновили діяльність станції, які займались вирощуванням та виведенням нових сортів овочевих та плодових культур: Сталінська міська селекційна станція, Ямсько-Донецький пункт товароведення та ін. [127, 2-2зв., 3-3зв.; 45, с.24]. У 1945 р. була створена архітектурна проектно-планова майстерня «Облпроект» [273, с.271].

Крім викладання та наукової діяльності наукові працівники залучалися до відбудовчих процесів в країні, різноманітних акцій та рухів [723, с.52]. У 1944 р. партійні органи спробували оформити в громадський рух участь науковців у вирішенні господарських завдань відбудовного періоду. В середині 1944 р. зі шпальт газет вчені Харкова звернулись до науковців країни з закликом: «включитися в справу відбудови своїх міст та областей, віддавши цьому всі сили і знання, весь досвід й енергію», на цей заклик відгукнулись й вчені Донбасу [455, с.138]. Ця кампанія була штучно створена й намагалась повернути регіон у довоєнне русло, коли культурні установи виконували план та працювати «стахановськими методами».

Найкращі інженерно-технічні працівники та інженери Донбасу направлялись в інші райони УРСР та РСР для надання консультацій та покращення працівників, так 1000 спеціалістів з Донбасу почали працювати в тресті «Прокоп'євськ вугілля», понад 7 тисяч працівників та 763 інженери виїхали до Казахстану з Ворошиловграду, Харкова та Києва [455, с.109; 323, с.65].

Науковці також повинні були працювали у напрямі науково–просвітницької роботи [74, с.58]. Так, протягом року 1944–1945 р. лекторами Сталінської області було прочитано 4 357 лекцій, які прослухали 450 тисяч чоловік, на політичну тему – 1 110, художньо–літературні – 556, агрономічні – 627, научні – 881, медичні – 353 тощо [21, с.162].

З поступовим визволенням території УРСР в образотворчому мистецтві відбуваються відповідні зміни. Відновленням діяльності культурних закладів на визволеній території займалося Управління у справах мистецтв при РНК УРСР, а безпосередньо на містах – Обласні відділи

мистецтв. У Ворошиловградській області Обласний відділ мистецтв очолював І. Скачко [483, с.146;244, арк.2]. У Сталінській області П. Букреев [169, арк. 2]. Основною функцією цієї установи була відбудова діяльності театрів та філармоній. Функціонування бібліотек, музеїв, міських і сільських клубів, хат-читалень знаходилася в підпорядкуванні Ворошиловградського та Сталінського обласних відділів культурно-освітніх установ [483, с.146].

У грудні 1944 р. були створені відділи культурно-просвітницької роботи районних і міських рад народних депутатів [273, с.255].

Образотворче мистецтво як й напередодні війни використовувалось радянською владою задля підняття бойового духу, патріотизму. Художники повинні були швидко реагувати на події, викликати у населення різні почуття: скорботи, смутку, злості до нападника, гордості за радянського солдата- визволителя тощо. З кінця 1943 р. і до кінця 1945 р. пафос визволення, пафос перемоги стають основною ідейно-тематичної будови й емоційного звучання більшості плакатів українських майстрів: «Переможцям слава!» М. Сліпченко, 1945 р., «Україна вільна!» В. Литвиненко, 1944 р. «З перемогою», В. Литвиненко, 1945 р. [460, с.15]. Тематика руйнувань, злочинів окупантів активно використовується художниками, наприклад, у 1945 р. виходить серія картин Прошин О.В. серія «Сліди фашизму. Сталіно» (1943-1944 рр.) художника О.В. Прошина. Не менш поширеними видами образотворчого мистецтва залишались карикатура, агітвікна, сатиричний плакат, які переважно звертались до глузливого зображення німецького солдата, Гітлера, Геббельса, Гімmlера (див. Додаток Н). Помітне місце в станковому живописі займає портрет, відтворюються образи «людей війни»: солдатів, передовиків оборонної промисловості та ін. [460, с.17-18;330, с.13;528, с.87;686, арк.27;714, арк.23] (див. Додаток О).

Поширення набули ілюстровані листівки та брошюри, які розповсюджувались по УРСР російською та українською мовами: «Гітлер-найлютіший ворог християнства!» та ін. Протягом січня 1944 р. загальний

тираж відправлений по УРСР листвок брошур та газет склав більше 4,5 мільйонів, зокрема Ворошиловградська область отримала – 320 тис., Сталінська – 250 тис., для порівняння Київська – 100 мільйон, Сумська – 250 тис., Харківська – 700 тис., Львівська – 100 тис. [665, арк. 58-60; 707, арк.34].

Окремим напрямом в образотворчому мистецтві країни з середини 1943 р. займає тема відбудови та відновлення. Влада сфокусувала увагу художників на великі міста та промислові регіони, зокрема Донбас. У червні 1944 р. на Донбас прибула бригада художників, яка збирала матеріали про відбудову регіону для майбутньої виставки, яка проходила протягом січня-лютого 1945 р. в Києві - «Відродження визволеного Донбасу», на якій експонувалися жанрові картини, етюди присвячені відбудові зруйнованих міст та великих промислових об'єктів регіону. Участь в експозиції прийняли відомі художники країни, такі як О.Н. Яблонська «Відбудова домни» [743, с. 37-38; 415, с.40]. У вересні 1944 р. в Ворошиловграді проходила виставка «Восстановим народное хозяйство и культуру области», до експозицій долучались найкращі митці області, на виставці представили свої досягнення у відновленні установи культури та господарства [221, арк. 59; 668, арк.25].

З 1944 р. в УРСР поширення набули газети-плакати, їх випуск розпочали спеціальні виїзні редакції на Донбасі: «Комсомольская правда» (Донбас), «Правда» (Маріуполь), «Социалистический Донбас» (з 1945 р.). Народження такого різновиду образотворчого мистецтва пояснюється відсутністю поліграфічної бази у визволених від окупації міст. Газети-плакати виконувалися економним засобом - технікою ліногравюри з наступним підфарбуванням ручним способом в один-два кольори, текст давався набірним шрифтом [743, с.16]. Авторами творів часто були художники-аматори, що було зручно, враховуючи відсутність достатньої кількості професійних художників. Крім того, подібні плакати було легше розповсюджувати серед населення. Тематика плакатів в регіоні була присвячена переважно відбудові регіону. Протягом 1944 на Донбасі вийшли наступні газети-плакати: П. Акулинича «Быстрее восстановим угольно-

металлургический Донбасс!» (1944), О. Міщенко «Возродим завод Азовсталь к годовщине его освобождения» (1944), «Домна Азовстали восстановлена» (1944), В. Коновалова «Мы восстановим тебя, наш родной Донбасс» (1944) (див. Додаток П) та ін. [743, с.16].

Після визволення Донбас продовжував бути привабливим майданчиком для творчості майстрів всієї країни, так наприкінці війни на Донбасі розпочала діяти трійка скульпторів В.І. Мухін, В.Х. Федченко, В.І. Агібалов, серед них лише В.І. Мухін був уродженцем Ворошиловградської області, інші скульптори прибули в регіон з РСР [503, с.243;175, арк.140].

Радянська влада поступово повертала контроль над мистецтвом, і у лютому 1944 р. відновила свою діяльність Укрхудожпроспілка, яка відповідала за організацію та керівництво артілями художніх промислів і кооперування поодиноких майстрів художніх виробів, для оперативного керівництва були створені обласні і міжобласні художпромспілки з центрами. Центр художпромспілок Харківської, Ворошиловградської, Сталінської, Запорізької, Дніпропетровської областей знаходився в Харкові [413, с.14, 620].

Вже у грудні 1943 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У щодо пошвавлення та відновлення літературного життя на Донбасі, що підкреслює важливість контролю над даним видом мистецтва радянською владою та значення літератури для ідеологічного та пропагандистського впливу на населення. Згідно з постановою вживались необхідні заходи щодо пошвалаення та всебічного розгортання літературного життя і розвитку української радянської культури в областях Донбасу. Відновляла свою роботу донбаська організація Спілки радянських письменників в Україні (СРПУ) з місцем перебування в Сталіно, відповідальним секретарем СРПУ на Донбасі призначався письменник П.А. Байдебуря. Сталінський та Ворошиловградський обкоми КП(б)У повинні були здійснювати повсякденне керівництво донбаської організації СРПУ надати приміщення, устаткування, призначалось асигнування на 1944 р. у розмірі 46 тис. крб. Задачі, які ставили перед донбаською організацією СРПУ полягали в тому, щоб у найкоротший термін згуртувати актив письменників

Донбасу та вимагати від них нових творів, в яких відбивалась би героїчна боротьба українського народу на фронтах війни та роботу по відбудуванню країни, особливо соціалістичного Донбасу [683, арк. 39-40; 219, арк. 52; 682, арк. 35].

Отже, згідно постанови про роботу донбаської організації СРПУ літературні твори донбаських письменників повинні були відповідати вимогам часу та політичній кон'юктурі. У довоєнний період головна увага митців була зосереджена на промисловій могутності краю, висвітленню побуту та життя робітників, з визволенням Донбасу фокус змістився на героїзацію подій війни та тему відновлення. Глорифікація праці та проголошений інтернаціоналізм (по факту денаціоналізація) залишились основою, фундаментом, на який повинні були опиратись письменники та поети: «Тема Донбаса допоможе українській радянській літературі покінчити з однобічністю, селянським забарвленням і прози і поезії і на чільне місце поставить образи міста, образ робітника... Індустріальний пейзаж своєю барвистістю не поступиться перед сільським...» [175, арк. 158].

Образ Донбасу після визволення це – «непокоренный», «несокрушимый» край, жителі якого боролись з «фашисткой Германией» на фронтах та в тилу [26]. Героями літературних творів ставали підпільники, партизани. У 1945 р. виходить балада «Голубий терикон» І. Майового в якому автор возвеличує та героїзує організацію «Молода гвардія», що діяла в роки окупації в Краснодоні, з'являються статті присвячені дослідженню фольклору регіону в роки війни – «Песни непокоренных» [559; 557; 562; 566; 3, с. 84; 376, с. 100]. У творах присвячених відновленню регіону возвеличується промислова могутність краю, оспівується його люди та промисловий ландшафт [361, с. 12]. Протягом 1944-1945 рр. виходить нарис П. Луганського «Донбас возрождается», альманах «Возрожденный Донбасс», літературно-художній альманах «Донецкие огни» [561; 175, арк. 158; 327], збірник новел П.А. Байдебури [14], збірка поезії П.Г. Безпощадного [20].

Вихід літературно–публіцистичних альманахів, збірників та творів ставав справжньою подією в культурному просторі регіону, про це повідомлялось на радіо, в періодичних виданнях, обговорювалось в гуртках тощо. Періодичні видання відігравали значну роль у формуванні літературних смаків жителів регіону, відновленню літературного мистецтва Донбасу. На шпальтах періодичних видань публікувались молоді письменники та поети, газети «Социалистический Донбасс» та «Ворошилоградская правда» мали окремі літературні сторінки. Газета «Социалистический Донбасс» крім того влаштовувала літературні середи, на яких збирались літератори та музиканти й знайомили відвідувачів зі своїми творами [439, с.73;175, арк.158].

Літературні твори відігравали значну роль в пропагандистській роботі, яскравим прикладом, як літературний твір може стати інструментом в культурній політиці є повість «Нескорені» [86] Б.Л. Горбатова присвячена підпіллю на території Ворошиловградської області. Твір був відзначений Державною премією, протягом тривалого часу повість не лише передавалась по радіо, друкувалась на сторінках газет, а й увійшла до шкільної програми став інструментом виховання патріотизму та політичної соціалізації в радянській школі [607, с.34].

Початок відновленню театрального життя на Донбасі поклали фронтові бригади, що просувалися разом із наступаючими частинами. Для контролю над процесом відновлення культурного життя урядом УРСР був розроблений «Перспективний план реевакуації та організації нових закладів) по кожному мистецькому напрямку [483, с.147]. У плані реевакуації театрів до звільнених областей на першому місці зазначалися Сталінська, Ворошиловградська та Дніпропетровська області [607, с.110]. На липень 1944 р. в регіон повернулись 9 театральних колективів [696, арк.185-187]. Із поверненням з евакуації театри зіткнулись з рядом значних труднощів: неукомплектованість штатів, важке матеріальне становище працівників, відсутність автотранспорту та електроенергії, нестача реквізиту та

відповідних приміщень, оскільки більшість театральних споруд в регіоні було спалено, або пошкоджено окупантами [326, с.890; 403, с.109;352, с.89;353, с.234;116, арк.34;117, арк.90;118, арк.32;688, арк.16]. Так, Маріупольський Державний Російський драмтеатр зайняв в 1945 р. будівлю колишнього гастроному, а Сталінський державний український музично-драматичний театр ім. Артема працював в одному приміщенні з Донецьким музичним театром на правах аренди, складалась парадоксальна ситуація, коли один театр заборгував за аренду іншому [182, арк.84]. Зазначені проблеми часто знижували якість вистав, приводили до збитків, заборгованостей та невиконання планів по обслуговуванню глядачів та вистав. У 1944 р. театри Сталінської області поставили 1294 спектаклі, замість запланованої кількості – 1397 [168, арк.94-94 зв., 95-95 зв.;178, арк.129-130; 701, арк.38] (див. Додаток Р). Недостатнє постачання мануфактури в театральній сфері гальмувало випуск нових спектаклів та знижувало якість їх оформлення. Так, Сталінський український державний музично-драматичний театр ім. Артема із запланованих до випуску у 1945 р. 10 нових та 1 відновленої постанови, випустив 7 нових та 2 відновлені постанови. Жоден зі спектаклів не був оформлений належним чином, згідно з утвердженими макетами та ескізами художників, що знизило якість спектаклів. Вийзні спектаклі театру на маленьких площадках, в клубах та будинках культури проходили або зовсім без оформлення, або використовувались випадкові декорації [179, арк.14-14 зв.]. План відвідувань Сталінського українського державного музично-драматичного театру ім. Артема за 1944 р. був недовиконаний (заплановано 75 %, виконано 68,7%). По зборам зі спектаклів план був недовиконаний на 3,5 %. Неукомплектованість штату через відсутність жилплощі, призвело до необхідності працівниками постійно поєднувати професії та приймати на разову роботу артистів оркестру. Персонал був завантажений, проте виплат за перепрацювання не було. Донецький руський музичний театр у 1944 р. поставив 114 спектаклей, з яких 2 нових,

охопив 747,28 глядачів, однак виконав лише 80% плану [182, арк.51;176, арк.5;177, арк.3;231, арк.12;232, арк.16].

Крім того, театри та театральні діячі допомагали фронту та армії також матеріально, так Український драматичний театр ім. Артема вніс у 1944 р. 100 тис. крб. у фонд оборони країни та 30 тис. крб. у фонд допомоги сім'ям фронтовиків [696, арк.13].

Військова обстановка посилила політико-пропагандистську роль мистецтва [336, Т.5., с.191;311, с.15]. Театральні колективи працювали не лише на місцях, а виїжджали в колгоспи, шпиталі, з шефськими концертами на фронт. Так, театральний колектив Ворошиловградського театру юного глядача дав у 1945 р. 200 військово-шефських концертів [701, арк.38]. Репертуар театрів поповнився виставами на військову тематику, соціально-психологічними творами, які романтизували війну, створювали нових героїв [607, с.112]. Наприклад, п'єса К.М. Симонова «Так и будет» [564], була поставлена в Сталінському українському державному музично-драматичному театрі ім. Артема. Театри визнавали, що населення прагнуло до творів легких та зрозумілих для сприйняття, тож репертуар Сталінського українського державного музично-драматичного театру ім. Артема поповнювався комедіями Г.Ф. Квітка-Основ'яненко «Шельменко-денщик», «Свадьба в Малиновке» Л.А. Юхвида [564]. Це не означало відмови від класичного довоєнного репертуару, який крім того не вимагав нових декорацій, реквізиту [607, с.115; 573, с.78;230, арк.2]. В репертурі театрів регіону продовжували йти «Наталка Полтавка», Запорожець за Дунаєм», «Фауст», «Отелло» [168, арк.106;179, арк.3;181, арк.7;].

Однак, нарада з питань театального мистецтва, скликана Комітетом у справах мистецтв УРСР ще до закінчення війни, звернула особливу увагу на необхідність збільшення вистав з сучасної радянської тематики. Враховуючи те, що першими свою діяльність на звільненій території поновили театри Східної України, їм судилося на певний час стати піонерами в плані формування нового репертуару [607, с.113; 702, арк.230]. В пресі театри

постійно піддавались критиці [564] через відсутність в репертуарі постановок радянських авторів: «Завдання театру полягають в палкій пропаганді побідоносних ідей Леніна-Сталіна. На сцені повинна діяти радянська людина, представник народу-переможця. Кожна нова прем'єра повинна ставити актуальні проблеми нашої радянської дійсності. Шлях до цього один – тісний зв'язок театру з радянською драматургією» [175, арк. 179]. Самі театри постійно вимушені були виправдовуватись, так Донецький російський музичний театр зазначав, що: «состав нашего коллектива не в состоянии поднять современную советскую оперу, потому что он количественно недостаточный для этого» [565].

Владу цікавив у першу чергу ідеологічний результат роботи культурних установ, умови проживання митців, приміщення, устаткування відходили на другий план. Так, оскільки лялькові театри були достатньо зручними для пересування, їх легко можна було використати для обслуговування колгоспів, військових частин. Для складання репертуару лялькових театрів була скликана спеціальна нарада письменників та драматургів [696, арк.187].

Згідно наказу Народного Комісаріату освіти УРСР та Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР від 20 грудня 1945 р. театри та філармонії влаштовували ранкові вистави для школярів, для цього складався відповідний репертуарний план, який узгоджувався Обласним відділом мистецтв з Обласними відділами освіти. Управління театрів та Управління музичних закладів Комітету в справах мистецтва при РНК УРСР річний репертуарний план театрів погоджували з Управлінням шкіл Народного Комісаріату освіти УРСР. Дані заходи подавались як естетичне виховання школярів УРСР, вихованню їх художнього смаку та обізнаності в галузі музичного та театрального мистецтва. Проте контроль, який здійснювався над дитячим репертуаром, приурочення до різноманітних свят, вказує на ідеологічні та пропагандистські мотиви радянського уряду [169, арк. 2].

Разом з театральним відновлювалось та змінювалось відповідно до часу музичне мистецтво Донбасу. З квітня 1944 р. у Сталінській області відновили

роботу Артемівське та Сталінське музичне училища [415, с.31-32]. Поновили свою роботу обласні філармонії: Сталінська в грудні 1943 р. та Ворошиловградська в січні 1944 р. При Сталінській філармонії діяв Український ансамбль пісні та танцю, при Ворошиловградській: симфонічний ансамбль, жіноча хорова капела бандуристів, ансамбль пісні та танцю, інструментальне тріо. Концертні бригади філармоній, як й на театральні колективи з шефськими концертами виступали в військових частин, шпиталях, шахтах, колгоспах, освітніх установах. Сталінська обласна філармонія за перше півріччя 1944 р. влаштувала 254 шефських концерти, 199 виступів у шпиталях, 247 концертів (на шахтах, заводах, у залізничних, міських та сільських клубах). З'явилися концерти-лекції, на яких грали твори композиторів та розповідали про їх життя - симбіоз двох напрямків роботи, він був по'язаний з рядом труднощів в роботі установ: проблеми з приміщенням, дорогі квитки на концерти, нестачу нотного та музичного матеріалу, брак оркестрантів, лекторів, музикознавців, оскільки частина фахівців перебували в евакуації. На філармонії так само, як й на театри, покладалось організація музичного лекторію, тематичних концертів для школярів, організація літературно-музичних годин в школах. Таке навантаження позначалось на виконанні планів по концертам та обслуговуванню слухачів, сприяли появі заборгованостей та збитків [689, арк.19-20,31,75-78;560;563; 168,арк.191; 633, арк.37;187, арк.6;189, арк.16;715, арк.57]. По лінії Гастрольбюро Донбаські філармонії забезпечувались найкращими гастролерами СРСР, які бували в Києві, однак у Сталінській філармонії було відсутнє приміщення, що не дозволяло прийняти інших музичних митців та колективи. Через неможливість забезпечити своїх співробітників житлом Сталінська філармонія не могла створити хорову капелу та інші колективи [696, арк.26,27].

Не вдалося відновити свою діяльність промартілі ім. Дзержинського в Єнакієво, яка до війни випускала патефонні пластинки. На початку 1945 р. міськрада Єнакієво почав налагоджувати виробництво, були знайдені

спеціалісти та запущена артіль. Перша партія, випущена після війни виявилася низької якості, через старе обладнання на підприємстві. За допомогою звертались до обласного союзу різних промислів, в систему якого входила артіль, проте нове обладнання доставлено не було. Виробництво патефонних пластинок довелось припинити, однак це питання хвилювало населення і висвітлювалось на шпальтах місцевої преси [561].

Кінофікація та кінообслуговування населення Донбасу мала виняткове значення в процесах деокупації регіону [518, с.67]. Із визволенням Донбасу від окупантів, кінематограф посів важливе місце в житті громадян та радянської політики. Про покращення культурного обслуговування робітників промислових підприємств йшлося в наказі Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР у квітні 1943 р. РНК та ЦК КП(б)У видали в квітні 1944 р. постанову про «Про покращення культурного та побутового обслуговування Донбасу». У жовтні 1944 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У видали постанову «Про покращення кінообслуговування трудящих Донбасу» [155, арк.40-42; 530, с.60].

Перед комітетом кінематографії після звільнення Донбасу стояли серйозні проблеми у справі відновлення кіномережі. На 1 січня 1944 р. в Донбасі працювало 71 кіноустановка, з яких 31 державна та 40 відомчих, за 1944 р. державні кіноустановки Донбасу провели 44,436 кіносеансів та обслужили 87045000 глядачів. На 1 січня 1945 р. кількість кіноустановок регіону зросла втричі, складала 22 % від кіномережі УРСР й нараховувала за різними оцінками 226-232 кіноустановки, з яких 123-129 державних та 103 відомчих. До 1 січня 1945 р. були кінофіковані всі районні центри Сталінської області та 29 з 32 районів Ворошиловградської області [664, арк.50; 687, арк.24-24 зв.13, арк.7; 643, арк.35; 649, арк.46]. За кількістю державних кіноустановок Донбас був на першому місці по УРСР [643, арк.35; 160, арк.13].

Між Обласними Управліннями кінофікації в УРСР влаштовували регулярні соціалістичні змагання. Сталінська область обходила в цих

змаганнях Ворошиловградську область, а у жовтні 1944 р. колектив робітників Сталінської контори Главкінопрокату був визнаний переможцем по УРСР. Сталінська контора Главкінопрокату виконала план прокатних надходжень по державній мережі на 115,5% та по відомчій кіномережі на 129,2 %, знизила відсоток зношення фільмофонду проти встановлених нормативів [165, арк.53; 642, арк.29-30;169, арк.15;161, арк.13]. Високі показники по Сталінській області спричинили також перевиконання плану прибутку у 1944 р.: з запланованого прибутку у 17510 крб., Обласне Управління кінофікації отримало 29863000 крб. Такі високі показники пояснюються тим, що загалом державна кіномережа УРСР виконала план обслуговування населення по кількості кінотеатрів та кількості глядачів за рахунок перевиконання планів кращими кіноустановками, а також за рахунок довгострокового вводу у дію кіноустановок, переважно міських [650, арк.24; 639, арк.18]. Перевиконання статей прибутку в Сталінській області було пов'язано також з перевиконанням плану по глядачам кінотеатрів та звукових кіноустановок, перевиконання плану з валових надходжень, економією децентралізованих витрат, фактичним підвищенням цін на квитки (див. Додаток С) [165, арк.44; 646, арк.11-16 зв;164, арк.8-10;235, арк.12].

Високі, на перший погляд, темпи відродження кіномережі не відповідали реальному становищу кінофікації регіону. Попри всі зусилля радянської влади після визволення регіону від загарбників навіть станом на 1 січня 1945 р. кіномережа регіону складала лише 19,8 % від показників 1941 р.

Наявна кіномережа не задовольняла культурних вимог робітників Донбасу, як з боку пропускної спроможності, так і якістю показу кінофільмів, особливо це відзначалось в сільській кіномережі. У порівнянні з довоєнним часом, станом на 1 січня 1945 р. кількість сільських кіноустановок державного підпорядкування в Сталінській області скоротились у 14 разів, аналогічна ситуація склалась по Ворошиловградській області, де за даними

1944 р. кількість сільських кіноустановок відомчого підпорядкування скоротились на 11% [218, арк.184; 648, арк.75-76; 640, арк.17; 641, арк.89]. Кінофікація на селі викликала більше труднощів, ніж у місті, особливо в технічному плані. Важливо також зазначити невелику пропускну спроможність глядацьких залів та значно меншу платоспроможність селян, ніж мешканців міста [518, с.68] .

В штатах Ворошиловградського та Сталінського Управлінь кінофікації протягом 1943-1945 р. відчувалась потреба в диспетчерах, кіномеханіках, бухгалтерях, рахівниках. Одна з причин неукomплектованості - погані матеріальні та побутові умови працівників. У кіномайстернях Сталінської та Ворошиловградської областей посади директора та техніка часто були об'єднані в одну посаду з окладом в 650 крб., низька заробітна плата, та те, що одна людина вимушена була виконувати керівничі та виробничі функції негативно позначалось на діяльності майстерень [218, арк.31-31зв; 643, арк.9-10; 664, арк.22-23; 156, арк.1-5; 644, арк.9; 647, арк.17; 675, арк.3; 676, арк.56]. Кваліфікація працівників кінофікації була низькою. Так, рахівники часто були не знайомі з азами бухгалтерської справи, не справлялись якісно та своєчасно з різноманітними звітами. Особливо відчувалась низька кваліфікація кіномеханіків, що впливало на якість обслуговування, роботу майстерень. Підготовка кіномеханіків відбувалась на централізованих курсах, однак, через нестачу кадрів, курси прискорили та скоротили з 9 до 4-місячних, внаслідок чого учні вимушені були фактично продовжувати навчання на роботі. Крім того, оскільки кіномеханіків з Донбасу готували на курсах у Харкові, Управління при РНК УРСР надавало певну кількість місць на курси кіномеханіків для кожної області, чим ще більше поглиблювало проблему нестачі робітників. Управління Ворошиловградської області у грудні 1944 р. просила збільшити кількість місць на курсах з 30 до 50. У березні 1945 р. Управління Сталінської області зверталось до секретаря ЦК КП(б)У Д.С. Коротченко з проханням організувати курси кіномеханіків в Сталіно на 50-70 чоловік, однак отримало відмову в зв'язку з відсутністю

викладацьких кадрів та кіноапаратури [217, арк.40-42; 650, арк.25;163, арк.8-9;236, арк.4;237, арк.9;651, арк.76;652, арк.13].

Серед причин неукомплектованості кадрами, слід також зазначити післявоєнну практику направляти фахівців з різних регіонів УРСР та СРСР до Західної України [443, с.102]. Частина робітників була мобілізована до лав Червоної Армії. Під час окупації частина спеціалістів кінофікації працювали на окупаційну владу, що автоматично унеможливлювало продовження їх професійного працевлаштування на такій відповідальній культурній ділянці після визволення регіону. Управління кінофікації регіону приділяли значну увагу особовим справам працівників, які надавали до відділу кадрів свою автобіографію, на кожного співробітника заповнювалась особиста картка [155,арк.5-6зв;497, с.130].

Окрім кадрової нестабільності у відновленні кіномережі існували проблеми, викликані тогочасним скрутним матеріальним становищем: нестача транспорту, обладнання, деталей, палива, екранів, канцелярії. Значна частина кінообладнання потребувала ремонту, який не могли забезпечити майстерні через брак інструментів, деталей, спеціалістів [646, арк.11-16зв;261, арк.89]. Часто кінотеатри та інші приміщення, в яких демонстрували кінофільми (будинки культури, клуби, хати-читальні та ін.) знаходились в запущеному стані, не опалювались, були відсутні меблі.

Зазначені труднощі викликали простої кіноустановок. У 1944 р. Ворошиловградська область мала 3080 днів простоїв. Лише сільські стаціонарні кіноустановки з режимом роботи 1517 сеансів на місяць мали 927 простоїв, з яких 17 сеансів через відсутність кіномеханіків; 3 – відсутність запчастин; 281 – відсутність електроенергії; 73 – непланові ремонтні роботи; 17- несвоєчасна доставка кінофільмів [645, арк.34-36зв].

Обласні управління кінофікації в Донбасі зазначали, що підтримки влади не вистачає для повноцінного відновлення кіномережі регіону. Протягом листопада-грудня 1944 р. Сталінська та Ворошиловградська області повинні були отримати 10 комплектів стаціонарних та 67 комплектів

пересувних кіноапаратів для кінофікації шахт, але майже вся кіноапаратура була переадресована західним областям УРСР. Управління кінофікації УРСР врешті надіслало на 11 кіноапаратів більше, ніж було необхідно, проте з запізненням та частинами. У 1944 р. для кінофікації шахт краю також було заплановано виділити 100 кінопересувок, проте Управління кінематографії при РНК СРСР та Комітет кінематографії при РНК СРСР не змогли домовитись між собою, в результаті ЦК вугільників не отримало пересувки [648, арк.139; 650, арк.141-141зв]. У Додатку Т можна побачити, що Комітет кінематографії при РНК СРСР не тільки скоротив необхідну для областей кількість кіноапаратури, але й завіз по власному затвердженому плану не всю апаратуру [650, арк.67-70].

Невиконання плану та зловживання відбувались й на місцевому рівні. Протягом 1944 р. Ворошиловградське Обласне Управління кінофікації не платило відсотки за оренду приміщень райкомам вугільників. У тому ж році в Ворошиловградському Управлінні кінофікації виникла дебіторська заборгованість, через те, що райвідділи підпорядковані Управлінню не розпочали свою роботу, хоча апаратура для них була виділена [262, арк.7; 645, арк.34-36зв].

Приміщення кінотеатрів міськвиконками та райвиконками займали для проведення зібрань, конференцій. На відбудову кінотеатру «Жовтень» у Ворошиловграді Управління кінофікації при РНК УРСР у 1944 р. асигнувало 1000 крб., але Ворошиловградський облвиконком не витратив гроші на ремонт кінотеатру. У 1945 р. Управління в справах кінематографії при РНК УРСР включило кінотеатр в план капітального будівництва, для того щоб врятувати приміщення й асигнувало вже 400000 крб. Кінотеатр за рішенням ЦК КП (б)У та РНК УРСР увійшов в число об'єктів до програми будівельних робіт Наркомату цивільно-житлового будівництва, але Виконком Ворошиловградської області ради депутатів трудящих, затверджуючи оперативний план будівельних робіт тресту підлеглого Наркомату цивільно-житлового будівництва, не включив кінотеатр в список об'єктів, що будуть

відбудовуватись. Натомість, місцева влада Ворошиловграду сподівалась, що кінотеатр відремонтує паровозобудівельний завод. Завод у свою чергу відмовився проводити ремонт. Аналогічна ситуація відбулась в Маріуполі у 1945 р.: державним бюджетом було виділено на утримання культурно-просвітних установ міста 103,799 крб., однак використано 83,200 крб. [518, с.68].

Значним недоліком, який призупиняв повноцінну кінофікацію регіону була нестача копій кінострічок. До війни фонд кінофільмів УРСР складав 8000 копій при 230 назвах, кожна обласна контора Главкінопрокату мала в середньому до 200 назв кінофільмів. У 1944 р. фонд кінострічок УРСР складав приблизно 22% від довоєнного, за різними даними фонд складався з 1140-1216 звукових широкоплівочних фільмів, 60-195 звукових вузькоплівочних та 373 широкоплівочних. Крім того, до війни контори глав кінопрокату УРСР мали до 20% стрічок українською мовою та на українському матеріалі. З 1941-по 1944 рр. міські контори Главкінопрокату республіки отримали лише 5 кінофільмів українською мовою [674, арк.86-87,99-100; 690, арк.26]. Після звільнення Донбасу, для забезпечення фільмами в регіоні було організовано 2 обласні прокатні контори в містах Сталіно та Ворошиловград, а також 4 відділи Главкінопрокату в містах: Дебальцеве, Маріуполь, Слов'янськ, Старобільськ. На 1 січня 1945 р. в перелічених прокатних конторах регіону нараховувалось 505 копій 128 назв фільмів. Керівництво Обласних Управлінь кінофікації краю регулярно зверталось до Кінокомітету УРСР з проханням вплинути на ситуацію. Однак, проблема нестачі копій залишалась актуальною до кінця 1945 р. [648, арк.76]. Значно страждала від цього сільська кіномережа. До війни Кінокомітет УРСР надсилав у кожен область 4–6 копій фільмів однієї назви, з яких половина відразу йшла на сільські кіноустановки. У 1945 р. траплялись ситуації коли 1–2 копії від Кінокомітету потрапляли на екран міських кінотеатрів, лише після цього, технічно зношені, потрапляли на сільські екрани [518,с.68].

Кіно, як розвага та частина культурного дозвілля залишалось більш доступним у порівнянні з театральним мистецтвом [344, с.122]. Квиток на виставу Донецького руського музичного театру в 1944 р. складав – 16 крб, 20 коп., тоді як квиток в кінотеатр складав в середньому 5 крб. [182, арк.51].

Більша частина фільмів, що були в прокаті на території УРСР в період 1943-1945 рр., демонструвалась мешканцям регіону. У Додатку У, за даними «Главкінопроката» в УРСР станом на 20 грудня 1943 р. на Донбасі знаходилась значна кількість повнометражних звукових кінофільмів, регіон поступався тільки Харківській області [650, арк.26]. Перша кінострічка, що була показана в Сталіно у вересні 1943 р., після визволення міста від окупації, - «Сын Таджикистана» [680, арк.58]. Нам не вдалося виявити, чому саме ця кінострічка стала першою в кінопрокаті міста. Припускаємо, що кінокартина могла бути знаковою, адже частина культурних установ регіону евакуювались саме на Схід СРСР. Цілком можливо, що кінострічка була одна з небагатьох стрічок, які добре зберіглись, були доступні якісні копії в місті. Не можна виключати й те, що фільм міг був першим, що потрапив до рук кіномеханіків після окупації. Заслуговує на увагу сюжет кінофільму присвячений дружбі двох солдат: руського Івана та таджика Гафіза. Цілком можливо, що не випадково кінострічка демонструвалась в регіоні, що являв собою до війни взірець інтернаціональності, а після визволення відігравав значну роль не лише у відбудові промисловості, а й поверненню ідеологічного панування радянської влади.

Із вітчизняних кінострічок найбільшою популярністю серед населення користувалися як відзняті до війни («Цирк»), так і фільми воєнних років, («Она защищает Родину», «В шесть часов вечера после войны»). Демонструвались кінокомедії («Волга-Волга»), залучалися до прокату документальні фільми («Битва за нашу Советскую Украину»; «Прибытие в Москву Временного правительства Французской Республики генерала де Голля» (Союзкіножурнал), що несли певне ідеологічне навантаження. Йшли історичні кінострічки («Иван Грозный»), революційні («Ленин в Октябре»,

«27-я годовщина Великой Октябрьской Социалистической Революции»), історико-революційні («Человек с ружьем») [697, арк.39-53;30, с.45].

Заслуговує на увагу дитячий кінематограф та мультиплікація. В регіоні демонстрували такі радянські дитячі кінофільми як «Зоя», «По щучьему веленью» та ін. Демонструвались, як ідеологічно нейтральні мультфільми («Муха-Цокотуха») так й з ідеологічним підґрунтям: «Чего хочет Гитлер?», «Бей фашистских пиратов!», «Бей врага на фронте и в тылу!»; «История воспитания фрица». Діти із задоволенням дивились і дорослі кінострічки. Так, «Чапаев» був улюбленим фільмом як дорослих, так і дітей [98, с.171; 167, арк.96-96 зв.; 750].

Післяокупаційний Донбас, як і довоєнний, став кінематографічною площадкою для режисерів. Міфологізація та героїзація Донбасу в радянському кінематографі зберіглася протягом 1943-1945 рр. Якщо до війни це образ регіону передовика виробництва, промисловий взірець для всього Радянського Союзу, то воєнний – регіон, що мужньо воював з окупантами, то повоєнний – це край, де населення самовіддано працює на відновлення та відродження [607, с.180; 33, с.24]. На початку 1945 р. на Київській кіностудії знімався кіножурнал «Донбас відроджується», присвячений відновленню промисловості регіону, на основі кіножурналу в 1945 р. було знято фільм «Відродження Донбасу», який завоював прихильність мешканців регіону та прославив Донбас. Воєнний образ регіону яскраво продемонстрований в фільмі «Це було в Донбасі» 1945 р. [370] присвячений боротьбі підлітків з окупантами [518, с.68].

Цікавою є історія другої серії фільму «Велике життя» [364], який був знятий в 1946 р., режисером Леонідом Луковим та заборонений радянською владою, не дивлячись на те, що стрічка була присвячена вібудові Донбасу, а перша частина фільму мала значний успіх у населення та визнана партією. За Постановою Оргбюро ЦК ВКП (Б) «Про кінофільм «Велике життя» від 4 вересня 1946 р.», фільм критикувався за трьома напрямками: 1) недостатня увага приділена відновленню регіону, надмірна увага до висвітлення

особистісних переживань діючих осіб; 2) відсутність відображення технічного прогресу вугільної промисловості, зображення незадовільних умов життя шахтарів, демонстрація колаборації; 3) недостатньої уваги приділено ролі партії та особистості Сталіна [607, с.175].

Після війни для влади було вкрай важливим відновити контроль над самодіяльним мистецтвом та спрямувати любителів у необхідне для держави русло: героїзація війни, оспівування відновлення. У першу чергу необхідно було віднайти колективи - слухняних виконавців. Задля цього протягом 1944-1945 рр. проводились конкурси самодіяльності по всій країні, у тому числі на Донбасі [413, с.51, 72]. На початку 1945 р. в Сталіно відбувся обласний зліт художньої самодіяльності, в якому взяли участь 21 колектив та 136 окремих виконавців, були охоплені майже всі підприємства області. Але у звіті за результатами зліту зазначалось, що колективи недостатньо висвітлили героїку Червоної Армії та тилу, зокрема Донбасу [559]. До організації та проведення подібних оглядів влада залучала профсоюзи, професійні колективи, підбирала матеріал, надавала методичні та практичні «консультації» - тобто фактично контролювала весь процес [415, с.51, 72].

Як зазначалось в підрозділах 2.1. та 2.2. радянська влада приділяла значну увагу фольклору та використовувала його задля виконання своїх пропагандистських цілей. У 1944 р. Виходить Постанова РНК УРСР від 11 серпня 1944 р. «Про збирання фольклору, створеного під час Вітчизняної війни, та проведення республіканської наради практиків – збирачів фольклору». До збирання фольклору війни закликалися вчителі, працівники будинків народної творчості, за результатами цієї роботи наприкінці 1944 р. вийшов збірник «Фронтний фольклор». На перший план виходили сюжети про нестерпні умови життя, тяготи фронтового побуту, рекрутування на роботу до Німеччини [98, с.300; 415, с. 56; 65, с.45], бажання помститися ворогу:

В Красной Армии мой брат.

Он с врагами бьется

Скоро он в родной Донбасс

Немцев битъ вернется [175, арк. 141].

Популярним серед населення регіону залишався робітничий фольклор. У періодичній пресі друкували шахтарські приказки - «Видать издалека сколько нарубал уголька», «Молодцу и вода не беда – на воду не будет кивать никогда» [507], «Помни наказ горняка и горнячки: меньше раскачки, больше откачки» - призыв», «Камеронщик зазевается – подшипник нагревается», «Чтобы начос не был перегружен» [508]; будівельні - «Назвался плотником – будь трехсотником, а выполнишь пятсот еще больше будет почет» [510]; частівки, пісні.

Відродження стала однією з головних тем шахтарської частівки після визволення регіону:

Я в колхозе под Полтавой

Шла в бригаде звеньевой

А теперь я режу лаву

С обушком хожу в забой [175, арк. 138].

З'являються нові прислів'я: «Новичок шахту полюбит, шахта его приголюбит» [175, арк.150]. Скоріше за все це був так би мовити псевдофольклор, створений на замовлення. Необхідно було продемонструвати, що весь Радянський Союз сприяє відбудові Донбасу, що ця справа почесна, важлива та не важка водночас.

Поступово відновлювали свою роботу клуби, палаци культури, хатичитальні. Наприкінці 1945 р. в регіоні нараховувалась 1481 клубна установа – 799 в Сталінській та 682 в Ворошиловградській області, що складало 73 % від довоєнного часу (2031). При клубах працювали гуртки художньої самодіяльності (драматичні, хорові, музичні та ін.), які активно виступали з концертами на теренах регіону. В Сталінській області на кінець січня 1945 р. нараховувалось 342 драматичних, 276 хорових, 102 музичних, 84 хореографічні, 24 фізкультурно-акробатичних колективів, за 1944 р. гуртки виступили з 4,315 виставами та 3200 концертами [559;439, с.62; 215,

арк.87;249, арк.5-6;250, арк.3]. В Ворошиловградській області станом на червень 1943 р. нараховувалось 90 сільських клубів, 69 колгоспних, 96 червоних кутків, діяло 42 драматичних гуртків, які відвідували 537 чоловік, 35 співочих – 420 чоловік, 23 музичних – 227 чоловік, 3 ансамблю пісні та танцю – 53 чоловіка та одна хорова капела – 35 чоловік, 2 гуртків духового оркестру – 25 чоловік, 1 балетний гурток – 6 чоловік [694, арк.55; 191; арк.18;193, арк.23].

В центрі уваги культурно-пропагандистської роботи залишалось сільське населення, як й у передвоєнні роки - в клубах та палацах культури створювались культбригади, які випускали стінгазети, виїжджали з виступами у польові стани. Подібні виїзди були також пов'язані з тим, що мережа сільських клубів постраждала більше, у порівнянні з міською, так в Сталінській області кількість міських клубів навіть збільшилась у порівнянні з довоєнним станом на 208 одиниць, у той час як сільська мережа зменшилась на 550 установ [535, с.407–408;124, арк.8;125, арк.14-15;126, арк.108;216, арк.17]. Так, за даними Комісії Академії наук УРСР з історії Вітчизняної війни в Україні в совхозах Сталінськрї області повністю знищені були 265 червоних кутків та клубів, частково знищені 93 [718, арк.17]. Загалом, як вже зазначалось мережа клубних установ поступалася довоєнній як кількісно, так і якісно. Відновлення діяльності закладів культури відбувалося не за рахунок будівництва нових приміщень, бо на це не вистачало грошей, а за рахунок пристосування інших будівель, часом малопримісних. Ті установи, які зберегли свої будівлі, все одно потребували капітального ремонту, забезпечення їх необхідним обладнанням, що також вимагало значних матеріальних витрат [607, с.140;219, арк.45;220, арк.67].

Преса у звільненому Донбасу, як й напередодні війни була інструментом політики радянської влади. На жовтень 1944 р. в УРСР видавалося 852 газети. З них 11 республіканських, і 33 обласних, щоденний тираж газет всіх типів становив 2 млн. 620 тисяч примірників. Це складало близько половини довоєнного тиражу [512, с.47]. У травні 1944 р. в

Ворошиловградській області працювала 1 обласна, 2 міських та 33 районних газети, поновили роботу багатотиражки. Проте складнощі після визволення сприяли створенню лімітів на газети, так в Сталінській області ліміт на газету «Правда» становив – 5000 примірників, «Известия» - 500, «Комсомольская правда» - 200, «Радянська Україна» - 8000, «Советская Украина» - 4000, «Соціалістичний Донбас» - 8000 [694, арк.17;194, арк.4;196, арк.16;206, арк.43]. Однією з найбільш популярних регіональних газет стала «Социалистический Донбасс», тираж якої на кінець 1945 р. склав 15000 екземплярів [439, с.72-73]. Провідне місце в пресі займали фронтові матеріали, але поряд з ними піднімалися питання відбудови, економіки, ідеологічної роботи. На шпальтах видань, особливо це стосувалось багатотиражок, в окремих рубриках «Гумор», «Беседы про Донбасс ведет шахтер Тарас», «Крокодил на шахтах» в іронічній, саркастичній формі критикували керівництво виробництв, установ, піднімалися теми важкого побуту робітників: 1) «Черные простыни (бывшие белые), как новшество, применяются в общежитиях шахтоуправления №2 Ирмино, треста «Сергоуголь». Окрашиваются простыни механически: 2-3 месяца их не стирают, и полотно само собой становится чернее сажи»; 2) «Новое средство от клопов изобретено в общежитии шахты №36 того же треста. Клопов морят... презрением: на них не обращают никакого внимания, что для клопиного самолюбия весьма обидно»; 3) «Как сидеть, не имея ни стульев, ни табуреток? – интересную лекцию на эту тему прочтет на днях в нарядной начальник шахты №6 Максимовка тов. Оридорога. Вход свободный» [511]; 4) «Начальником считается, но делом плохо занимается, с рабочими плохо обращается и в выраженьях не стесняется, частенько пьяным напивается. Как его фамилия называется? – загадка (товарищи шахты №3-3 бис прислали правильный ответ и получили «крокодилью» благодарность)» [509]. Слід зазначити, що подібні рубрики хоч і снували у довоєнній практиці багатотиражок, але сатира на побутові теми стала віянням часу саме після звільнення Донбасу від окупації.

Особливістю видань УРСР та Донбасу за 1943-1945 рр. є поява статей та матеріалів присвячених жінкам. Образ жінки у 1943-1945 рр. нерозривно пов'язаний з війною, з наближенням перемоги поступово змінювався на «відроджувальний». З 1945 р. жіночі образи в культурі переважають чоловічі, адже й суспільство післявоєнне жіноче. Образ типової радянської жінки за версією періодичних видань складався з таких якостей як: патріотизм, працьовитість, відданість Батьківщині, цілеспрямованість, першочерговість суспільних інтересів – в цьому він не відрізнявся від довоєнного, але жінка після війни повинна була замінити чоловіка на виробництві, в управлінні, в сім'ї. Окремі статті присвячувались героїзму жінок в тилу й на фронті [512, с.70; 275, с.200;24, с.89].

Культурне життя так само висвітлювалось на шпальтах видань: рецензії, статті пов'язані з відновленням театральних постановок, статті-звіти присвячені діяльності місцевих Спілок письменників, композиторів. Значна кількість рецензій, оглядів та статей, присвячених культурному життю регіону належить письменнику та критику Левитському А.В. (псевдонім – Клоччя). Він прибув на Донбас з РСР ще до війни, декілька років працював на шахтах регіону, згодом почав друкуватись як літературний критик та журналіст. У липні 1944 р. за рішенням президії Спілки письменників УРСР А.В. Клоччя, який на той час проживав у Харкові, був направлений на роботу до міста Сталіно для відновлення письменницької організації. З лютого 1944 р. по грудень 1945 р. він займався літературною роботою, з 1945 р. працював завідувачим відділом культури Сталінської обласної газети «Радянська Донеччина», був членом редколегії альманаху «Литературный Донбасс», керівником літературного об'єднання м. Сталіно, редагував художні книжки. Протягом 1944-1945 рр. він надрукував статті «Мистецтво відроджуваного Донбасу», «Відродження «Всесоюзної кочегарки!», нарис «Донбас торжествує», в яких у гіпертрофікованій формі описує здобутки Донбасу після визволення в промисловості та культурі. Рецензії А.В. Клоччі достатньо гострі, він підтримував соціалістичний

реалізм, відстоював «більшовицьку культуру», тож у його матеріалах зустрічаємо критику театральних постановок за їх нерадянськість, засудження «Нарисів історії української літератури», які видала в той період Академія Наук УРСР за те, що «автори контрабандою протягують націоналістичну ідеологію» [174, арк.2; 175, арк.4].

У грудні 1943 р. в регіоні було відновлене радіомовлення, що демонструє бажання влади якомога швидше відновити інформаційний контроль в регіоні. З 1943 р. відновив свою діяльність Сталінський обласний комітет радіомовлення та радіоінформації. По радіо виходили новини на тему «Как возрождается Донбасс» [159, арк. 52-52 зв.], приділялась увага питання побуту робітників, розповідали про успіхи в промисловості, здійснювався огляд місцевої преси [114, арк.19-20]. Не лише політичні новини, а й передачі художнього відділу підлягали цензурі, контролю, їх необхідно було надавати на перевірку за 3 дні до ефіру [159, арк.28]. В ефір виходили огляди освітньої мережі регіону, стану культурно-пропагандистської роботи, запрошувались до мікрофону музичні колективи Донбасу, наукові та літературні діячі [159, арк.11, 23,30-31; 678, арк.15].

З перших днів визволення міст та селищ регіону було розпочато комплекс заходів щодо поновлення роботи бібліотечних установ. Станом на 1945 р. в Ворошиловградській області нараховувалось 166 бібліотечних установ [535, с.408;209, арк.18]. Розпочався облік книжкових фондів, книги витягували з підвальних приміщень та готували до подальшої видачі. Основними труднощами, які перешкоджали ефективній роботі бібліотек стали брак приміщень, відсутність кваліфікованого персоналу, нестача коштів. Так, другий поверх Ворошиловградської бібліотеки ім. М. Горького був зайнятий під військову прокуратуру [694, арк.10; 274, с.100; 32, с.45;199, арк.50]. Читачі, які йшли до бібліотеки згадували, що в бібліотеці було дуже холодно, доводилось пойдійно економити газ [23, с.4]. Практично всі перші роки після окупації найголовнішою проблемою для бібліотек залишалася нестача книг. З метою вирішення проблеми настанчі книг застосовувалися

найрізноманітніші заходи [310, с.67; 309, с.78;263, арк.1-5;264, арк.7]. Наприклад, в Красноармійській міській бібліотеці кожен читач, що вступав до бібліотеки, мав принести будь-яку книгу з художньої літератури. Поширення набуло поповнення бібліотечних фондів за рахунок шефської допомоги. Так, жителі міста Ясинувата самостійно відновили діяльність місцевої бібліотеки: зібрали більше 1500 книг, обладнали приміщення. Допомога йшла й з інших регіонів Радянського Союзу: Сибіру, Середньої Азії. Однак, надходили скарги, що багато літератури не доходило до місця призначення. Так, на початку 1945 р. шахтним клубам області були виділені 242 000 екземплярів книг, з яких отримано було лише 100 000. Це пояснюється тим, що література, яка поступала до населеного пункту, особливо художня, розподілялась серед окремих осіб. Велику кількість книг доводилось списувати з фондів через ветхість [680, арк.2;173, арк.8,7,27]. Допомагали в комплектуванні бібліотеки й навчальні заклади та установи. Так станом на жовтень 1943 р. Сталінська бібліотека ім. Н.К. Крупської мала 74-75 тис. книжок, основу склала література, яка надійшла з медичного та ін. інститутів, переважала технічна, медична та художня література, не вистачало соціально-економічної та творів Леніна та Сталіна, які знищувались в роки окупації [694, арк.17].

Слід зазначити, що з боку місцевої влади не завжди йшла належна допомога в питанні відновлення бібліотечних установ. Наприклад, Сталінській бібліотечний колектор «Книгокультторг», куди потрапляло три четверті всієї літератури, що прибувала в область, вимушений був зберігати книги в сараї, де їх псували сніг, вітер. Сталінська міськрада не реагувала на прохання надати належне приміщення. Саме через обмеженість фондів Сталінська область була звільнена від відправки літератури до західних областей УРСР в 1945 р. План для області – 13 000 примірників не був виконаний, вдалось зібрати лише 5 000 книг [172, арк.1–3; 173, арк.2–3зв.; 404; 671, арк.80, 110; 680, арк.58; 701, арк.30; 23, с.15; 700, арк.118–119; 563].

Однак, незважаючи на існуючі проблеми бібліотечні установи поступово налагоджували свою роботу, за 1944 р. бібліотеки Сталінської області організували 142 лекції, 19 літературних вечорів та 390 книжкових виставок [170, арк.1–5зв.]. Бібліотеки підтримували освітні заклади, так на початку 1944 р. Сталінська обласна бібліотека ім. Н.К. Крупської виділила Сталінському педінституту 15 000 книг [172, арк.3].

Бібліотечними установами організовувались літературні вечори (присвячений творчості І.А. Крилова), читацькі конференції («Восстановление Донбасса после немецкой оккупации»), книжкові виставки («55 лет со дня смерти великого русского писателя Н.Г. Чернышевского»), колективні читки вголос, газетні вітрини, розроблялись для читачів списки літератури за темами («Отечественная война», «История происхождения угля», «Восстановление Донбасса после немецкой оккупации», «Сталин - полководец») тощо. Не відставали в цьому відношенні дитячі відділи, що діяли при дорослих бібліотеках та дитячі спеціалізовані бібліотеки. Вони допомагали підбирати вчителям літературу для шкільних програм, проводили літературні вікторини та читки для дітей (повість Всеволожського «Медуза в южной бухте»). За 1944 р. в Сталінській області було організовано 142 лекції, 19 літературних вечорів та 390 книжних виставок [170, арк.1-3,5;173, арк.2-3 зв.;172, арк.1-2].

Бібліотеки та хати-читальні були зобов'язані брати активну участь в культурно-просвітницькій та культурно-пропагандистській роботі в селах та містах. За 1945 р. Артемівська міська бібліотека організувала 37 пересувних бібліотек: 14 в селах; 16 на підприємствах; 7 в учбових закладах та воїнських частинах [173, арк.1-1зв.; 221, арк.65;255, арк.5].

До сівби бібліотеки зобов'язані були поповнюватись актуальною сільськогосподарською літературою, складати відповідні списки, які потім вивішувались в місцевих бібліотеках, управліннях колхозу та інших пунктах. При прямій участі бібліотечних робітників та ізб-читалень в совхозах повинні були регулярно виходити стінгазети, в яких вісвітлювали хід

весіннього сіву, демонстрували зразки ударної роботи та критикували недоліки. Наголошувалося, що таким чином, через стінгазети, боролися з несумлінною працею, безвідповідальністю [171, арк.3-4;252, арк.14;691, арк.12;698, арк.54;699, арк.43]. Ця практика нагадувала статті в багатотиражках, в яких присоромлювали п'яниць, прогульників на підприємствах.

Бібліотеки та хати-читальні організовували книгонош, які виконували функцію листонош, але окрім брошур, газет та журналів ще розносили книги по містах та селах. Бібліотеки регіону звітували, що населення цікавиться літературою про війну, військову справу, історію, проте ми не можемо виокремити смаки населення регіону Донбасу в 1943-1945 рр. оскільки так би мовити «сумка листоноші» формувалась самими бібліотечними установами [171, арк.8-8зв.].

Варто зупинитись на такому виді робіт, як голосні читання, які являли собою буквально зачитування голосно інформації: подій на фронті, постанов партії, міжнародних подій, задач, які стоять перед трудящими та ін. До таких голосних читок залучали вчителів, як тих, у кого поставлена мова та агрономів, оскільки для сільських жителів зачитувалась інформація про сільськогосподарські роботи. Кандидатури чтеців узгоджували з місцевими партійними організаціями, читці проходили інструктаж та підготовку. Читання складалось з таких елементів: а) читання матеріалу; б) бесіда; 3) рекомендація літератури по темі [171, арк.6;265, арк.3]. Читання з одного боку являли собою щось на зразок живого радіо чи газети – доносили інформацію, однак, важливо було те, що потрібна інформація доносилась людиною, з інтонаціями, емоціями, що сильно впливало на сприйняття. Таким чином, голосні читки мали не менший ідеологічний вплив на місцевих жителів, ніж класичні засоби масової інформації доступні того часу для населення.

Бібліотечні установи готували також газетні вітрини, які розміщувались в місцях, де найчастіше проходили селяни, робітники. Під

час обідньої перерви біля вітрин стояли агітатори, які радили що прочитати, відповідали на питання [214, арк.17;225, арк.32].

Таким чином, бібліотечні установи Донбасу завдяки таким заходам як: проведення лекцій, читань та ін. не лише задовольняли запити населення регіону, але й формували певні смаки. Якісно нового ступеня набула пропаганда творів художньої літератури, особливо творів на воєнну тематику, в яких «відображалася воєнна дійсність, моральна стійкість і мужність радянських людей, патріотизм і любов до Батьківщини, ненависть до фашистських загарбників»: «Нескорені» Б.Л. Горбатов, «Фронт» О.Є. Корнійчука та ін. [322, с.15;670, арк.23; 672, арк.54]. Важко зрозуміти наскільки перелік літератури, що формувався бібліотекарями та видавався читачам насправді відповідав інтересам населення. Маємо складнощі й з підрахунком читачів, оскільки бібліотеки, задля чисельності, звітували про кількість відвідувачів установи, а не читачів, тобто рахували не по абонементам. Так, Маріупольська міська бібліотека ім. В.Г. Короленка звітувала про те, що установу за 1945 р. відвідало 21475 читачів, проте якщо дивитись за абонементами, можна побачити, що записалось до бібліотеки 2234 осіб [173, арк.27зв.; 517, с.74-76].

З визволенням регіону розпочалось також відновлення архівних установ. Після визволення проводилась робота щодо повернення документів з евакуації. Протягом 1944-1945 рр. були повернуті фонди Сталінського обласного архіву, його Артемівського і Маріупольського філіалів. На початок 1945 р. в Сталінській області вже діяв 31 міський архів, однак приміщення мали лише 17, через що фонди зберігались в неналежному стані, не вистачало архівним установам також кваліфікованих кадрів [274,с.208].

На 1944 р. на території регіону відновили свою діяльність 5 музейних установ (3 в Ворошиловградській та 2 в Сталінській областях), що складало менше половину довоєнної кількості музеїв. Серед труднощів у відновленні музейних установ регіону, слід зазначити втрату музейних цінностей, брак

приміщень, халатність з боку місцевої влади. Так, в будівлі Маріупольського краєзнавчого музею знаходився парткабінет міськома КП(б)У, що позбавляло можливості виставити всі експонати, до того ж у приміщенні було холодно та волого, через несправне центральне опалення й експонати зазнавали ушкоджень [446, с.102]. Сталінський Облфінвідділ постійно втручався в роботу Сталінського обласного історичного музею, розпоряджався кредитами, виплатами зарплат. У 1944 р. історичний музей вийшов на перевитрати в господарській діяльності, через те, що матеріали для музею були придбані за ринковими цінами – це було грубим порушенням. У цій ситуації була вина й ОблОНО, бо в деяких випадках воно санкціонувало такі придбання, не продумавши актуальність та доцільність таких дій. Так, з дозволу зав ОблОНО для музею за ринковими завищеними цінами були придбані 230 фотознімків, які так й не були виставлені на показ, оскільки були відсутні приміщення для експозиції, більшість фотознімків знаходилося в архіві [183, арк.19-19зв.]. Негативно позначалась на роботі музеїв нестача кадрів, так Ворошиловградський обласний музей революції відновив свою роботу протягом лютого-березня 1943 р., проте в музеї працювали лише 1 директор, 1 художник, 1 фотограф, 1 науковий робітник, який весь час хворів та технічні робітники [694, арк.16].

На музеї покладали зобов'язання бути осередком військово-патріотичного виховання населення. І незважаючи на труднощі, вже у червні 1943 р. невеликий колектив Ворошиловградського музею революції відкрив виставку на тему: «7 місяців перебування фашистських бандитів в м. Ворошиловград» [694, арк.16;207, арк.18;208, арк.7;226, арк.15]. У 1944 р. в Сталінському Обласному історичному музеї діяло 4 відділи: «Донбас до німецької окупації», «Донбас під час німецької окупації», «Донбас під червоним прапором», «Донбас відроджується» [183, арк.3]. Кількість відвідувачів за 1945 рік становила 8000 чоловік [184, арк.1-1зв.,2].

Висновки до розділу 4

Визволення території Донбасу від нацистських окупантів спричинило значні зміни в культурному просторі регіону. Радянська влада розуміла, що доведеться повертати не лише території, підприємства, установи, а в першу чергу людей, ідеологічний та культурний контроль над територією Донбасу, поновити той культурний сценарій в регіоні, який діяв напередодні війни.

В результаті неорганізованої політики евакуації на окупованій території залишилось більше 70% культурних діячів Донбасу. Частина митців справді чекала окупантів, сподіваючись на відродження української культури, сприймаючи німців як культурну націю, проте більшість вимушені були співпрацювати з окупантами задля того, щоб вижити. Інша частина інтелігенції погоджувалась на співпрацю задля рятування культурних цінностей, з альтруїстичних міркувань [398, с.34-35].

Доля митців з поверненням радянської влади склалась по-різному, частина видійшла з окупантами чи виїхала закордон, зокрема Німеччину, частина підпала під репресії, як посібники нацистських окупантів. Радянська влада давала змогу так би мовити спокутати провину перебуванням в окупації, тож деякі митці мали шанс відслужити в лавах Червоної армії та не бути репресованими. Радянська влада з одного боку приховувала той факт, що значна частина населення опинилась на окупованій території та співпрацювала з окупантами, про що свідчать звіти, з іншого боку в порівнянні з кампаніями 1937-1938 рр. повоєнні репресії були нечисленні, що вказує на те, що радянська влада опосередковано визнавала факт, того, що не організувала належну евакуацію населення.

Процес реевакуації культурних установ яскраво продемонстрував недоліки попередньої радянської політики евакуації, значна кількість культурних цінностей була знищена в результаті тактики «випаленої землі», інша частина була втрачена в результаті перевезення та недбалого ставлення.

Зазнала змін політика уряду щодо релігії, припинились арешти духовенства, закриття храмів, проте лібералізація релігійного життя носила

формальний характер, кардинальних змін в юридичному статусі церкви не відбулось. Після визволення Донбасу відмічалась значна активізація релігійного життя серед населення регіону, частина культів та течій заборонених до війни продовжили свою діяльність протягом 1943-1944 р. Радянська влада не була готова до такої релігійної строкатості в регіоні, розуміючи, що неможливо викоренити зі свідомості людей релігію та не маючи змогу контролювати частину течій, уряд намагався уніфікувати та одержавити релігію за допомогою РПЦ.

Паралельно з процесами реевакуації відбувалось відновлення культурного простору Донбасу, оскільки для уряду важливо було відновити контроль над територією, яка уособлювала собою пролетарську культуру, була до окупації «вітриною радянськості». Донбас знову став полігоном випробовування засобів та методів відновлення культурного життя. Владою були внесені корективи до культурного сценарію для Донбасу, регіон став фактично уособлення відродження, відновлення, в тому числі в культурній сфері. У довоєнний період головна увага в культурному сценарії зосереджувалась на промисловій могутності краю, висвітленню побуту та життя робітників. З визволенням Донбасу фокус змістився на героїзацію подій війни та тему відновлення. Глорифікація праці та проголошений інтернаціоналізм (по факту денаціоналізація) залишились основою, фундаментом культурного сценарію регіону.

ВИСНОВКИ

У результаті здійсненого наукового пошуку автор дійшов наступних висновків.

Аналіз ступеня вивченості проблеми продемонстрував наступне. У радянському дискурсі Другої світової війни не знайшлося місця осмисленню соціокультурний вимір радянської передвоєнної та історії окупації Донбасу. Незважаючи на те, що роботи радянських авторів відповідали партійним установкам, були насичені ідеологічно-пропагандистським інструментарієм, не можна заперечувати цінності наукових доробок радянських вчених, які забезпечували оперативне стимулювання та опрацювання інформації, відрізнялись ретельним збором фактографічного матеріалу. В історіографічному дискурсі культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни розробки українських істориків, краєзнавців після 1991 р., відрізняються концептуальним, історіософським, методологічним переосмисленням подій війни та поступовим зміщення уваги науковців у бік соціокультурних аспектів війни, дослідження пересічної людини.

Історіографічний аналіз проблеми засвідчує, що радянськими, українськими та зарубіжними науковцями зроблено вагомий внесок у вивчення різних аспектів культурного життя регіону в роки війни. Проте, дотепер немає комплексного, системного дослідження, присвяченого цілісному аналізу культурних процесів на території Донбасу в період Другої світової війни.

Дисертаційна робота основана на комплексі писемних, усних та візуальних джерел. Найчисельнішими є писемні джерела, представлені в роботі законодавчими та нормативними актами, діловодною документацією, статистичними матеріалами, періодичною пресою, джерелами особового походження, художньою літературою. Переважна більшість джерел вводиться до наукового обігу вперше, зберігається в державних та обласних архівах України. Усні джерела представлені в дослідженні матеріалами

спогадів мешканців регіону, які пережили окупацію. Репрезентативним представляється фольклор Донбасу, який публікувався в спеціальних збірниках, на шпальтах періодичних видань. Візуальні джерела представлені в роботі радянськими та німецькими кінофільмами періоду Другої світової війни, радянською та німецькою кінохронікою, радянськими та нацистськими карикатурами та плакатами періоду війни.

Представлений в дисертаційному дослідженні комплекс джерел є достатньо репрезентативним для комплексного та неупередженого висвітлення культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни.

З огляду на те, що предметом дослідження виступають культурні процеси, теоретичною базою роботи обрано соціокультурну антропологію. Дисертаційне дослідження ґрунтується на комплексному, системному антропологічному, ціннісному та герменевтичному підходах, принципах історизму та неупередженості.

Теоретичні засади, принципи, підходи та методи, застосовані в дослідженні дозволяють комплексно та всебічно дослідити культурні процеси в регіоні в роки Другої світової війни, уможливлують аналіз джерельної бази наукової роботи та забезпечують комплексне вивчення обраної теми.

Напередодні Другої світової війни Донбас являв собою багатонаціональний регіон, в якому частка українського населення переважала. Однак, не національний чинник був головним стрижнем соціальної структури регіону, – таким стрижнем стала нова міська ідентичність, утворювачем якої став економічний чинник. В регіоні цілком міг бути створений мультикультурний простір. Однак, для того, щоб затвердитись в регіоні, радянська влада обрала відповідний культурний сценарій, який витіснив у першу чергу українську культуру, яка була домінуючою в регіоні, та культуру національних меншин, які проживали на Донбасі.

Пролетарський та інтернаціональний культурний простір формувався через русифікаторську та класову політику у літературному, театральному, музичному, мистецькому житті. Візитною карткою культурного життя передвоєнного Донбасу став монументальний соцреалізм в літературному музично-театральному, образотворчому мистецтві.

Культурний простір передвоєнного Донбасу створювався за допомогою радянських культурних «десантів» з великих міст УРСР та РРФСР, відкриваючи можливості створення швидкої кар'єри, що обумовило «культурну окупацію» регіону, витіснення місцевої української культурної інтелігенції.

З початком війни вектор культурної політики держави змінився, зазнав змін й культурний сценарій. Культура стала засобом виховання населення в дусі патріотизму, проявилась тотальна прагматизація культурної сфери, яка повинна була ідеологічно підготувати населення до війни. Культурні діячі та інституції повинні були працювати на користь держави, піднімати бойовий дух населення, працювати в умовах «очікування війни». Виключно з прагматичних міркувань радянською владою було переглянуто відношення до церкви. Прийшло розуміння, що релігія може допомогти в консолідації населення, сприяти перемозі.

Загальнорадянська практика евакуації населення та культурних установ за остаточним принципом на початку війни обумовила безпорадність та прорахунки місцевої влади у проведенні системної підготовки до евакуації закладів культури та їх колективів на Донбасі. Втрата значної частки культурних цінностей регіону, зокрема архівних фондів, далася взнаки при проведенні нашого дослідження: велика кількість архівних матеріалів, відкладена в результаті діяльності культурних установ було втрачено.

Попри прорахунки місцевої влади, діяльність культурних установ та колективів продемонструвала потужний мобілізаційний потенціал в умовах воєнного часу. Разом з тим, затримка евакуації театральних, музичних колективів, працівників бібліотек, музеїв тощо задля ведення патріотичної

пропаганди, стала причиною залишення великої кількості культурних діячів на окупованій території.

У роки Другої світової війни радянський культурний сценарій зіткнувся з нацистським. Донбас входив у військову зону окупації, де культурне життя регулювали органи військової адміністрації, штаби військових частин, підрозділи пропаганди, структури оперативного штабу райхсляйтера А. Розенберга.

Культурна політика військової адміністрації на Донбасі відрізнялась від такої в «Рейхскомісаріаті Україна». Варіативність культурної політики окупаційної адміністрації, обумовлена тісними контактами військових з цивільним населенням та близькістю фронту, оформлювалась в окремі ситуативні заходи в сфері культурного життя населення регіону.

Визначено, що створення культурного простору для окупованого населення полягало передовсім в пропаганді та агітації, для яких були задіяні найбільш ефективні засоби та інструменти культурного впливу: преса, кіно, радіо, образотворче мистецтво (плакатне, фотовиставки). Музично-театральна сфера виконувала переважно дозвіллеву функцію – в пріоритеті для військових, а потім і для населення. Театри, кінотеатри, музикальні колективи виконували функцію організації дозвілля, в першу чергу для військових, а потім для населення. Задоволення культурних потреб для населення здійснювалось переважно за принципом «тільки для німців».

Виявлено, що за умов нацистської окупації в регіоні існували три культурні простори – для військових, цивільного населення та спільний. Нацистський культурний простір був оснований на німецькій культурній традиції, дозвіллі, задоволенні потреб військових у сфері культури, до цього простору місцеве населення майже не допускали. Військові відвідували концерти, театральні вистави, кінотеатри, читальні. Для організації їх дозвілля було спеціально створені розважальні театри-кабаре, де виступали місцеві творчі колективи.

Культурний простір для місцевого населення був звужений окупаційною владою задля вирішення задач його контролювання, здійснення ідеологічного тиску та проведення пропаганди. Окупаційна адміністрація створювала видимість залучення місцевого населення до культурного життя через його участь у випуску газет, роботи бібліотек та музеїв, перегляду кінострічок, театральних постанов, заграванню з національним стримом в культурному контексті, сприянню «релігійного відродження» тощо. Заохочення української культури та сприяння активізації релігійного життя здійснювалось окупаційною владою в межах антирадянської пропаганди, будь-які національно-самостійницькі прояви беззаперечно припинялись.

Спільний культурний простір, що виник в роки окупації був унікальним явищем співіснування та подекуди взаємодії окупантів з місцевим населенням у сфері культури (орація). Існування спільного культурного простору, який, з одного боку, став проявом стихійної участі військових в культурному дозвіллі та релігійному житті населення, а з іншого, створювався штучно через культурну колаборацію, не призвів ані до політичної, ані до культурної альтернативи на Донбасі.

Визначено, що антирадянська пропаганда, знайомство з іншою культурою, діяльність українських націоналістів, ілюзія свободи віросповідання створювали сенси, відмінні від радянських, але ані політичної, ані культурної альтернативи на Донбасі вони врешті-решт не створили. Політика дозволу/милості за своєю формою не ховала зверхності та зневажливості до підкореного населення. Нав'язуванні сенси розходились з реаліями окупаційної політики, не давали надію на майбутнє, а тому не зруйнували стереотипи та не змінили світогляд, натомість створила для місцевої інтелігенції систему кругової поруки, намагаючись відрізати їй шлях назад у радянську реальність.

У ході дослідження з'ясовано, що наслідками нацистської окупації на Донбасі стали значні людські та матеріальні збитки, зокрема в галузі культури. Кількість населення Донбасу, внаслідок війни зменшилось майже

в 1,5 рази. Збитки заподіяні культурній сфері регіону підраховувались різноманітними комісіями, зокрема НДК та Комісією Академії наук УРСР з історії Вітчизняної війни в Україні.

Загальна сума збитків по Донбасу в сфері культури в середньому склала більше 7 мільйонів крб. З'ясовано, що політика підразунків збитків демонструє політику влади щодо культури, в тому числі на Донбасу протягом 1943-1945 рр. Достовірність кількісних показників різниться, що пояснюється як об'єктивними чинниками (неможливість рівномірного збору інформації, приблизні розрахунки відсутніх даних), так і суб'єктивними (свідоме фальшування винуватців злочинів, приписування всіх руйнувань нацистам та ін.) причинами. При зіставленні даних комісій різного рівня чітко простежується тенденція до округлення і збільшення даних, включення у підрахунках до культурної сфери медичної, без відокремлення останньої. Факт об'єднання культурних збитків з медичною сферою, з господарською вказує на централізацію, уніфікацію життя громадян, підпорядкованість культури партії.

У ході дослідження, за допомогою співставлення архівних матеріалів, преси, обнародованих даних досліджено долю культурних діячів Донбасу, що опинились на окупованій території. Доля інтелігенції регіону, яка працювала на окупованій території тема малодосліджена, у наявності історії окремих діячів, не володіємо повними статистичними даними та інформацією стосовно обвинувачень. Ускладнює розуміння картини репресій, те, що значна частина інтелігенції брала собі псевдоніми, це переважно були артисти, які виступали для військових, працівники редакцій окупаційних газет: журналісти, письменники, фотографи.

Доля митців з поверненням радянської влади склалась по-різному, частина видійшла з окупантами чи виїхала закордон, зокрема Німеччину, частина підпала під репресії, як посібники нацистських окупантів. Аналіз джерел свідчить про «стримані» репресії проти колаборантів – культурних діячів, більшість з яких обрала можливість «спокути провину» службою в

лавах Червоної армії або участю у шефських концертах. Припускаємо, що «стриманістю» репресій радянська влада мовчазно визнавала помилки перед кинutoї напризволяще напередодні війни культурної інтелігенцією Донбасу.

Встановлено, що одним зі специфічних наслідків нацистської окупації на Донбасі було активне релігійне життя, представлене діяльністю чисельних культів та течій, заборонених до війни. Частина з них, відновивши свою діяльність під час окупації (іоанніти, підгорнівці, Істинно-православна церква – група так званого «церковно-монархічного підпілля») вели відкриту антирадянську діяльність, за що активно переслідувалися органами НКГБ. Не маючи на той час можливості та ресурсів тотально контролювати релігійне життя, радянський уряд у центрі та на місцях уніфікував його за допомогою кишенькової РПЦ, загнавши неправославні громади Донбасу в глибоке підпілля, та репресій проти найактивніших служителів культів.

Паралельно з процесами реевакуації відбувалось відновлення культурного простору Донбасу, радянський культурний сценарій на Донбасі продовжився, однак зазнав деяких відозмін. Радянська влада розуміла, що доведеться повертати в першу чергу людей, ідеологічний та культурний контроль над територією регіону, втрачений за роки окупації. Звільнений від окупантів Донбас став полігоном випробовування засобів та методів відновлення культурного життя на окупованих територіях. Процеси реевакуації та відновлення супроводжувались втіленням скорегованого культурного сценарію. Героїзація шахтарської праці та інтернаціоналізм залишились основою, фундаментом культурного сценарію регіону. З визволенням Донбасу фокус з «Всесоюзної кочерки» змістився на глорифікація подій війни та теми відновлення. Культурне відродження Донбасу стало справою республіканського та всесоюзного масштабу. Образ непереможного Донбасу, міфологізація трагічних та героїчних сюжетів боротьби за визволення та відновлювання пропагувалися в літературі, кінематографі, образотворчому мистецтві, втілившись в радянський

відновлювальний культурний сценарій творення особливого та окремішнього регіону – «Донбас ніхто не ставив на коліна».

Отже, події Другої світової війни певною мірою спричинили та поглибили процеси, які перетворили Донбас на своєрідний культурний простір. Національна культура та ідентичність в регіоні напередодні війни були знищені та переформатовані, після визволення регіону з окупації радянська влада повернула собі контроль над культурним простором регіону та відновила культурний сценарій.

Наслідками радянського культурного сценарію стало формування специфічного культурного простору в регіоні, який виконував не лише функції: «вітрини радянськості», «Всесоюзної кочегарки», «локомотиву відродження», а й прославляв та героїзував регіон, наголошуючи на його особливості. Таким чином, завдяки культурному сценарію, що здійснювався в культурному просторі регіону в роки Другої світової війни була сформована специфічна радянська культурна ідентичність в регіоні. Наслідки здійснення радянського культурного сценарію прослідковуються на Донбасі по сьогодні.

Культурні сценарії впорядковують та значно спрощують культурне життя суспільства, але, небезпека полягає в тому, що з іншого боку вони стандартизують мислення. Це може призвести до негативних наслідків у разі, якщо людина опиниться в життєвій ситуації, яка не збігатиметься із звичними культурними умовами. Радянський культурний сценарій на Донбасі в роки Другої світової війни був авторитарним, тому що, як вже зазналось, насаджувався зверху, тоталітарними методами. З часом авторитарність сценарію змінилась саме на авторитетність, яка прослідковується в регіоні сьогодні. Відбувається увічнення радянського наративу, який для частини населення є частиною ідентичності. Зручніше та вигідніше продовжувати старий радянський сценарій, ніж намагатись створити та запропонувати новий. Населення по інерції йде за радянським культурним сценарієм, який прославляє регіон, робить його винятковим.

Авторитетний дискурс в культурі не піддається запереченню, населення сприймає такий дискурс як єдино можливий. Яскраво виражена регіональна культурна ідентичність це риса сталої культури, що інколи може протистояти мобільності, розвитку, що у свою чергу є передумовою для успішного розвитку території. Найбільша загроза полягає в тому, що радянський культурний сценарій створений в регіоні в роки Другої світової війни постійно відводив Донбас від України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 22 червня – 9 травня. Письменники України у Великій Вітчизняній: Бібліографічний довідник. Київ: Рад. письменник, 1980. 383 с.
2. Абакумова В.І. Окупаційний режим та антинацистський Рух опору на Луганщині (1941-1943 рр.). Луганськ, 2004. 214 с.
3. Абакумова В.І. Праця і суспільно-патріотичний рух молоді Донбасу в умовах війни 1941-1945 рр. Луганськ, 2011. 176 с.
4. Автушенко І.Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20-30-ті рр. XX ст.): автореф. дис д-ра. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 20 с.
5. Алфьоров М.А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939-1959 рр.). Донецьк, 2008. 192 с.
6. Андросова С.Л. Культурні процеси в Донбасі в 20–30-ті р р. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 296 с.
7. Анисимов И.В., Кузьмин Г.В. Великая Отечественная война Советского Союза, 1941-1945. Москва: Воениздат, 1952. 190 с.
8. Антонюк Н.В. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939-1941 р р.): автореф. дис. ...д-ра. іст. наук: 07.00.01. Львів, 1999. 33 с.
9. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Москва: Текст. 1993. 303 с.
10. Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. 2-ге вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 872 с.
11. Архівні установи України: Довідник. Т.1. Державні архіви. Київ, 2005. 692 с.
12. Бабаева А.В. Современная западная философия о культурном пространстве. *Серия «Symposium»*: материалы научной конференции Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. Выпуск. 7. URL: <http://anthropology.ru/ru/text/babaeva-av/sovremennaya-zapadnaya-filosofiya-o-kulturnom-prostranstve> (дата звернення: 01.05.2017).

13. Бабушка Л.Д. Феноменологія свята: культурологічний аналіз. *Вісник національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 2007. №1. С. 18-23.
14. Байдебура Б. Земля донецька: новели. Київ; Харків: Укр. держ. вид-во, 1944. 41 с.
15. Барабаш, Ю. В. Інфраструктура Донбасу у 20-х рр. хх ст.: зміни в соціально-виробничій сфері: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2015. 35 с.
16. Бахмутский вестник. 1942. 4 июля.
17. Безклубенко С.Д. Розвиток культури в Українській РСР. Київ: Політвидав України, 1981. 117 с.
18. Беркгоф Карел. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 454 с.
19. Беркгоф Карел. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? *Укр. іст. журн.*, 2005. № 3. С.18-38.
20. Беспощадный П.Г. Избранные стихотворения (Юбил. изд. ко дню 50-летия поэта). Ворошиловград, 1945. 95 с.
21. Бистра М.О., Добров П.В. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни. Донецьк.: Норд-Прес, 2006. 273 с.
22. Бистра М.О., Проценко Є.О. Театральне життя на території Сталінської області в умовах нацистської окупації. *Історичні і політологічні дослідження*, 2008. № 1-2. С.70-76.
23. Бібліотеки Донеччини: сторінки історії. Донецьк, 2003. Вип.2. 28 с.
24. Бобровський А.С., Нікольський В.М. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років / А.С. Бобровський, В.М. Нікольський В.М. Донецьк: Норд-Прес, 2008. 245 с.
25. Богінська І.В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920-30-ті роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2000. 19 с.
26. Богорад Д.И. Будущий Донбасс. Сталино, 1946. 54 с.
27. Боевой путь. 1943. №51 (апрель).

28. Бочковская В.И. Некоторые проблемы взаимодействия традиционной культуры и профессионального искусства. *Обсерватория культуры. Журнал-обозрение*. 2011. №6. С. 105-107.
29. Бондарчук П. Участь віруючих у богослужіннях та відзначенні свят у радянській Україні у повоєнний період. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 15(1). С. 252-266.
30. Большаков И. Советское киноискусство в годы Великой Отечественной войны. Москва: Госкиноиздат, 1950. 215 с.
31. Борщенко Л. До історії Луганського обласного художнього музею: матеріали дослідження. Луганськ: ТОВ «Знання», 2000. 28 с.
32. Боряк Г.В., Дубровіна Л.А. Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни. *Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941-1943). Дослідження: анотований покажчик*. Київ, 2004. С. 36-59.
33. Бровар О.В. Соціальні умови розвитку вугільної промисловості Донбасу (1943-1964 рр.): автореф. дис д-ра. іст. наук. Донецьк, 2010. 37 с.
34. Бублик Т. Шубин у фольклорній та літературній інтерпретаціях (на основі народних переказів і повісті В. Гайдарівського «Мерехтливі зорі») URL: <http://philology.knu.ua/files/library/folklore/35/9.pdf> (дата звернення: 01.08.2017).
35. Буновська К.С. Пожовклі сторінки історії (про газету «Український Донбас» від 25 грудня 1941 р.). *Літопис Донбасу: краєзнавчий збірник*. Донецьк, 2005. Випуск XIII. С. 181–186.
36. Буценко Н.Д. Архивная система Донецкой области: путь в 75 лет. *Архивная Летопись Донбасса*. 2007. № 4. С. 8–10.
37. Буценко Н.Д. История строительства Донецкой областной универсальной научной библиотеки. 1926-1940 гг. *Архивная Летопись Донбасса*. 2006. № 3. С. 28-29.
38. Васильченко А.В. Проектор доктора Геббельса. Кинематографа Третьего рейха. Москва: Вече, 2010. 320 с.

39. Веденеев Д.В. Наследники «Старца Стефана»: течение «подгорновцев» в свете документов спецслужб. Ч.2. URL: <http://pravlife.org/content/nasledniki-starca-stefana-techenie-podgornovcev-v-svete-dokumentov-specsluzhb-chast-2>. (дата звернення: 08.07.2017).
40. Веденеев Д.В. Советские спецслужбы и религиозная сфера освобожденной Украины (1943–1945 гг.). URL: <http://pravlife.org/content/ot-vozhzhdeniya-cerkvi-k-pobede-nad-nacizmom-chast-2> (дата звернення: 09.07.2017).
41. Веденеев Д.В. Особливості діяльності радянських спецслужб у релігійній сфері на визволеній території України (1943-1945 рр.). *Боротьба за Україну в 1943-1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство*. К., 2014. С. 492-502.
42. Веденеев Д.В., Лисенко О.Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943-1945 рр.). *Укр.іст.журн.* 2012. №4. С. 104-126.
43. Веденеев Д.В., Лисенко О.Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Укр. іст. журн.* 2010. № 3. С. 4-29.
44. Величко Ю.В. Тоталітаризм. Екатеринбург, 2016. 94 с.
45. Вергунов В.О., Хижняк В.П. Українські науково-дослідні сільськогосподарські заклади в роки Великої Вітчизняної війни. *Історичні записки: збірник наукових праць*. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. Вип.1. С. 19-25.
46. Верменич Я.В. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз. *Укр.іст.журн.* 2015. №1. С. 108-134.
47. Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. Київ: Інститут історії НАН України, 2015. 69 с.
48. Верменич Я.В., Андрощук О.В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ-ХХІ ст. Київ: Інститут історії НАН України, 2014. 182 с.
49. Весь Мариуполь. РА «Витязь», 2003. 384 с.

50. Вещиков А. Война и вера (Религия и церковь в СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.). *Наука и религия*, 1975. № 1. С. 15–20.
51. Видатні вчені Національної Академії Наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів–кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського (1918–1998). Путівник. Київ, 1998. 275 с.
52. Вишиванюк О.Г. Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944-1953 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 2006. 20 с.
53. Відбудова. 1942. 29 жовтня.
54. Во славу Родины. 6 липня 1941 р.
55. Во славу Родины. 13 липня 1941 р.
56. Во славу Родины. 26 липня 1941 р.
57. Во славу Родины. 27 липня 1941 р.
58. Во славу Родины. 15 вересня 1941 р.
59. Во славу Родины. 17 вересня 1941 р.
60. Во славу Родины. 5 жовтня 1941 р.
61. Волошенюк О. «Симфонія Донбасу» - перший український звуковий документальний фільм: історична реконструкція. *Студії мистецтвознавчі*, 2014. №1. С. 55-60.
62. Волошин Ю.В. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941 – 1944 рр.). Полтава, 1997. 127 с.
63. Вороніна М. Гендерно-ментальні особливості розвитку Донбасу в 20-30-ті роки 20-го століття. *Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії»* / Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво фонду імені Генріха Бьолля. Київ, 2015. 228 с.
64. Воронов В.І. Джерелознавство історії України: курс лекцій. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. 336 с.
65. Вронська Т.В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943-1945). Київ: Без вид., 1995. 83 с.

66. Всесоюзная перепись населения 1926 года. / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, 1929. Том XIII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность. 472 с.
67. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю.А. Полякова. Москва: Наука, 1992. 256 с.
68. Гаевой А.И. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области. Москва: Госполитиздат, 1944. 46 с.
69. Гайдабура В.М. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... д-ра мистецтвознав.: 17.00.01. Київ, 1999. 36 с.
70. Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах. Київ, 1998. 224 с.
71. Гайдабура В.М. Театр між Гітлером і Сталіним. Київ, 2004. 317 с.
72. Гайдабура В. Учні мельпомени в часи пітьми. *Український театр*. 2001. № 4-5. С. 6.
73. Гайдарівський В. Мерехтливі зорі. *А світ такий гарний...: оповідання*. Буенос-Айрес, 1962. С. 5-63.
74. Галкин К.Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР. Москва: Сов. наука, 1958. 176 с.
75. Гедз В.А. Деякі аспекти музейно-арівного дослідження повідомлень Надзвичайної державної комісії з виявлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників на теренах України. *Боротьба за Україну в 1943-1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство*. Київ, 2014. С. 562 – 570.
76. Герасимова М.С. Повсякденне життя Донбасу в 1945–1953 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. Донецьк, 2007. 265 с.
77. Голос Донбасса. 1943. 25 июня.

78. Глухий О.М. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу. М., 1942. 38 с.
79. Глушко Т.М. Історія архівної справи в Донбасі у 1920-х-1930-х роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2001. 18 с.
80. Глущенко О.А. Релігійне питання на Луганщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). *Історичні записки: Збірник наукових праць*. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. Вип.8. С. 19-26.
81. Голомшток И.Н. Тоталитарное искусство. Москва: Галарт, 1994. 296 с.
82. Голос Донбаса. 1943. 23 липня.
83. Гонимов И. Старая Юзовка. Сталино: Сталинское областное издательство. 1955. 229 с.
84. Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941-1944 рр. / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2014. 151 с.
85. Горбатов, Б. Л. Донбасс: роман. Донецк: Донбас, 1984. 398 с.
86. Горбатов, Б. Л. Непокоренные; Алексей Куликов, боец; Письма к товарищу: повесть, публицистика. Донецк: Донбас, 1987. 184 с.
87. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні. *Укр. іст. журн.* 1998. № 3. С.107-119.
88. Гордієнко Г.М. Освіта і культура в Україні в умовах нацистської окупації. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2015. Вип.92. С. 47-52.
89. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939-вересень 1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 189 с.
90. Горчакова Е.П. Исповедь перед Богом. Донецк: Каштан, 2006. 192 с.
91. Горчакова Е.П. Размышления в затянувшемся антракте. Донецк: изд-во Донецкой организации Союза писателей Украины, 1999. 134 с.
92. Гракина Э.И. Ученые фронта, 1941 – 1945 / Э.И. Гракина; Отв. ред. Б.В. Левшин; Акад. наук СССР. Отд-ние истории. Москва: Наука, 1989. 255 с.

93. Гречанівська П.Е. Культурологія: термінологічний словник. Київ: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2015. 439 с.
94. «Греческая операция». *Греки и славяне: 1000 лет. Международный литературно-художественный, историко-просветительский и историко-религиозный журнал*. Донецк. 1997. №1. С. 134-139.
95. Григорьева Н. Репрезентация труда в советских фильмах конца 1920-1930-х гг. *Советская власть и медиа*. Санкт-Петербург, 2006. С. 464-481.
96. Гришина Н.В. Жизненный сценарий: культурные и личностные детерминанты. *Современные прикладные направления и проблемы психологии*, 2010. URL: <https://psihologia.biz/psihologiya-psihologiya-obschaya/sovremennyye-prikladnyie-napravleniya.html> (дата звернення: 15.07.2017).
97. Грищенко М.М. Народна допомога школі. Київ: Радянська школа, 1948. 76 с.
98. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). Донецьк: ДонНУ, 2010. 419 с.
99. Грідіна І.М. Зображальні джерела в дослідженні духовного життя населення України в роки Другої світової війни. *Гілея*. Київ, 2010. №34. С. 135-144.
100. Грідіна І.М. Освітнянський фронт війни на Сході України. *Вісник Маріупольського державного університету серія: Історія. Політологія*. Маріуполь, 2016. Вип.16. С. 200-208.
101. Грідіна І.М. Політичний гумор на сторінках окупаційної преси Донбасу. *Нові сторінки історії Донбасу*. Донецьк, 2010. №19. С.49-61.
102. Грідіна І.М. Православні віруючі України у роки Другої світової війни. Донецьк: Норд – Прес, 2006. 212 с.
103. Грідіна І.М. Релігійна політика Сталіна під час Другої світової війни. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, 2005. № 1. С. 141 – 151.

104. Грідіна І.М., Добров П.В. Церковне життя Донецька в роки війни (1941–1945). *Історія очима молодих дослідників: Збірник наукових праць*. Донецьк, 1999. Т.1. С.163-166.
105. Грідіна І., Проценко Є. Політична карикатура на сторінках окупаційної преси Донбасу. Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Кн. 27. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С.201-209.
106. Грімстед К.П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. Київ, Львів: Червона калина, 1991. 120 с.
107. Грімстед П.К., Боряк Г. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни. *Пам'ятки України*. 1994. № 3-6. С. 94-100.
108. Гуменюк А.І. Народне хореографічне мистецтво України. Київ: Вид-во Акад. Наук УРСР, 1963. 235 с.
109. Гуров К.І. Фашистський розбій на Україні. Москва, 1942. 47 с.
110. Гусинський Г.О. Музеї Донеччини. *Укр. іст. журн*. 1967. № 11. С. 45–47.
111. Дадаев К.Д., Колот А.В. Народное образование в Ворошиловградской области к 40-летию Великого октября. Ворошиловград, 1957. 46 с.
112. ДАДО. Ф.П.- 326. Оп.1.Спр.1898. 25 арк.
113. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.22. 58 арк.
114. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.27. 75 арк.
115. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.91. 40 арк.
116. ДАДО. Ф.П.-326 .Оп.2. Спр.173. 82 арк.
117. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.443. 108 арк.
118. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.744. 55 арк.
119. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.1056. 60 арк.
120. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.1070 а. 26 арк.
121. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.1072. 175 арк.
122. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.1073. 212 арк.
123. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.1074. 34 арк.

124. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.4. Спр.270. 198 арк.
125. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.4. Спр.376. 38 арк.
126. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.4. Спр.500. 209 арк.
127. ДАДО. Ф.П. - 4249. Оп.2. Спр.885. 3 арк.
128. ДАДО. Ф.П. - 4249. Оп.2. Спр. 886. 28 арк.
129. ДАДО. Ф.П. - 4249. Оп.2. Спр. 888. 13 арк.
130. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.2. 141 арк.
131. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.3. 280 арк.
132. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.4. 175 арк.
133. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.5. 280 арк.
134. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.5а. 160 арк.
135. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.6. 160 арк.
136. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.7. 131 арк.
137. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.8. 132 арк.
138. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.9. 127 арк.
139. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.10. 132 арк.
140. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.12. 5 арк.
141. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.13. 106 арк.
142. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.14. 26 арк.
143. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.17. 60 арк.
144. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.18. 76 арк.
145. ДАДО. Ф.Р-1595. Оп.1. Спр.1. 36 арк.
146. ДАДО. Ф.Р-1595. Оп.1. Спр.4. 25 арк.
147. ДАДО. Ф.Р-1595. Оп.1. Спр. 6. 10 арк.
148. ДАДО. Ф.Р-1595. Оп.1. Спр.7. 7 арк.
149. ДАДО. Ф.Р-1595. Оп.1. Спр. 12. 30 арк.
150. ДАДО. Ф.Р-2491. Оп.1. Спр.1. 32 арк.
151. ДАДО, Ф.Р.3002.Оп.1. Спр.67. 44 арк.
152. ДАДО, Ф.Р.3002.Оп.1. Спр.68. 38 арк.
153. ДАДО, Ф.Р.3002.Оп.1. Спр.81. 3 арк.

154. ДАДО, Ф.Р.3002.Оп.1. Спр. 179. 2 арк.
155. ДАДО. Ф.Р-3029. Оп.1. Спр.48. 15 арк.
156. ДАДО. Ф.Р-3029. Оп.1. Спр.55. 18 арк.
157. ДАДО. Ф.Р-4022. Оп.1. Спр.1. 39 арк.
158. ДАДО. Ф.Р-4022. Оп.1. Спр.2. 135 арк.
159. ДАДО. Ф.Р-4674. Оп.1. Спр.1. 444 арк.
160. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.1. 25 арк.
161. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.2. 26 арк.
162. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.3. 76 арк.
163. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.3а. 34 арк.
164. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.4. 18 арк.
165. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.5. 76 арк.
166. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.6. 265 арк.
167. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.7. 210 арк.
168. ДАДО. Ф.Р-4982. Оп.1. Спр.1. 218 арк.
169. ДАДО. Ф.Р-4982. Оп.1. Спр. 3. 80 арк.
170. ДАДО. Ф.Р-5381. Оп.1. Спр.3. 6 арк.
171. ДАДО. Ф.Р-5381. Оп.1. Спр.7. 9 арк.
172. ДАДО. Ф.Р-5381. Оп.1. Спр.9. 4 арк.
173. ДАДО. Ф.Р-5381. Оп.1. Спр.10. 44 арк.
174. ДАДО, Ф.Р.5827.Оп.1. Спр.52. 4 арк.
175. ДАДО, Ф.Р.5827.Оп.1. Спр.355. 9 арк.
176. ДАДО. Ф.Р-6403. Оп.1. Спр. 3. 85 арк.
177. ДАДО. Ф.Р-6403. Оп.1. Спр. 5. 109 арк.
178. ДАДО. Ф.Р-6403. Оп.1. Спр. 6. 299 арк.
179. ДАДО. Ф.Р-6403. Оп.1. Спр.9. 89 арк.
180. ДАДО. Ф.Р-6403. Оп.1. Спр. 13. 203 арк.
181. ДАДО. Ф.Р-6417. Оп.1. Спр.5. 39 арк.
182. ДАДО. Ф.Р-6417. Оп.1. Спр.7. 328 арк.
183. ДАДО. Ф.Р-6790. Оп.1. Спр.2. 50 арк.

184. ДАДО. Ф.Р-6790. Оп.1. Спр.3. 13 арк.
185. ДАДО. Ф.Р-6802. Оп.1. Спр.1. 13 арк.
186. ДАДО. Ф.Р-6802. Оп.1. Спр.9. 5 арк.
187. ДАЛО. Ф.П.179. Оп.1. Спр. 96, 40 арк.
188. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.206. 33 арк.
189. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.208. 35 арк.
190. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.214. 36 арк.
191. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.217. 52 арк.
192. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.218. 36 арк.
193. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.223. 62 арк.
194. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.228. 41 арк.
195. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.235. 65 арк.
196. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.243. 25 арк.
197. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.256. 58 арк.
198. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.262. 65 арк.
199. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.262а. 53 арк.
200. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.264. 136 арк.
201. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.265. 124 арк.
202. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.271. 75 арк.
203. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.292. 222 арк.
204. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.304. 20 арк.
205. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.338. 77 арк.
206. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.372. 46 арк.
207. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.427. 46 арк.
208. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.462. 54 арк.
209. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.483. 53 арк.
210. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр.15. 115 арк.
211. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3.Спр.22. 193 арк.
212. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр.93. 50 арк.
213. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр. 87. 224 арк.

- 214. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр. 135. 97 арк.
- 215. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр. 136. 169 арк.
- 216. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр. 235. 74 арк.
- 217. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр. 236. 86 арк.
- 218. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр.237. 249 арк.
- 219. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр. 238. 77 арк.
- 220. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр. 239. 120 арк.
- 221. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр. 246. 79 арк.
- 222. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр.247. 42 арк.
- 223. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр.249. 193 арк.
- 224. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр. 307. 31 арк.
- 225. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр. 372. 195 арк.
- 226. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр. 375. 159 арк.
- 227. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр.383. 74 арк.
- 228. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр.384. 223 арк.
- 229. ДАЛО. Ф.П-179. Оп3. Спр.385. 196 арк.
- 230. ДАЛО. Ф.Р- 917. Оп.1. Спр. 96. 45 арк.
- 231. ДАЛО. Ф.Р- 917. Оп.1. Спр. 103. 64 арк.
- 232. ДАЛО. Ф.Р- 917. Оп.1. Спр. 105. 67 арк.
- 233. ДАЛО. Ф.Р- 1145. Оп. 1. Спр. 1. 27 арк.
- 234. ДАЛО. Ф.Р- 1145. Оп. 1.Спр.2. 15 арк.
- 235. ДАЛО. Ф.Р- 1145. Оп. 1. Спр. 3. 120 арк.
- 236. ДАЛО. Ф.Р- 1145. Оп. 2. Спр.2. 94 арк.
- 237. ДАЛО. Ф.Р- 1145. Оп. 2. Спр.4. 25 арк.
- 238. ДАЛО. Ф.Р- 1717. Оп.1. Спр.4. 10 арк.
- 239. ДАЛО. Ф.Р- 2011. Оп.1. Спр.2. 15 арк.
- 240. ДАЛО. Ф.Р- 2011. Оп.1.Спр.3. 48 арк.
- 241. ДАЛО. Ф.Р- 2011. Оп.1.Спр.4. 55 арк.
- 242. ДАЛО. Ф.Р- 2011. Оп.1.Спр.5. 22 арк.
- 243. ДАЛО. Ф.Р- 2011. Оп.1. Спр. 7. 107 арк.

244. ДАЛО. Ф.Р- 2428. Оп.1. Спр.1. 30 арк.
245. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.1. 101 арк.
246. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.10.. 45 арк.
247. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.12. 49 арк.
248. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.14. 24 арк.
249. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.23. 42 арк.
250. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.33. 30 арк.
251. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.34. 64 арк.
252. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.36. 40 арк.
253. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр. 40. 50 арк.
254. ДАЛО. Ф.Р-2626. Оп.1. Спр.2. 29 арк.
255. ДАЛО. Ф.Р- 2660. Оп.1. Спр.2. 19 арк.
256. ДАЛО. Ф.Р-2673. Оп.1. Спр.1. 13 арк.
257. ДАЛО. Ф.Р-2673. Оп.1. Спр.2. 68 арк.
258. ДАЛО. Ф.Р-2673. Оп.1. Спр.2а. 34 арк.
259. ДАЛО. Ф.Р-2673. Оп.1. Спр.3. 16 арк.
260. ДАЛО. Ф.Р-2673. Оп.1. Спр.4. 68 арк.
261. ДАЛО. Ф.Р- 2686. Оп.1. Спр. 1. 111 арк.
262. ДАЛО. Ф.Р- 2686. Оп.1. Спр. 5. 45 арк.
263. ДАЛО. Ф.Р-2730. Оп.1. Спр. 1. 5 арк.
264. ДАЛО. Ф.Р-2730. Оп.1. Спр. 5. 23 арк.
265. ДАЛО. Ф.Р-2730. Оп.1. Спр.6. 13 арк.
266. Даниленко В. М., Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). Київ: Наук. думка, 1991. 96 с.
267. Данілова І. Комуністична ідеологія і боротьба з протестантизмом у післявоєнній Україні (середина 1940-х-1950-ті рр.). *Україна ХХ ст...: Культура, ідеологія, політика: Зб.ст.* / НАН України. Інститут історії НАН України. Київ, 2008. Вип.14. С. 194-204.
268. Дацків І.Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни. Тернопіль, 2001. 169 с.

269. Двадцать пять лет исторической науки в СССР; Сб. ст. Москва, 1942. 288 с.
270. Дзюба І.М. Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 78 с.
271. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. 276 с.
272. Денисенко Г.Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 289 с.
273. Державний архів Донецької області: Путівник. Донецьк-Київ, 2007. 409 с.
274. Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни. Донецьк: ДонНУ, 2011. 236 с.
275. Добров П.В., Есип І.М. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Донецк, 2000. 240 с.
276. Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Известные и неизвестные страницы истории. Донецк: АОЗТ «Издательство «Донетчина», 2008. 432 с.
277. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сб. документов и материалов. Донецк: Донбас, 1980. 311 с.
278. Донецк в лицах. / Гл. ред. Н. Бирчакова. Донецк, 2004. Т.2. 345 с.
279. Донецкий вестник. 1941. 21 июня.
280. Донецкий вестник. 1941. 15 ноября.
281. Донецкий вестник. 1941. 27 ноября.
282. Донецкий вестник. 1941. 11 декабря.
283. Донецкий вестник. 1941. 23 декабря.
284. Донецкий вестник. 1942. 3 января.
285. Донецкий вестник. 1942. 22 февраля.
286. Донецкий вестник. 1942. 19 марта.

287. Донецкий вестник. 1942. 22 марта.
288. Донецкий вестник. 1942. 19 апреля.
289. Донецкий вестник. 1942. 16 июня.
290. Донецкий вестник. 1942. 25 июня.
291. Донецкий вестник. 1942. 28 июня.
292. Донецкий вестник. 1942. 2 июля.
293. Донецкий вестник. 1942. 6 сентября
294. Донецкий вестник. 1942. 3 ноября.
295. Донецкий вестник. 1942. 6 ноября.
296. Донецкий вестник. 1942. 29 декабря.
297. Донецкий вестник. 1943. 1 января.
298. Донецкий вестник. 1943. 4 января.
299. Донецкий вестник. 1943. 19 марта.
300. Донецкий вестник. 1943. 25 апреля.
301. Донецкий вестник. 1943. 27 июня.
302. Донецкий вестник. 1943. 30 июня.
303. Донецкий вестник. 1943. 14 июля.
304. Донецкий вестник. 1943. 8 августа.
305. Донецький національний університет / Ред. кол.: В.П. Шевченко (відповід. ред.) та ін. Донецьк: Норд-Пресс, 2002. 340 с.
306. Достижения советской власти за 40 лет в цифрах. Стат. сб. Москва: Гос. стат. изд-во, 1957. 370 с.
307. Друга світова війна як виклик для української історіографії. *Україна модерна*. К., 2008. №2. С.13-59.
308. Дубина К.К. Варвары двадцатого века. Саратов: Укрвидав, 1942. 16 с.
309. Дубровіна Л.А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті. Київ, 2009. 530 с.
310. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / НАН України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису. Київ, 2009. 530 с.

311. Дутчак Г.О. Державна політика в Україні у галузі театрального мистецтва (1917–2000 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2004. 20 с.
312. Емченко Г.Я. Годы суворых испытаний (Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны (июнь 1941–1945 гг.). Луганск: Луганское областное изд-во, 1961. 205 с.
313. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9. П-С. 944 с.
314. Естетика кіномистецтва: дослідження, статті, лекції / С. Ейзенштейн; [упоряд., вступ. ст. та прим. Ю.С. Левіна]. Київ: Мистецтво, 1978. 310 с.
315. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944) у світлі німецьких документів. Київ: Наук. думка, 2008. 272 с.
316. Жигло В.В. Документи державних архівів України з історії окупаційного режиму у зоні військового управління (1941-1943 рр.). Харків: ХНАМГ, 2012. 172 с.
317. Жукова А.Є., Журов Г.В. Українське радянське кіномистецтво. 1930 – 1941 рр. Київ, 1959. 232 с.
318. За коллективный стахановский труд / под ред. Ф. Байдаченко. Сталіно: Сталинское областное издательство, 1952. 124 с.
319. Заболотна Т. Інтелігенція у місцевих органах влади в роки нацистської окупації: історіографія проблеми. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст.* / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип.13. С. 40-53.
320. Забужко О. Мова і влада. *Дніпро*. 1990. №11. С. 12.
321. Задорожна Л. Стан шкільної освіти в період німецької окупації 1941 – 1943 рр. (на прикладі м. Дніпропетровська). *Історія в школі*, 2001. № 11–12. С.23-29.

322. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943–1953 р р.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1995. 21 с.
323. Захаров І.З., Маїн В.М. Допомога братніх республік у відбудові культурних і наукових закладів України (1943-1945 рр.). *Укр.іст.журн.*1979. №7. С.60-66.
324. Захарченко М.І. Радіостанції Радянської України в роки війни. *Укр. іст. журн.* 1980. № 6. С. 61–65.
325. Зверства немецко-фашистских захватчиков. Документы. Москва: Военное издательство народного комиссариата обороны, 1943. Вып. 7. 88 с.
326. Зеленская Л.И. Театр – любовь моя... Из истории любительского театра Краматорська. Краматорськ, 2004. 1147 с.
327. Зенин И. Чудесная новь. Сталино: Сталинское областное издательство, 1950. 91 с.
328. Зиновьева В.М. Чтобы жизнь продолжалась: Приазовье в период оккупации 1941-1943. Мариуполь, 2004. 508 с.
329. Зніщенко М.П. Становлення та розвиток публічних бібліотек для дітей в Україні (1900-1939 рр.): автореф. дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1998. 16 с.
330. Золотоверхий І.Д. Розвиток культури за роки радянської влади. Київ: Укрполітвидав, 1947. 30 с.
331. Иванов В.В. Методология исторической науки. Москва: Высш. шк., 1985. 168 с.
332. Ионов А.В. Поет душа шахтерская: Песни, сказы, частушки, пословицы, поговорки. Донецк: Донбасс, 1969. 238 с.
333. История второй мировой войны 1939-1945. Т.9. Освобождение территории СССР и европейских стран. Война на Тихом океане и в Азии. М.: Воениздат, 1978. 574 с.
334. История Луганского края: Учебное пособие / Ефремов А.С., Курило В.С., Бровченко И.Ю., Климов А.А., Красильников К.И., Семистяга В.Ф., Подов В.И. Луганск: Альма-матер, 2003. 432 с.

335. История русской советской музыки: 1941-1945. Москва, 1959. Т.3. 457 с.
336. История советского драматического театра: В 6 т. Т.5.: 1941-1953. Москва: Наука, 1969. 736 с.
337. История советской радиожурналистики, 1917-1945: документы, тексты, воспоминания. Москва: МГУ, 1991. 434 с.
338. Источниковедение истории СССР. Учебник. / Под ред. Д.И.Ковальченко. Москва, 1981. 496 с.
339. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева; Рос. гос. гуманит. ун-т, Ин-т «Открытое общество». Москва, 1998. 701 с.
340. Истфак и время: 70 лет историческому факультету ЛНПУ имени Тараса Шевченко. Луганск: Знання, 2004. 190 с.
341. Иванов О.Ф., Романько В. Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів «фонду Розенберга». *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія*. Київ: ВПЦ Київський університет, 2003. Вип.65-66. С. 31 – 34.
342. Ігнатченко І.Г. Особливості реалізації державної політики України у сфері культури: сучасний стан та світові стандарти. *Теорія і практика правознавства: електрон. наук. фах. вид. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Х., 2013. Вип. 1. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=tipp_2013_1_16 (дата звернення: 22.07.2017).
343. Іонов О.В. Злочинства німців у Донбасі. Київ: Політвидав України, 1955. 37 с.
344. Ісайкіна О.Д. Побут і дозволя міського населення України в повоєнний період (1945–1955 р р.). Переяслав-Хмельницький, 2005. 240 с.

345. Ісіченко С.В. Діяльність Ради у справах Руської православної церкви (в сер. 1940–х – сер. 1950–х років (на матеріалах Донбасу). *Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей*. Донецьк, ДонНУ, 2009. Кн. 17/18. С. 192–200.
346. Історичне джерелознавство: Підручник / Авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко; Гол. ред. С. В. Головка. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
347. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 992 с.
348. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Луганська область. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 940 с.
349. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / Редкол: А.Колодний (голова) та ін. Київ: Світ Знань, 2002. Т.5. Протестантизм в Україні. 424 с.
350. Історія українського радянського кіно. 1939-1945 рр. Київ, 1987. Т.2. 214 с.
351. Історія українського кіно. Київ, 2016. Т.2.: 1930-1945. 448 с.
352. Історія української культури / За загал. ред. І. Крип'якевича. Київ: Либідь, 2002. 656 с.
353. Історія українського мистецтва: у 5 т. Київ, 2007. Т. 5: Мистецтво ХХ століття. 1048 с.
354. Кабанов В.В. Источниковедение истории Советского общества: курс лекций. Москва: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1997. 385 с.
355. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ, 2004. 496 с.
356. Калашнікова В.Є. Втрати архівних фондів України в роки Другої світової війни. *Історичні і політологічні дослідження*. 2007. №1/2. С. 74–79.
357. Карманный словарь атеиста. Москва: Политиздат, 1975. 287 с.
358. Касперович В.М. Адміністративно-командне керівництво важкою. промисловістю Донбасу у 1938-червні 1941 років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2002. 19 с.

359. Кашеварова Н., Мамолетова Н. Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из Киевских собраний. Киев, 2006. 578 с.
360. Київ: війна, влада, суспільство. 1939-1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). Темпора, Київ, 2014. 864 с.
361. Кігінько Р.І. Розквіт культури Донецького краю. Сталіно: Донбас, 1960. 36 с.
362. Кінолітопис. Анатований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (1939-1945). Київ, 2005. 188 с.
363. Кінофільм «Велике життя», СРСР, 1939 р. Режисер Леонід Луков URL: <https://www.youtube.com/watch?v=WXa5RFGzuxA> (дата звернення: 24.09.2016).
364. Кінофільм «Велике життя», СРСР, 2 серія, 1946 р. Режисер Леонід Луков URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-lRa3LX64s> (дата звернення: 04.11.2016).
365. Кінофільм «Виборгська сторона», СРСР, 1938 р. Режисери Григорій Козинцев, Леонід Трауберг URL: <https://youtu.be/S1UgVfmXcEQ> (дата звернення: 16.09.2016).
366. Кінофільм. «Вічний жид», Німеччина, 1940 р. Режисер Фріц Хіплер URL: https://www.youtube.com/watch?v=_7Oxifal3kQ (дата звернення: 06.11.2016).
367. Кінофільм. «Ентузіазм: Симфонія Донбасу», 1930 р., Режисер Дзига Вертов URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Wd4wcz1Z1iE> (дата звернення: 30.09.2016).
368. Кінофільм. «Жид Зюсс», Німеччина, 1940 р. Режисер Файт Харлан URL: <https://www.youtube.com/watch?v=o-4kPpZSx5c&bpctr=1528829931> (дата звернення: 07.08.2016).

369. Кінофільм «Повернення Максима», СРСР, 1937 р. Режисери Григорій Козинцев, Леонід Трауберг URL: <https://youtu.be/mGE26MtfZS8> (дата звернення: 14.12.2016).
370. Кінофільм «Це було в Донбасі», СРСР, 1945 р. Режисер – Леонід Луков URL: <https://www.youtube.com/watch?v=StrptnbGzu8> (дата звернення: 23.07.2016).
371. Кінофільм «Юність Максима», СРСР, 1934 р. Режисери – Григорій Козинцев, Леонід Трауберг URL: https://www.youtube.com/watch?v=LDNtsGz_L_8 (дата звернення: 01.07.2016).
372. Климов А.О. Велика Вітчизняна війна і Луганщина. *Історичні і політологічні дослідження*. 2005. №1 (23). С. 38-44.
373. Климов А.О. Історичні краєзнавчі розвідки. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 368 с.
374. Климов А.О. Луганський педагогічний університет імені Тараса Шевченка. 1923-1998. Історичний нарис. Луганськ: ВАТ «ЛЮД», 1998. 82 с.
375. Климов А.О. Луганщина під час німецько-нацистської навали: краєзнавчий аспект. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка*. 2003. №6(62). С. 215-222.
376. Клоков В.І., Кулик І.Г., Слинько І.І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Київ: Вид-во Акад. наук УРСР, 1957. 220 с.
377. Клочко Т.Н., Ключнева И.Н. К 90-летию Луганского областного краеведческого музея. *Летопись. 1920-2010*. Луганск, 2010. 80 с.
378. Ковалевська О. Візуальні студії в системі сучасного соціогуманітарного знання. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2016. Вип. 26. С. 208-237.
379. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» (1941-1944 р р.). *Укр. іст. журн*. 1993. № 11 – 12. С. 15-38.
380. Коваль М.В. Доля цінностей української культури, або залишковий принцип евакуації 1941-1942 р р. *Українська культура*. 1994. № 9-10. С. 30-31.

381. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять. *Укр. іст. журн.* 2000. № 3. С. 3-21.
382. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.). Історіософські нотатки. Київ, 1999. 75 с.
383. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика. *Укр. іст. журн.* 1995. №3. С.3-22.
384. Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки. *Укр. іст. журн.* 2002. № 1. С.3-26.
385. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ: Вища школа, 1995. 194 с.
386. Коваль М.В. Україна крізь віки: У 15 т. Т. 12: Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945). Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.
387. Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів. *Укр. іст. журн.* 1993. № 9. С. 13-28.
388. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війні 1939-1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення. Київ: Без вид., 1994. 58 с.
389. Козлова Н.Н. Социально-историческая антропология: Учебник. Москва, 1998. 192 с.
390. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей. *Укр. іст. журн.* 2002. №1. С.26-37.
391. Колодко Арсен. Українська мультиплікація як самобутній вид образотворчого мистецтва. *Серія мистецтвознавча.* 2014. №5. С. 1027- 1034.
392. Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: зб. ст.* Київ, 2008. Вип. 14. С.259-264.
393. Комарніцький О.Б. Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20-30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. 40 с.

394. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1998-1986). Москва, 1985. Т.7. (1938–1945). 208 с.
395. Корниенко И.С. Киноискусство Советской Украины. Страницы истории. Москва, 1975. 240 с.
396. Корнилов В. Фашистская «Украинизация» Донбасса: по материалам оккупационной прессы. *Історичні і політологічні дослідження*. 2009. № 1. С. 94–100.
397. Корнієнко І.С. Півстоліття українського радянського кіно. Київ, 1970. 226 с.
398. Король В.Ю., Мошик І.В. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції. *Трибуна*. 1997. № 9-10. С. 34-35.
399. Косик В.М. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. 659 с.
400. Кот С. Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії. *Київ*. 1993. № 6. С. 152-155.
401. Коцаренко В.Ф. Краматорская быль. Краматорск; Славянск., 2002. 175 с.
402. Краматорская газета. 1942. 28 октября.
403. Красицьникова О.В. Історія українського театру ХХ сторіччя. Київ: Либідь, 1999. 208 с.
404. Красное знамя. 1944. 28 января.
405. Кривошеев С. Фашизм і церква. *Людина і світ*. 1975. № 5. С. 3-6.
406. Кринко Е.Ф., Тажидинова И.Г., Хлынина Т.П. Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг.: жизнь в условиях социальных трансформаций / Е.Ф. Кринко, И.Г. Тажидинова, Т.П. Хлынина. Ростов н/Д: Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. 360 с.

407. Кром М.М. Историческая антропология: Учебное пособие. Санкт-Петербург; Москва: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге; Квадрига, 2010. 214 с.
408. Крыжная Ж.П. Архітектура довоєнного Сталино. *Літопис Донбасу*. № 13. Донецк, 2005. №13. С. 7–10.
409. Кто есть кто в Донецке. 1999. Биограф. справочник / Авт.-сост. и рук. авт. коллектива Е.А. Малаха. Донецк: Интерхоббиэкспо, 2000. 264 с.
410. Кузьменко В.В., Москалец М.М. Документи фонду радіостанції «Радянська Україна» як джерело з історії Другої світової війни 1941 – 1945 рр. *Архіви України*. 1982. С. 44-48.
411. Кулик О.О. Донецький обласний український музично-драматичний театр імені Артема. Київ: Мистецтво, 1987. 133 с.
412. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр. Збірник документів. Том I. (1917-червень 1941 рр.). Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1960. 880 с.
413. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. Збірник документів. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961. Том II. (червень 1941 – 1960 рр.). 662 с.
414. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928-червень 1941 р. Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1986. 415 с.
415. Культурне будівництво в Українській РСР. 1941-1950. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1989. 574 с.
416. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII-XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 813 с.

417. Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 720 с.
418. Курилишин К.М. Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації 1939-1944 р р.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2008. 18 с.
419. Курило В.С. Розвиток професійно-технічної освіти в Донбасі з середини 30-х до кінця 80-х років ХХ століття. *Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка*. 2004. №8(76). С. 184-192.
420. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. Пер. з англ. Галина Кьорян, Вячеслав Агєєв. Передм. Григорія Немирі. Київ: «Основи», 2002. 510 с.
421. Ладивір І.І. Вклад учених АН УРСР в перемогу над фашистською Німеччиною. Київ: Наукова думка, 1970. 105 с.
422. Лазуткіна А.В. Нацистська модель релігійного життя на окупованих східних територіях (на матеріалах Донбасу). *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. №3. С. 31-39.
423. Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 р р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2005. 236 с.
424. Лебедева В.П., Узбек Е.А., Дзюбенко Н.А. «Месть. Мы были. Будем Мы». «Грецеская операция» НКВД в Харькове. Харьков: Тимченко А.Н., 2009. 672 с.
425. Леви-Строс К. Структурная антропология. Москва, 1985. 535 с.
426. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. Київ: Політвидав України, 1974. 697 с.
427. Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України. *Укр. іст. журн.* 1990. № 10. С. 81 – 86.

428. Лисенко О.Є. Деякі проблеми джерельного забезпечення досліджень історії України періоду Другої світової війни. *Архіви України*. 2010. № 2(268). С. 7-16.
429. Лисенко О. Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* 2009. Вип. 12. С. 7-18.
430. Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Укр. іст. журн.* 2011. №4. С. 165-194.
431. Лисенко О. Українська історіографія II світової війни: між закономірністю і парадоксом. *Україна-Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнар. наук. конф. Київ—Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. С. 143-156.*
432. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. Київ: Основа, 1998. 391 с.
433. Лисенко Ф.І. Героїзм радянського вчительства та школярів у Великій Вітчизняній війні (із спогадів). *Радянська школа*. 1947. № 6. С. 40-48.
434. Лихолобова З. «Великий терор» 1937–1938 років у Донбасі: втрати інтелігенції. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ. 2007. Вип. 16(1). С. 466–480.
435. Лотман Ю.М. Об искусстве: Структура художественного текста. Семиотика кино и проблемы киноэстететики. Статьи. Заметки. Выступления (1962-1993). Москва: Искусство, 1998. 704 с.
436. Луганщина в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов / Ред. В.В. Шевченко и др. Донецк: Донбасс, 1969. 376 с.
437. Лужницький Г.М. Український театр: В 2 т. Львів, 2004. Т.1.: Наукові праці. 343 с.
438. Лужницький Г.М. Український театр: В 2 т. Львів, 2004. Т.2.: Статті, рецензії. 359 с.

439. Ляшенко Г.П. Успіхи культурного будівництва в Донбасі в післявоєнні роки (1943-1950 р р.). Донецьк, 1968. 90 с.
440. Майборода В. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985). Київ: Либідь, 1992. 196 с.
441. Майборода С. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917-1959 р р.). Київ: Либідь, 2000. 308 с.
442. Максакова Л.В. В рядах воюющего народа. Москва: Мысль. 1965. 124 с.
443. Малезик Д.І. Творча інтелігенція Української РСР в повоєнний період (1945-1953рр.) : дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 2011. 253 с.
444. Малолєтова Н., Дубровіна Л. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941-1943). *Бібліотечний вісник*. 2001. №3. С. 13.
445. Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20 – 30 рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. Донецьк, 2006. 20 с.
446. Мариуполь и его окрестности: взгляд из ХХІ века. Мариуполь, 2008. 428 с.
447. Мармілова О.С. Джерела вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Вінниця, 2017. 297 с.
448. Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939-1945 рр. Київ: Інститут історії України, 2018. 268 с.
449. Мельник Я. Регіональна культура як предмет наукового дослідження. *Народна творчість та етнографія*. 2013. № 3. С. 81–84.
450. Минц И. Великая Отечественная война Советского Союза. Москва: Госполитиздат, 1947. 72 с.
451. Миронченко В.Я. Інформаційне радіомовлення на Україні. Київ, 1985. 107 с.
452. Михайлюк М.В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві. *Укр. іст. журн*. 2006. №1. С.131-144.

453. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України в 1941-1944 рр. Київ, 2006. 223 с.
454. Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма. Москва: Центрполиграф, 2010. 175 с.
455. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст): У 3-х кн. Київ: Ін-т історії України, 1994. Кн.3. 153 с.
456. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1957). Київ: Радянська школа, 1957. 448 с.
457. Народное образование, наука и культура с СССР. Статистический сборник. Москва: Статистика, 1977. 448 с.
458. Народное хозяйство Украинской ССР. Статистический ежегодник. К 60-летию образования Союза Советских Социалистических республик. Київ: «Техніка», 1982. 383 с.
459. Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный статистический ежегодник. Київ: «Техніка», 1977. 463 с.
460. Незабутнє. 1941 – 1945. Живопис, скульптура, графіка, кіно декораційне та декоративно–прикладне мистецтво. Каталог. ДОХМ. Донецьк: ВД «Кальміус», 2005. 88 с.
461. Некрич А. 1941, 22 июня. Москва: Наука, 1965. 174 с.
462. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 р р. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2005. 207 с.
463. Николаев В.Г. Советская очередь: прошлое как настоящее. *Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре*. 2005. № 5 (43). С. 55-61. URL: <http://socportal.ucoz.ru/publ/2-1-0-4> (дата звернення: 10.10.2017).
464. Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). Київ, 2012. 188 с.
465. Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. Київ, 2001. 178 с.

466. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Київ, 486 с.
467. Нова Україна. 1943. 13 червня.
468. Новаторы Донбасса. Сталино: Сталинское областное книжно-газетное издательство, 1946. 77 с.
469. Нове життя. 1942. 11 березня.
470. Нове життя. 1942. 18 квітня.
471. Нове життя. 1942. 1 вересня.
472. Нове життя. 1942. 16 вересня.
473. Нове життя. 1942. 18 жовтня.
474. Нове життя. 1942. 21 жовтня.
475. Нове життя. 1942. 7 листопада.
476. Нове життя. 1943. 17 січня.
477. Нове слово. 1943. 4 липня.
478. Новиченко М.М. Німецька кріпаччина. Саратов: Укрвиддав, 1942. 32 с.
479. Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка. Київ, 2013. 368 с.
480. Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938–1943 гг.). *Отечественные архивы*. 1995. № 2. С. 37–67.
481. Онищенко О.С. Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідків. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941-1943). Дослідження: анотований покажчик. Київ, 2004. С. 13-36.
482. Онищенко О.О. Відродження релігійного життя на Луганщині в роки Великої вітчизняної війни. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*, 2012. №106. С. 83-89.
483. Оніщук О.О. Культурний розвиток Луганщини в 1943-1945 рр. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2012. №18 (253). С. 145-156.
484. Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы
Авт.-сост. Д.Н. Титаренко, Т. Пентер. Донецк: Світ книги, 2013. 465 с.
485. Очерки истории советского кино. Москва, 1959. Том.2. 935-1945. 870 с.

486. Очерки истории культуры Луганщины: кол. моногр. / Т.Л. Журавлева, А.В. Закорецкий, А.Н. Закорецкая, И.Ф. Золотарева, А.П. Иванова, А.И. Коденко, Н.К. Ливиненко, Е.Я. Михалева, С.В. Муралов, О.Н. Потемкина, В.А. Саган, Т.И. Теремова. Луганськ: Шико, 2012. 240 с.
487. Павленко С.Ф. Візуальні джерела в сучасних історичних студіях: проблеми дослідження та інтерпрет. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 98. С. 95-99.
488. Пазяк М. Фольклорні надра Донбасу. *Народна творчість та етнографія*. 1972. № 2. С.67-72.
489. Паначин Ф.Г. Педагогическое образование в СССР. Важнейшие этапы истории и современное состояние. Москва: Педагогика, 1975. 224 с.
490. Панич О.О. Теорія культури. Навчально-методичний посібник. Донецьк: видавництво Донецького національного університету, 2009. 116 с.
491. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні. Київ, 1993. 245 с.
492. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 590 с.
493. Петровская А.А. Православная церковь в Донбассе в 1941–1981 гг. *Літопис Донбасу*. Донецьк, 2001. Випуск IX. С. 42– 46.
494. Печать СССР в 1939 году. Статистические материалы. Москва: Статистика, 1940. 100 с.
495. Письменники Донеччини. Довідник / Упоряд. І.О. Білий, С.В. Жуковський. Донецьк: Національна спілка письменників України, журнал «Донбас», 2005. 428 с.
496. Письменники української діаспори: Донбаський вимір. Донецьк, 2010. 336 с.
497. Піц Г.В. Реевакуація кінопідприємств та відновлення кномережі 1943-1944 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2010. Вип.41. С.129-135.
498. Пішванова Т. Вседонбасівський державний український драматичний театр (Дондерждрама): сторінки історії. *Донецький вісник Наукового*

товариства ім. Шевченка. Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2013. Т.37. С. 113-122.

499. Подкур Р.Ю. «Великий терор» 1937-1938 рр. на Донбасі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 126 с.

500. Подольская Е.А. Культурология: Учеб. пособие для студ. вузов / Е.А. Подольская, К. А. Иванова, В. Д. Лихвар; Нац. фармацевт. ун-т. Харьков: Золотые страницы, 2003. 160 с.

501. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін. Київ: НАН України, 2015. 363 с.

502. Польсен Н.Б. Розслідування воєнних злочинів «по-совітськи»: Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії. *Голокост і сучасність*. 2009. №1 (5). С. 27-45.

503. Поступь Донбасса (сборник) / М.Е. Миронов, В.В. Сафонов. Донецьк, 1967. 252 с.

504. Потильчак О.В. Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні. *Історія в школі*. 1998. № 12. С.10-13.

505. Потильчак О.В. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944): політика і практика терора. Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 36 с.

506. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука. *Укр. іст. журн.* 2000. № 4. С. 20-37.

507. Правда. Выездная редакция в Донбассе (г. Кадиевка). 1944. 21 июля.

508. Правда. Выездная редакция в Донбассе (г. Кадиевка). 1944. 31 августа.

509. Правда. Выездная редакция в Донбассе (г. Кадиевка). 1944. 4 сентября.

510. Правда. Выездная редакция в Донбассе (г. Кадиевка). 1944. 2 октября.

511. Правда. Выездная редакция в Донбассе (г. Кадиевка). 1944. 7 октября.

512. Пресса Украинской ССР периода Великой Отечественной войны. Ленинград, 1984. 79 с.

513. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1945 гг.). Москва, 1985. 383 с.
514. Пропагандистские мультики союзников и Германии времен Второй мировой войны URL: <http://statehistory.ru/615/Propagandistskie-multiki-soyuznikov-i-Stran-Osi-vremyen-Vtoroy-Mirovoy> (дата звернення: 15.11.2016).
515. Прохоренко О. Новий соціум: морально-психологічні трансформації населення УРСР повоєнного періоду. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип.15. Ч.1. С.276-284.
516. Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. 264 с.
517. Проценко Є.О. Відновлення мережі культурних установ Донбасу в 1943-1945 рр. *Слов'янський вісник*. Рівне, 2014. Випуск 17. С. 72-78.
518. Проценко Є.О. Кінофікація Донбасу в 1943-1945 рр. *Гілея*, 2016. Вип. 112 (9). С. 66-71.
519. Проценко Є.О. Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни: джерелознавчий дискурс. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2018. Випуск 138 (№ 11). Ч. 1. Історичні науки. С. 101-106.
520. Проценко Є.О. Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни: історіографічний дискурс. *Схід*. Київ, 2018. №4(156). С.96-102.
521. Проценко Є.О. Мистецьке життя Донбасу в період нацистської окупації (1941-1943 рр.). *Acta studiosa historica*. Львів, 2014. Ч.4. С.48-58.
522. Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2012. Вип. 17. С. 29-39.

523. Рачков Є.С. Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії. *Харківський історіографічний збірник*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. Вип.14. С. 27-42.
524. Реабілітовані історією. Донецька область. Кн.1-9. Донецьк, 2004-2012.
525. Реабілітовані історією. Луганська область. Кн.1-4. Луганськ, 2004-2013.
526. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.). *Укр.іст.журн.* 1997. №3. С. 90-101.
527. Родс Э. Пропаганда. Плакаты, карикатуры и кинофильмы Второй мировой войны. 1939-1945. Москва: Эксмо, 2008. 312 с.
528. Розвиток української культури за роки Радянської влади / відп. ред. П. Гудзенко. Київ: Наукова думка, 1967. 367 с.
529. Рольф М. Советские массовые праздники. Москва, 2009. 439 с.
530. Ругаль Л.П. Діяльність мистецької інтелігенції Української РСР у 1943-1945рр.: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 2009. 232 с.
531. Руда Т. Тоталітаризм і культура: генезис та історична доля соцреалізму. *Слов'янські обрії: збірник наукових праць* / НАН України. Український комітет славістів. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2010. Вип.3. 228 с.
532. Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941 – 1944 р р.). Донецьк: Норд-Прес, 2010. 363 с.
533. Салата О.О. Творчість української інтелігенції на сторінках окупованої періодики 1941-1942 років. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип.43. С. 184-188.
534. Санцевич А.В. Методика исторического исследования. Київ: Наук. думка, 1984. 190 с.
535. Саржан А.О. Зміни в соціально–економічній сфері Донбасу. Друга половина 40–х – кінець 80–х рр. XX ст. Донецьк, 2004. 412 с.

536. Сафронов Р.О. Изучение сект в советском религиоведении: терминология и подходы URL: <http://www.fondsp.org/news/read/article/452791> (дата звернення: 25.07.2017).
537. Себта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності вивезені нацистами в роки Другої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2000. 17 с.
538. Себта Т.М. Документальні фонди німецької окупаційної влади 1941-1944 рр. у державних архівах України: аналіз інформаційного потенціалу. *Архіви України*. 2010. №10. С. 23-46.
539. Себта Т.М. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз. *Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941-1943): Дослідження: анотований покажчик*. Київ, 2004. С. 114-148.
540. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2000. 717 с.
541. Серафима (игумения). Молитва за Победу: Церковь в Великой Отечественной войне. Київ: Митрополия укр. православ. церкви, 2006. 360 с.
542. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.
543. Скрипчук Г.В. Історіографія культури України в роки незалежності. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. Харків: Колегіум, 2012. Вип. 46. С.4-8.
544. Скрицька Н. Культурна ідентичність у контексті самовизначення. *Наукові записки. Серія «Культурологія»*. 2013. Вип. 12. С. 348-352.
545. Словник-довідник з релігієзнавства. Київ: Наукова думка, 2004. 557 с.
546. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим: місце в модерному національному проекті (аналітична записка). Київ: Інститут історії НАН України, 2016. 616 с.

547. Соболева К.В. О методах анализа визуальных данных. *Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история: матер. XXXIII междунар. науч.-практ. конф.* Новосибирск: СибАК, 2014. №1 (33). С. 62-69.
548. Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: «Коммуникация убеждения» и мобилизационные механизмы. Москва: Российская политическая энциклопедия. 2007. 806 с.
549. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: документы и материалы: в 3-х томах. Москва, 1957. Т.1. 345 с.
550. Солдаты слова. Сборник библиографических материалов о жизни и творчестве писателей-фронтовиков Луганщины. Луганск: изд-во «Шик», 2010. 270 с.
551. Социалистический Донбасс. 1939. 2 февраля.
552. Социалистический Донбасс. 1939. 6 февраля.
553. Социалистический Донбасс. 1939. 9 февраля.
554. Социалистический Донбасс. 1939. 1 марта.
555. Социалистический Донбасс. 1939. 17 февраля.
556. Социалистический Донбасс. 1939. 4 марта.
557. Социалистический Донбасс. 1939. 1 апреля.
558. Социалистический Донбасс. 1939. 8 мая.
559. Социалистический Донбасс. 1945. 28 января.
560. Социалистический Донбасс. 1945. 21 апреля.
561. Социалистический Донбасс. 1945. 3 июня.
562. Социалистический Донбасс. 1945. 2 июля.
563. Социалистический Донбасс. 1945. 22 июля.
564. Социалистический Донбасс. 1945. 25 августа.
565. Социалистический Донбасс. 1945. 7 сентября.
566. Социалистический Донбасс. 1945. 7 октября.
567. Социалистический Донбасс. 1945. 27 октября.
568. Социалистический Донбасс. 1945. 22 декабря.

569. Социалистический Донбасс. 1945. 25 декабря.
570. Социокультурная антропология: История, теория и методология: Энциклопедический словарь. Москва: Академический Проект, Культура; Киров: Константа, 2012. 1000 с.
571. Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 р р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2007. 240 с.
572. Сталинскому театру оперы и балета 25 лет / П.И. Злочевский. Донецк, 1958. 27 с.
573. Станішевський Ю.О. Балетний театр Радянської України, 1925 – 1985: Шляхи і проблеми розвитку. Київ: Муз. Україна, 1986. 240 с.
574. Станішевський Ю.О. Балетний театр України. 225 років історії національного професійного хореографічного мистецтва. 1778-2003 р р. Київ: Муз. Україна, 2003. 440 с.
575. Станішевський Ю.О. Український радянський балет. Київ: Мистецтво, 1963. 176 с.
576. Станішевський Ю.О. Український радянський музичний театр (1917-1967 р р.). Нариси історії. Київ: Наукова думка, 1970. 290 с.
577. Степкин В.П. Жизнь при немцах: на Родине и на чужбине (Донбасс 1941-1943 гг.): историко-краеведческий очерк. Донецк, 2003. 52 с.
578. Степкин В.П. Иллюстрирование история Юзовки – Сталино –Донецка. Донецк, 2007. 252 с.
579. Степкин В.П. История Донецка. Донецк, 2004. 358 с.
580. Стецкевич В.В. Радянська історіографія Другої світової війни. Україна Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Том 1. Київ: Наукова думка, 2010. С. 43-82.
581. Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 р р. *Укр. іст. журн.* 2004. № 3. С. 91-109.

582. Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. Київ: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014. 410 с.
583. Стуканова Ю.Р. Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. Донецьк 2010. 20 с.
584. Стяжкіна О. Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2016. Кн. 25. С. 71-99.
585. Стяжкіна О.В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Укр. іст. журн.* 2015. №2. С. 42–66.
586. Стяжкіна О.В. Культурні процеси в Донбасі в 1960-ті – на початку 90- х років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03 / Донецький національний університет. Донецьк, 1996. 18 с.
587. Судьба документальных фондов госархива Донецкой области в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). URL: <https://dn.archives.gov.ua/articles/stat01.htm> (дата звернення: 04.09.2015).
588. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). Київ: Госполитиздат УССР, 1956. 472 с.
589. Сусликов В.Є., Титаренко Д.М. Горлівка в період Другої світової війни та перші повоєнні роки (1941-1950): історичний нарис та джерела. Донецьк: Норд-прес, 2010. 505 с.
590. Сучкова О.Ю., Солдатова В.І. Антисемітська пропаганда на сторінках окупаційної преси міст Сталіно, Бахмута, Горлівки та Константинівки (1941–1943 р р.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2008. № 1–2. С. 57–61.
591. Тарнавський І.С. Інтелігенція в умовах фашистської окупації Донбасу (1941-1943 рр.). *Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей*. Донецьк, 2008. Кн. 15/16. С.6-27.
592. Тарнавський І.С. «Маріупольське відродження» в умовах нацистської окупації. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Київ: КПП ім. Ігоря Сікорського, 2018. С. 82-94.

593. Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. Донецьк, 1999. 223 с.
594. Тарнавський І.С. Окупаційна політика нацистської Німеччини та її союзників в Україні в 1941–1944 рр.: дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.01 / Донецьк, Донецький національний університет. Донецьк, 2013. 555 с.
595. Татаринов С.Й., Тутова Н.О. Історія православ'я Донеччини. Артемівськ, 2010. 179 с.
596. Телюк О. Між ентузіазмом та катастрофою: образ Донбасу в українському радянському кіно. *Кінематографічна ревізія Донбасу*. Київ: Національний центр Олександра Довженка, 2015. С. 11-36.
597. Титаренко Д.М. Донбас Донбас навесні 1943 року: німецькі документи свідчать. *Нові сторінки історії Донбасу*. Донецьк, 2006. Кн.12 С. 31 – 32.
598. Титаренко Д.М. Діяльність «Просвіти» на Донеччині в період німецько – фашистської окупації. *Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки*. 2000. № 1. С. 224 – 230.
599. Титаренко Д.М. Культурне життя на Донбасі під час нацистської окупації. *Укр. іст. журн*. 2015. №2. С. 67-84.
600. Титаренко Д.М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів-Донецьк, 2014. 442 с.
601. Титаренко Д.М. Мова як чинник ідеологічного впливу та інструмент політичної боротьби на території Східної України під час нацистської окупації. *Боротьба за Україну в 1943-1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство*. Київ, 2014. С. 400-408.
602. Титаренко Д.М. Нацистська пропаганда в окупованому Донбасі: цілі, засоби, умови діяльності. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2009. Кн.17-18. С. 21-34.
603. Титаренко Д.М. Окупаційна преса Донбасу як джерело з історії культури регіону. *Вісник Харківської державної академії культури: Зб. наук. праць*. Харків: ХДАК, 2001. Вип.4. С.191-198.

604. Титаренко Д.М. Політика нацистської окупаційної влади щодо церкви у зоні військової адміністрації. *Історичні і політологічні дослідження*. 2009. № 1. С. 131–137.
605. Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2002. 255 с.
606. Титаренко Д.М. Театральне життя в Донбасі в період нацистської окупації. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, 2005. № 1(23). С. 100–107.
607. Титаренко О.Ю. Культурне життя на Донбасі у відбудовчий період (1943–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпро, 2017. 288 с.
608. Ткаченко В.В. Роль музеїв Донеччини у розвитку історичної науки 20–30-х рр. XX ст. *Нові сторінки історії Донбасу*. Донецьк: ДонНУ, 2009. Кн. 17/18. С. 153–154.
609. Ткаченко М.І. Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1996. 23 с.
610. Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. М: Издательство «Весь Мир», 2000. 296 с.
611. Трипузов М.Г. Культурное пространство как объект культурологического исследования. *Вестник ИГАУ*, 2012. С. 63–68.
612. Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2005. 280 с.
613. Удод О.А. Аксіологічний (ціннісний) підхід у методології та методиці історії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2000. Вип. XI. С. 6–8.
614. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. Львів, 1997. Т.1. 382 с.
615. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Київ, 2011. Кн. 1. 735 с.125

616. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Київ, 2011. Кн. 2. 943 с.
617. Українському радіо – 50 років. К., 1974. 143 с.
618. Український драматичний театр. Нариси історії в двох томах. / Ред. колегія: М.Т. Рильський, (відп. ред.), М.К. Йосипенко, Ю.Г. Костюк. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. Т.2. Радянський період. 647 с.
619. Учені Донецького національного університету / Ред. кол. В.П. Шевченко (відповідальний редактор). Донецьк: Норд-Прес, 2006. 372 с.
620. Ущипівська О.М. Культурно-мистецьке життя Донеччини (кінець ХІХ-початок ХХІ століття). Київ: Вид. ПАРАПАН, 2011. 480 с.
621. Філіна А.П. Культурний простір: основні його види та культурна діяльність суспільства щодо задоволення соціокультурних потреб громадян. *Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство*. Київ, 2016. Вип. 1(6). С. 82-86.
622. Фомін А.В. Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України (1941–1943 рр. За матеріалами Донецької, Луганської і Харківської областей): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2007. 220 с.
623. Форостюк О.Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917-1988 гг.). Луганск: РИО ЛИВД, 1999. 120 с.
624. Харцызск: Время, события, люди. Київ: Крион, 2009. Т.1. 792 с.
625. Хорошайлов Н.Ф. Донбасс непокоренный: Очерк. Донецк: Донбасс, 1982. 100 с.
626. Хорошайлов Н.Ф. Мужество Донбасса (из истории Донецького бассейна 1937 – 1943 гг.). Донецк, 1968. 189 с.
627. Художник Яков Никодимов URL: <http://old-mariupol.com.ua/xudozhnik-yakov-nikodimov/> (дата звернення: 08.10.2015).
628. Художники Донеччини. Донецьк, 2004. 326 с.
629. ЦДАВО України. Ф.3206. Оп. 2 Спр.69. 50 арк.
630. ЦДАВО України. Ф.3206. Оп.5. Спр.5. 14 арк.

- 631. ЦДАВО України. Ф.3676. Оп.1. Спр.13. 150 арк.
- 632. ЦДАВО України. Ф.3676. Оп.4. Спр.247. 30 арк.
- 633. ЦДАВО України. Ф.4763. Оп.1. Спр. 33. 3 арк.
- 634. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр.256. 140 арк.
- 635. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр.304. 118 арк.
- 636. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр.324. 264 арк.
- 637. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3.Спр.330.. 168 арк.
- 638. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3.Спр.331. 589 арк.
- 639. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп.1. Спр.2. 20 арк.
- 640. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп.1. Спр.5. 45 арк.
- 641. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп.1. Спр.6. 102 арк.
- 642. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп.1. Спр.9. 86 арк.
- 643. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп.1. Спр.10. 77 арк.
- 644. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп.1. Спр.16. 79 арк.
- 645. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп.1. Спр.17. 102 арк.
- 646. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп.1. Спр.20. 115 арк.
- 647. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп.1. Спр.31. 57 арк.
- 648. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп.1. Спр.34. 201 арк.
- 649. ЦДАВО України.Ф. 4733. Оп.1. Спр.35. 210 арк.
- 650. ЦДАВО України.Ф. 4733. Оп.1. Спр.38. 147 арк.
- 651. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп.1. Спр.55. 80 арк.
- 652. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп.1. Спр.58. 23 арк.
- 653. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр.11. 180 арк.
- 654. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр.46. 25 арк.
- 655. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр.74. 245 арк.
- 656. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр. 77. 135 арк.
- 657. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр. 101. 280 арк.
- 658. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр.171. 135 арк.
- 659. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр.182. 105 арк.
- 660. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр. 264. 36 арк.

- 661. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр. 274. 300 арк.
- 662. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр. 279. 50 арк.
- 663. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.89. 17 арк.
- 664. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр. 450. 55 арк.
- 665. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.688. 62 арк.
- 666. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.689. 47 арк.
- 667. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.699. 15 арк.
- 668. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.705. 31 арк.
- 669. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.771. 34 арк.
- 670. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.895. 146 арк.
- 671. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.1620. 223 арк.
- 672. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.1622. 163 арк.
- 673. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.3969. 12 арк.
- 674. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.30. Спр.16. 214 арк.
- 675. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.30. Спр.176. 13 арк.
- 676. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.30. Спр. 1470. 78 арк.
- 677. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.4. 194 арк.
- 678. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.5. 73 арк.
- 679. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.7. 10 арк.
- 680. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.14. 107 арк.
- 681. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.22. 86 арк.
- 682. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.42. 44 арк.
- 683. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр. 44. 61 арк.
- 684. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр. 49. 22 арк.
- 685. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.58. 7 арк.
- 686. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.59. 54 арк.
- 687. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.60. 151 арк.
- 688. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.62. 44 арк.
- 689. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.63. 85 арк.
- 690. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.64. 45 арк.

- 691. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.81. 32 арк.
- 692. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.84. 134 арк.
- 693. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.161. 88 арк.
- 694. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.162. 122 арк.
- 695. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.167. 90 арк.
- 696. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 70. Спр.175. 187 арк.
- 697. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр. 212. 67 арк.
- 698. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 70. Спр.213. 78 арк.
- 699. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 70. Спр.235. 89 арк.
- 700. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.270. 118 арк.
- 701. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.407. 114 арк.
- 702. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.416. 345 арк.
- 703. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.422. 8 арк.
- 704. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.855. 8 арк.
- 705. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.857. 5 арк.
- 706. ЦДАГО України. Ф.7. Оп.3. Спр.1470. 53 арк.
- 707. ЦДАГО України. Ф.7. Оп.10. Спр.51. 64 арк.
- 708. ЦДАГО України. Ф.57. Оп.4. Спр.38. 221 арк.
- 709. ЦДАГО України. Ф.57. Оп.4. Спр.58. 365 арк.
- 710. ЦДАГО України. Ф.57. Оп.4. Спр.63. 204 арк.
- 711. ЦДАГО України. Ф.57. Оп.4. Спр.79. 11 арк.
- 712. ЦДАГО України. Ф.57. Оп.4. Спр.83. 271 арк.
- 713. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.146. 44 арк.
- 714. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.174. 27 арк.
- 715. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.176. 89 арк.
- 716. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.198. 408 арк.
- 717. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.203. 150 арк.
- 718. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.224. 41 арк.
- 719. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.225. 33 арк.
- 720. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.392. 43 арк.

721. Центральный комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): Историко-биографический справочник / Сост. Ю. В. Горячев. М.: Парад, 2005. 496 с.
722. Церковникова Т.Г. Судьба архивных фондов Донецкой области в годы ВОВ. *Архивная Летопись Донбасса*. 2007. № 4. С.53–54.
723. Цимбал Л.М. Про підготовку кадрів у вузах України у завершальний період Великої Вітчизняної війни. *Укр.іст.журн*. 1974. №11. С.51-55.
724. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од. обл.87.
725. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл. 120.
726. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл. 179.
727. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл.182.
728. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл.2202.
729. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл. 3254.
730. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл. 3275.
731. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл. 0-3250.
732. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл. 2-19819.
733. Чавдаров С.Х. Найдемократичніша у світі школа. *Радянська школа*. 1947. № 5. С. 29-49.
734. Чебакин П. На донецкой шахте. Сталино: Сталинское областное издательство, 1950. 58 с.
735. Чистяковский вестник. 1942. 14 февраля.
736. Чистяковский вестник. 1942. 7 марта.
737. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг: Мінерал, 2003. 451 с.
738. Шахтерские сказы: сказы, легенды / П.А. Байдебура, Н.А. Гревцов, А.И. Кравченко и др. Донецк: Донбасс, 1987 109 с.
739. Шишкина А.А. Культурное пространство и культурный ландшафт как формы отражения культуры. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, 2011. №7. С. 219-223.

740. Шляхтиченко Н.Д. Старокраматорский машиностроительный завод: Очерки истории. Харків, 1996. 350 с.
741. Эхо Приазовья. 1942. 13 червня.
742. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 664 с.
743. Юхимець Г.М. Українське радянське мистецтво 1941-1960 років. Київ: Мистецтво, 1983. 160 с.
744. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 374 с.
745. Яковлєв М.В. Техніки та алгоритми аналізу візуального матеріалу: розмежування якісних і кількісних підходів. *Наукові записки НаУКМА*. 2011. Том 122. С. 9-13.
746. Якубова Л.Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 109 с.
747. Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків, 2016. 543 с.
748. Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 р р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2008. 17 с.
749. Яруцкий Л. Старейший в Украине: Из истории Донецкого областного драматического театра (г. Мариуполь). Мариуполь, 1998. 103с.
750. Ясенов Е. Донецкий глоток «эликсира блаженства». *Город*. 1993. № 27. С. 10.
751. Яшан О. Нацистська пропагандистська друкована продукція на території України (1941-1944 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. Тернопіль: ТНПУ, 2010. Вип. 2. С. 161-165.
752. All wolds war. Russian World war II propaganda posters URL: <http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html> (дата звернення: 14.03.2018).

753. Anti-Bolshevist Propaganda Plan URL: <http://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/bolshevist.htm> (дата звернення: 20.03.2018).
754. Kuromiya H. How to Make Sense of the Donbas in the Russian-Ukrainian Conflict in the 21-st Century. *Nowy Prometeusz*, 2016. Nr 9. PP. 11-24.
755. Kuromiya H. The Enigma of the Donbas: How to Understand Its Past and Future
URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1597-hiroaki-kuromiya-the-enigma-of-the-donbas-how-to-understand-its-past-and-future> (дата звернення: 16.05.2018).
756. Kuromia H. Ukraine, Russia, and the Donbas in historical perspective URL: <https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/1996-809-02-Kuromiya.pdf> (дата звернення: 14.04.2018).
757. Penter T. Die locale Gesellschaft im Donbass unter deutscher Okkupation 1941-1943. *Beitrage zur Geschichte des Nationalsozialismus*. – Gottingen, 2003. Vol. 19. PP. 183-223.
758. Penter T. Zwangsarbeit: Arbeit für den Feind. Der Donbass unter deutscher Okkupation (1941-1943). *Geschichte und Gesellschaft*. 31. Jahrg., H. 1, *Arbeitseinsatz und Zwangsarbeit im besetzten Europa*, 2005. PP. 68-100.
759. Penter T. Titarenko D. Local memore on war, German occupation and postwar years. An oral history project in the Donbas. *Cahiers du monde russe*, 2011. Vol 52. PP. 475-497.
760. WindowsonWar. Soviet posters, 1943-1945 URL: <http://windowsonwar.nottingham.ac.uk/> (дата звернення: 05.08.2016).

ДОДАТКИ

Додаток А

Статті у виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз:

1. Проценко Є.О. Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни: історіографічний дискурс. *Схід: аналітично-інформаційний журнал*. Київ, 2018. №4(156). С. 96–102. (Index Copernicus International).

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Бистра М.О., Проценко Є.О. Театральне життя на території Сталінської області в умовах нацистської окупації. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, 2008. № 1–2. С.70–76. (у співавторстві). *(Особистий внесок автора полягає у визначенні особливостей діяльності театральних установ, становища театральних діячів на території Сталінської області в 1941–1943 рр.)*.
2. Проценко Є.О. Відновлення мережі культурних установ Донбасу в 1943–1945 рр. *Слов'янський вісник*. Рівне, 2014. Випуск 17. С. 72–78.
3. Проценко Є.О. Кінофікація Донбасу в 1943–1945 рр. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2016. Випуск 112 (9). С. 66–71.
4. Проценко Є.О. Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни: джерелознавчий дискурс. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2018. Випуск 138 (№ 11) Ч. 1. Історичні науки. С. 101–106.
5. Проценко Є.О. Бібліотеки Донбасу в роки Другої світової війни. *Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія*. Маріуполь, 2018. Випуск 22–23. С. 78–85.

Наукові праці апробаційного характеру:

6. Проценко Е.А. Жизнь и творческий путь Е.П. Горчаковой. *«Людина і культура»: матеріали міжвузівської студентської наукової конференції*. Донецьк: Гуманітарний інститут ДонНУ, 2008. Вип.3. С. 147–150.
7. Проценко Є.О. Театральне життя, кіномистецтво та радіомовлення в Сталіно за часів німецької окупації (1941–1943 рр.). *«Людина і*

культура»: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Донецьк: Гуманітарний інститут ДонНУ, 2009. Вип.4. С. 115–123.

8. Проценко Є.О. Місце кінотеатрів у культурному житті Сталіно за часів німецької окупації (1941-1943 рр.). *«Каразінські читання»*: тези доповідей 62-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 24 квітня 2009 р.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. С.261–263.
9. Проценко Є.О. Театральні діячі Донбасу в умовах нацистської окупації. *«Каразінські читання»*: тези доповідей 63-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 23 квітня 2010 р.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. С. 286–288.
10. Проценко Є.О. Релігійна політика на Донбасі в 1943–1945 рр. *Борисоглібські читання*: матеріали міжрегіональних історико-культурологічних читань, приурочених до 1030-річчя хрещення Київської Русі - України (м. Часів Яр, 8 лютого 2018 року). Бахмут, 2018. С. 186–189.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

5. Проценко Є.О. Театри і театральне життя Сталіно в умовах нацистської окупації. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету*. Донецьк: ДонНУ, 2009. Том.2. С. 151–156.
6. Проценко Є. Діяльність кінотеатрів (кіномережі) Сталінської області у 1943–1945 рр. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології*. Одеса, 2010. С. 143–146.
7. Проценко Є.О. Діяльність театральних установ та кінотеатрів (кіномережі) Сталінської області за часи німецької окупації (1941–1943 рр.). *Історичні етюди*. Дніпропетровськ, 2010. Вип. 2. С. 95–100.
8. Проценко Є.О. Мистецьке життя Донбасу в період нацистської окупації (1941–1943 рр.). *Acta studiosa historica*. Львів, 2014. Ч.4. С. 48–58.

Додаток Б

Приклади скульптурного мистецтва Донбасу напередодні війни

*Рис. Б.1. Пам'ятник Артему, скульптор І.П. Кавалерідзе, 1927 р.,
м. Святогірськ, сучасний вигляд*

(<https://hromadskeradio.org/news/2017/09/13/sogodni-90-richnysya-vstanovlennya-pamyatnyka-artemu-u-svyatogirsku>)

Рис. Б.2. Пам'ятник піонеру на фасаді палацу піонерів в м. Сталіно, 1936 р.

(<http://infodon.org.ua/stalino/pervyj-dvorec-pionerov-v-gorode-stali>)

Додаток В

Архітектура довоєнного Донбасу

*Рис. В.1. Клуб будівельників, архітектор – Г.О. Яновицький, 1928 р.
м. Сталіно (<http://infodon.org.ua/stalino/pervyj-dvorec-pionerov-v-gorode-stali>)*

*Рис.В.2. Перебудований клуб будівників у Палац піонерів (1936-1941 рр.),
проект архітектора Н.І. Порхунова
(<http://infodon.org.ua/stalino/pervyj-dvorec-pionerov-v-gorode-stali>)*

Додаток Г

Таблиця Г.1.

Інформація щодо стану кіномережі Донбасу 1941 р.

Відомча мережа кіноустановок по Донбасу станом на 01.01.1941 р.

Область	Місто	Село	Всього
Сталінська	343	44	387
Ворошиловградська	211	45	256

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАЛО. Ф.П.179. Оп.3. Спр.238, арк.17; ДАЛО.Ф.П.179. Оп.3. Спр.2396 арк.44.

Таблиця Г.2

Державна мережа Міністерства кінематографії УРСР станом на
01.01.1941 р.

Області	Державна мережа		Всього
	сільські кіноустановки	міські кіноустановки	
Сталінська	222	25	247
Ворошиловградська	174	13	187
Київська	258	39	297
Харківська	189	36	225
Чернігівська	135	18	153
Житомирська	99	13	112
Запоріжська	185	17	202
Одеська	167	19	186
Львівська	29	46	75
Всього по УРСР (24 області та Закарпаття)	2739	432	3171

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.7, арк.

Додаток Д

Плакати, що були розповсюджені на території Донбасу напередодні та на початку Другої світової війни

*Рис.Д.1. «Если завтра война...». Художник В. Корецкий, 1938 р.
(https://www.historyworlds.ru/gallery/raznoe_all/ccc-p-lakat/9393-foto-15.html)*

Рис.Д.2. «Помни! На каждом участке страны ты служишь делу священной войны». Художник М.И. Глуценко, 1941 р. (<https://www.prilib.ru/item/358758>)

Рис.Д.3.«Убей фашиста-изувера!». Художник: В.Н. Дени, 1942 г.
 (<http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html>
)

Рис.Д.4.«Отомсти». Художник: Д. Шмаринов, 1942 г.
 (<http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html>)

Рис.Д.5. «Воин Красной армии спаси!» Художник: В.Б. Корецкий, 1942 г.
(<http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html>)

Рис.Д.6. «Лицо гитлеризма». Художник: В.Н. Дени, 1941 г.
(<http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html>)

Додаток Е

Радянські карикатури на сторінках газети «Во славу Родины», що розповсюджувалась у Ворошиловграді в 1941 р.

Рис. Е.1. Карикатура «Убийца» (Во славу Родины. 27 липня 1941 р.)

Рис.Е.2. Карикатура «Новости фашисткой техники» (Во славу Родины. 6 липня 1941 р.)

Рис. Е.3. Карикатура «Бравый солдат Геббельс одерживает «победы» (Во славу Родины. 5 жовтня 1941 р.)

Рис. Е.4. Карикатура «Единственное утешение» (Во славу Родины. 17 вересня 1941 р.)

Рис. Е.5. Карикатура «Герои румынской армии» (Во славу Родины. 26 июня 1941 г.)

Рис. Е.6. Карикатура «Трофеи захваченные в боях германской армией» (Во славу Родины. 13 июня 1941 г.)

Рис. Е.7. Карикатура «Бой при Сельпо» (Во славу Родины. 26 липня 1941 р.)

Приклади окупаційних газет, що виходили на теренах Донбасу

Рис. Є.1. Перша сторінка газети Голос Донбасса (ДАДО. Ф.Р.2883-085).

Снова звучит в темной ночи торжественный пасхальный благовест, возмущающий о Воскресении Христа, и мы склоняемся перед ним в тихой молитве. В этой пасхальной молитве мы приносим свою благодарность нашим освободителям, под защитой которых мы снова получили возможность провести праздник святой Пасхи по своим старым обычаям. После кровавого террора безбожного большевизма, который угрожал поработить душу нашего народа и уничтожить все, что по вере наших предков было священным и для нас, праздником мы сегодня одновременно с Пасхой и Воскресением нашего народа, идущего под защитой Великой Германии навстречу своему лучшему будущему.

После того, как 25 лет тому назад большевизм захватил власть в свои руки, он начал борьбу, полную ненависти ко всему, во что мы веровали. Безудержный марксизм увидел своего величайшего врага в религии, так как религия дала людям веру в Бога, перед которым все благоговейно преклонялось. Для проведения своих преступных замыслов мировой революции Ленин и Сталин нуждались в беззастенчивом пролетариате, в котором была бы уничтожена всякая вера в Высшую Всесовершенную Власть.

Кровавый террор уничтожал все, что имело отношение к религии нашего народа. Зверскими методами НКВД уничтожало десятки тысяч верующих или предоставляло им умереть голодной смертью в концентрационных лагерях Сибири. Церкви были разрушены или превращены в клубы, кино, склады. Сохранившиеся до сегодняшнего дня развалины божьих храмов свидетельствуют о сатанинской все разрушающей работе большевистских властей. Ужасный кровавый террор убил все, что несло мужество откровенно заявить о своей преданности вере предков и отказалось преклонить колени перед идолом Сталина, «мудрым вождем всех народов».

Ничто не может более ярко показать всю лживость Сталина, как то, что он во время этой войны неожиданно увидел свое последнее спасение в Церкви, которая должна благословить ударные батальоны красной армии, прежде чем они окончательно будут разгромлены. В течение 25 лет Сталин вел

полную ненависти войну против Бога и Церкви, против всех священнослужителей, начиная от бедных сельских священников до митрополита. А теперь вдруг приписывает митрополиту под пистолетами НКВД, направленными им в затылок, спасать «освободительную борьбу Сталина» и пожелать народам, обманываемым в течение 25 лет, «скорого возврата счастливой жизни». Это — образец бесовской лживой тактики Сталина, который сегодня белое называет черным, а завтра — наоборот, и надеется посредством грубого и наглого обмана русского и украинского народов удержаться в последний час у власти. Не верьте ему, ибо он и сегодня пытается обмануть наш народ своими лживыми дознаниями так, как он делал это всегда.

И вот когда, казалось, все разрушающая война большевизма уже окончательно уничтожила все религиозные и культурные ценности нашего народа, — настал час Воскресения из гниющего мрака. В своем победоносном походе Вождь Великой Германии Адольф Гитлер освободил нас от страшного ига большевизма. Долгие годы пытались советские власти своей лживой пропагандой убедить нас в том, что новая Германия уничтожит всю нашу религию и культуру. Но как только германские солдаты в своей героической борьбе взгляды большевистских преступников за пределы нашей родины, не только не нахлынула новая волна уничтожения на нашу украинскую землю, как вешали об этом большевики, но, наоборот, наш народ, порабощенный десятилетиями, сумел опять, наконец, свободно вздохнуть. Час его освобождения пробил.

В то время, когда немецкие солдаты жертвуют своими жизнями на фронте в борьбе за освобождение Европы от опасности большевизма, у нас на родине под энергичным руководством и с помощью немец-

кого Командования началось хозяйственное, социальное и хозяйственное восстановление жизни. Страшные следы большевистского разрушения будут уничтожены в результате упорной работы. Обещанные большевиками перекля сны становятся местами смиренного благоговения, ибо только постоянная верующий народ может вырваться из глубины своего сердца непоколебимую веру в то лучшее будущее, за которое мы сейчас боремся путем тяжелой и полной самоотдачи работы.

Говорят, что вера способна двигать горами, — и эту непоколебимую веру после десятилетий тяжелой чужды мы снова должны вырастить в наших сердцах. Германский народ владеет этой верой, верой, которая двигает горами и которая дает ему внутреннюю силу в тяжелой выпавшей на его долю борьбе против большевизма любой ценой бороться за свою окончательную победу. Германский народ должен для нас служить примером, чтобы и у нас, несмотря на все тяжести войны, все больше и больше крепла вера в лучшее будущее нашего народа.

Праздник Пасхи, по своей религиозной и идеологической сущности и Воскресения, является вместе с тем и символом той судьбы, которая предопределена нам, стоящим на стороне немецкого народа.

С глубоким благоговением вспоминаем мы на Пасху жертвенную смерть Христа, отдавшего свою жизнь для исцеления страдающего человечества. Он для нас является высочайшим образцом самопожертвования, на которое способен человек. И эта воля к самопожертвованию должна вдохновить нас, если мы сегодня хотим изменить судьбу нашего народа. И в этом случае немецкий солдат должен служить для нас примером.

В борьбе против большевизма он готов жертвовать самым ценным, чем владеет человек, — своей жизнью. Почти же память героев — немецких солдат, покоившихся на украинской земле, которые пожертвовали своей жизнью для нашего освобождения от большевистского террора.

В борьбе за окончательную победу немецкий солдат готов жертвовать собою. А что делаем мы?

(Окончание на 4-й стр.).

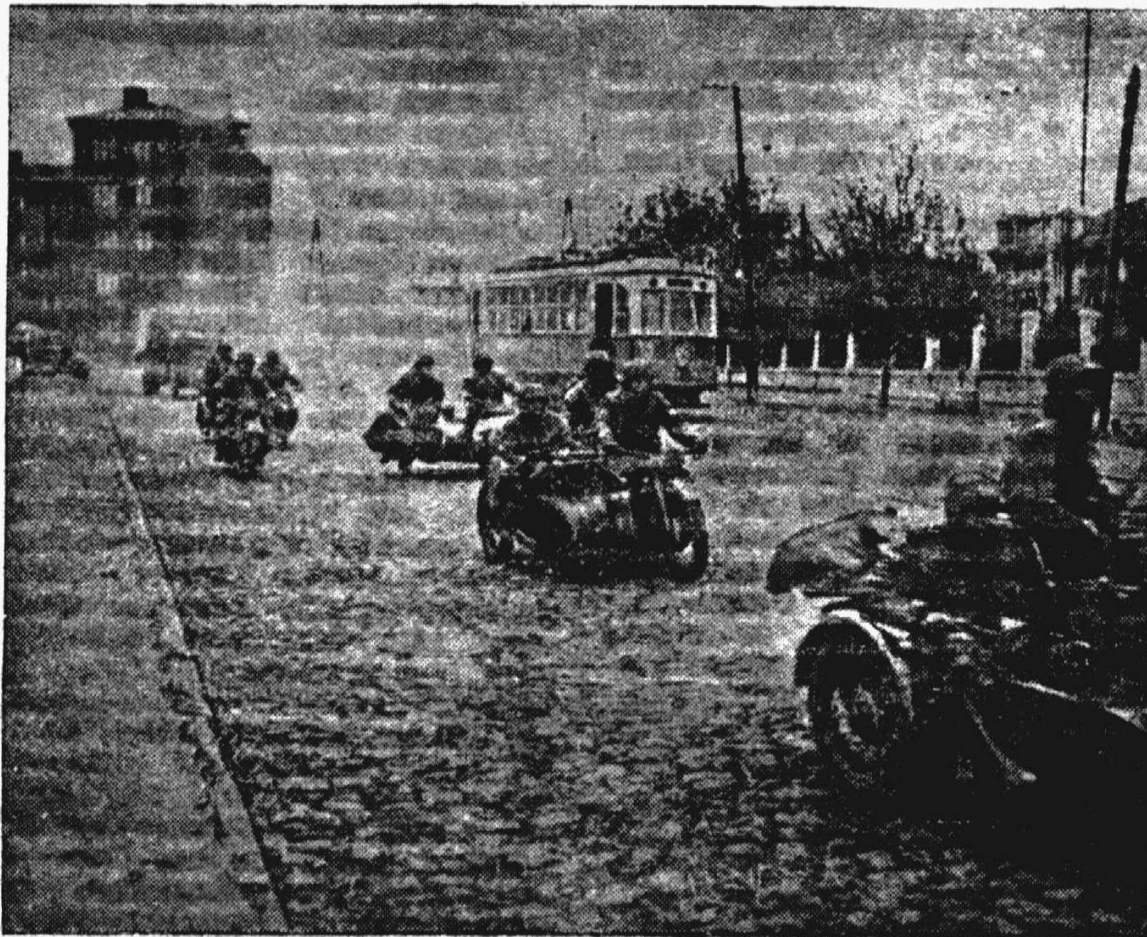
Рис. С.2.Сторінка газети «Донецкий вестник» присвячена святкуванню Пасхи. 25 квітня 1943 р. (ДАДО. Ф.Р.2896.-215)

Рис. Е.З. Сторінка газети «Ехо Приазов'я» присвячена Берліну (ДАДО. Ф.Р. 2900-054)

Додаток Ж

Зображальні матеріали нацистської окупаційної преси Донбасу

Вступ німецьких військ до Маріуполя.
(Перший день зайняття нашого міста німецькими зброй-
ними силами).

Рис. Ж.1. Фотографія: «Вступ німецьких військ до Маріуполя»

(Маріупольська газета. 1941. 20 грудня)

Рис. Ж.2. Фотографія: «Українські робітниці в Німеччині обідають разом з родиною свого господаря» (Маріупольська газета. 1942. 24 червня)

Рис.Ж.3.Фотографія «В бригаде Юзовского театра» (Нове життя. 1942. 18 квітня)

Рис.Ж.4. Малюнок «Как немецкий солдат» (Голос Донбасса. 1943. 25 июня)

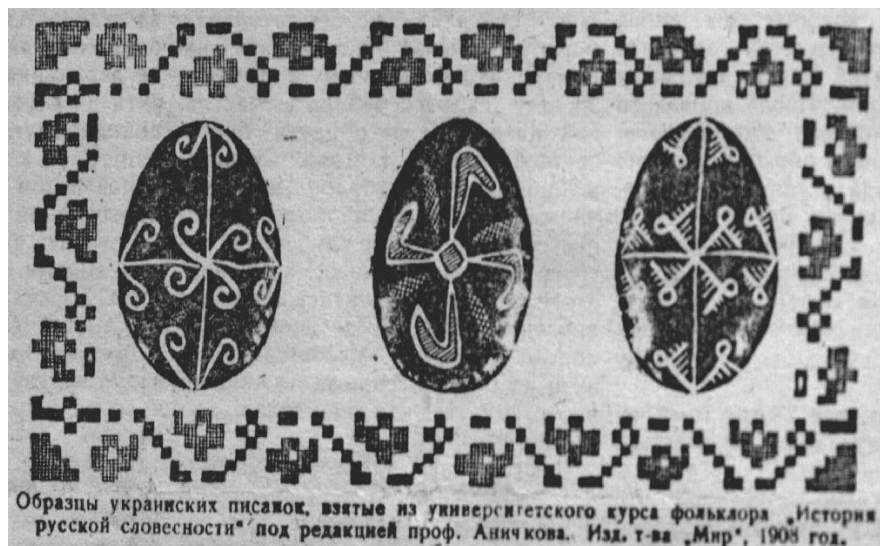

Рис.Ж.5. Ілюстрація до статті «Свастика в українському народному мистецтві» (Донецкий вестник. 1943. 25 апреля)

Рис. Ж.6. Карикатура на Сталина, Рузвельта та Черчилля: «Куда прикажете?...» (Боевой путь. 1943. №51 (апрель)).

Рис. Ж.7. Карикатура на Сталина, Рузвельта та Черчилля: «Демократическо-коммунистическая военная трибуна» (Донецкий вестник. 1942. 22 февраля.).

Рис.Ж.8. Карикатура на Сталина, Черчилля та Рузвельта: «...А вот тебе, дорогой Сталин, и наши обещанные транспорты с вооружением» (Донецкий вестник. 1942. 22 февраля.).

Рис. Ж.9. Карикатура на Сталина, Черчилля та Рузвельта: «У фотокорреспондента ТАСС» (Донецкий вестник. 1942. 19 апреля)

Рис.Ж.10.Карикатура на Черчилля: «Ради Бога, не показывайся в таком виде перед колониями, - ведь они потеряют к нам всякое уважение!»
(Донецкий вестник. 1943. 4 января.)

Рис.Ж.11.Карикатура: «Совесткий «богатырь» на распутье»
(Донецкий вестник. 1943. 19 марта.)

Додаток 3

Відомості про діяльність кімережі м. Юзівки за 1941-1943 рр.

Кінотеатри:

1. Кінотеатр ім. Шевченко (відкрився 3 січня 1942 р.)
2. Кінотеатр «Колизей»
3. Кінотеатр «Металлург» (відкрився 1 лютого 1942 р.)
4. Кінотеатр Солдатчино кіно № 2 (працював лише для німців)

Кінофільми:

1. «Пандуров»
2. «Человек на распутье»
3. «Шиллер» – історико-біографічний фільм
4. «Когда мужчина занимается хозяйством» – кінокомедія
5. «Победа на западном фронте»–хроніко-документальний фільм
6. «Антон Иванович сердится» (радянська кінострічка)
7. «Победа на Западе»
8. «Киноконцерт»
9. «Любов и математика»
10. «Кровная дружба»
11. «Волга-Волга» (радянська кінострічка)
12. «Жид Зюсь»
13. «Его лучший друг»
14. «Таинственный остров» (радянська кінострічка)
15. «Всегда только ты»
16. «Жизненный путь»
17. «Два человека в одном городе»

Мультиплікаційні фільми:

1. «Курица на улице»
2. «Футбол»
3. «Приключения Мюнхаузена»
4. «Лягушата-летчики»

Складно на підставі опрацювання наступних джерел: газета «Донецкий вестник» 1941-1943 рр.

Додаток II

Німецькі листівки, що були розповсюджені на території Донбасу в 1942 р.

Рис. И.1. Листівка: «Дружным смехом ответили они на вопрос: не хотите ли вы снова вернуться в сталинский рай» (<http://infodon.org.ua/stalino/716>)

Рис.И.2. Листівка: «Своей работой поможем победить большевиков. Победа над большевиками – освобождение народов СССР» (<http://infodon.org.ua/stalino/716>)

Додаток I
Свята, які було дозволено святкувати окупаційною владою
в Юзівці у 1942 р.

Німецькі свята

15 березня - День пам'яті героїв
3 квітня - Страсна п'ятниця
2 квітня - День народження Фюрера Адольфа Гітлера
1 травня - Національне свято німецького народу
4 жовтня - День вдячності за врожай
9 листопада - День пам'яті загиблих в ім'я перевороту
18 листопада - День покаяння та молитви

Православні свята

1 січня - Новий рік
19 (6) січня - Хрещення
15 (2) лютого - Стрітення Господнє
5-6 квітня (23-24 березня) - Пасха (Великдень)
7 квітня (25 березня) - Благовіщення Пресвятої Богородиці
14 (1) травня - Вознесіння Господнє
24-25 (11-12 травня) – Трійця
19 (6) серпня - Перетворення Господнє
28 (15) серпня - Успіня Пресвятої Богородиці
21 (8) вересня - Різдво Пресвятої Богородиці
27 (14) вересня - Зведення Хреста Господня
14 (1) жовтня - Покров Пресвятої Богородиці
4 грудня - Введення в Храм Пресвятої Богородиці
7-8 січня (25-26 грудня) - Різдво Христове

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАДО, ф. 2491, оп.1, спр.1, арк.26-26 зв.

Додаток І

Юзівський музично-драматичний театр в роки окупації

Рис.І.1.Фотографія: «Мадам Баттерфляй». Вистава Юзівського музично-драматичного театру. 1943 р. (<http://infodon.org.ua/stalino/770>)

Рис.І.2.«Кармен». Вистава Юзівського музично-драматичного театру, 1942 р. (<http://infodon.org.ua/stalino/770>)

Рис.І.3.Німецький духовий оркестр перед фасадом Юзівського музично-драматичного театру (<http://infodon.org.ua/stalino/716>)

Рис. І.4. Німецькі солдати перед фасадом Юзівського музично-драматичного театру (<http://infodon.org.ua/stalino/716>)

*Рис. І.5. Програма Юзівського музично-драматичного театру
(<http://infodon.org.ua/stalino/716>)*

Додаток Й
Відомості про діяльність театру кабаре м. Юзівки у 1941-
1943 рр.

Назви театру

ВАР'ЄТЕ (відкрито в січні 1942 р.)

ПІСТРЯВА СЦЕНА (з грудня 1942 р.)

Репертуар театру на 1942 р.

1. «Колесо любви» С. Халатова. Прем'єра 30 квітня.
2. «24 поцілунка» Н. Вельямінова. Прем'єра 24 травня.
3. «Весела вдова» Й. Штрауса. Прем'єра 21 травня.
4. «Граф Люксембург» Ф. Легара. Прем'єра у серпні.
5. «Куточок карнавалу» Ф. Легара. Прем'єра 6 вересня.
6. «Червоне сонечко» Е. Одрана. Прем'єра 8 грудня.
7. «За двома зайцями» М.П. Старицького. Прем'єра 12 грудня.
8. «Жриця вогню» В. Валентинова. Прем'єра узимку.
9. «Майська ніч» М.В. Лисенка (за М.В. Гоголем). Прем'єра узимку.
10. «Циганська любов» Ф. Легара. Прем'єра 20 грудня.
11. «Коломбіна» А. Рябова. Прем'єра узимку.
12. «Привиди» Г. Ібсена. Прем'єра узимку.
13. «Лисиця Патрікєєвна» А. Граве М-ль Нітуша. Прем'єра узимку.

Творчий склад театру на 1942-1943 рр.

Директор: Є. Крюков. Художні керівники: Є. Вин і С. Левченко.
Головний режисер: В. Козакова. Режисери – постановники: Є. Вин, С. Левченко, Г. Чайка. Балетмейстери: В. Розанов, К. Вольська. Режисери – лаборанти: Д. Проценко, Н. Черкашин. Диригент: С.І. Пархоменко.
Художній декоратор: О.Я. Рева. Літературний консультант: Б.Ф. Гуторов.
Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Донецкий вестник. 1942. 22 февраля; Донецкий вестник. 1942. 6 июня; Донецкий вестник. 1942. 5 апреля.

Додаток К

Наслідки нацистської окупації на Донбасі

Рис. К.1. Палац піонерів, м. Костянтинівка, 1943 р.

(https://dn.archives.gov.ua/vystavky/2017/7.Druha_svitova_viyna.pdf)

Рис. К.2. Місто Ворошиловград в день звільнення 14 лютого 1943 р. (ДАЛО.

Ф.П.7118. Оп.1. Спр.641)

Додаток Л

Сталінський партійний архів, 1944 р.

Рис. Л.1. Робота з реєвакуйованими документами Сталінського партійного архіву. 1944 р. (Буценко Н.Д. Архивная система Донецкой области: путь в 75 лет. Архивная Летопись Донбасса. 2007. № 4. С.9.)

Додаток М

Таблиця М.1.

**Кількість репресованих по Ворошиловградській області за 1942-1943
рр.**

	1942	1943	1944	1945
Вчителі	30/3	47/16	21/2	9
Директори, завідуючі, завучі шкіл	11/3	19/3	4	3
Служителі релігійного культу	3	3/1	7	6
Працівники вузів, науковці	2	6/3	3/2	2
Бібліотечні працівники	1	4	2	3/1
Кіномеханік		3/1		
Директор міського театру		1		
Музичні діячі		- /1	4	
Фотографи, завідуючі «Укрфото»		2		-/1
Редактори газет		1	1	
Заступник директора краєзнавчого музею		-/1		
Екскурсовод музею революції м. Луганськ		-/1		

Уповноважений видавництва «Луганська правда»		-/1		
Фотокероспондент газети «Ленінський заклик»		-/1		
Художник коксохимзаводу				1
Заступник директора друкарні		1		
Журналістка шахтної газети				1

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Реабілітовані історією. Луганська область. Кн.1-3.

Таблиця. М.2

Кількість репресованих по Сталінській області за 1942-1943 рр.

	1942	1943	1944	1945
Вчителі	7	33	19	11
Директори, завідуючі, завучі шкіл	2	17	9	3
Служителі релігійного культу		3	16	7
Працівники вузів, науковці			3	
Музичні діячі		2	1	1

Завідуючий міською друкарнею		2		
Бібліотечні працівники		1		
Кінотехнік			1	
Фотограф			1	
Актор драмтеатру			1	
Балерина			1	
Завідуючий клубом			1	

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Реабілітовані історією. Донецька область. Кн.1-9.

Додаток Н

Радянські пропагандистські плакати, що розповсюджувались на території
Донбасу у 1943-1945 рр.

Рис.Н.1.«Зверь ранен. Добьем фашистского зверя!». Художник: Д.

Моор, 1943 г.

<http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html>

Рис.Н.2.«Боец. Украина ждет тебя!». Художник: Н.Жуков. 1943 г.
(<http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html>)

Рис.Н.3. «Выступление истерическое. Наступление историческое».

Художник: Кукринікси, 1944 р.

(<http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html>

; <http://windowsonwar.nottingham.ac.uk/enemy#other>)

Додаток О

Картини донбаського художника І.В. Кириченка

Рис.О.1. «Боец моей роты», художник – І.В. Кириченко, 1945 р.

(http://chendrs.com/art_detail.php?artid=773#top)

Рис.О.2. «Мой однопольчанин». Художник – І.В. Кириченко, 1945 р.

(http://chendrs.com/art_detail.php?artid=768#top)

Додаток П

Газети-плакати Донбасу 1943 р.

Рис.П.1.«Донбасс освобожден! Шахтер, возроди богатырскую мощь Донбасса». Художник: О.О. Кокорекін, 1943 р.

(http://chendrs.com/art_detail.php?artid=768#top)

Рис.П.2.«Мы восстановим тебя, наш родной Донбасс». Художник: В. Коновалов, 1943 р. (<http://infodon.org.ua/stalino/1944-god-v-stalino>)

Додаток Р

Таблиця Р.1.

Дані по спектаклям театрів Сталінської області за 1944 р.

Назва	Вид театру	Кількість спектаклів								Мова постановок
		по плану				за звітом				
		ранкові	вечірні	виїзні	всього	ранкові	вечірні	виїзні	всього	
Сталінський український державний драматичний театр ім. Артема	стаціонарний	24	156	40	220	27	169	41	237	Українська
Маріупольський драматичний театр	стаціонарний	20	174	78	272	17	92	54	253	російська
Артемівський драматичний театр	стаціонарний	15	165	120	300	12	115	115	256	Українська
Костянтинівський драматичний театр	стаціонарний	6	129	89	218	1	129	74	204	російська
Слов'янський драматичний театр	стаціонарний	5	180	78	263	5	118	97	220	російська
Разом		70	804	405	1273	62	623	381	1170	

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАДО. Ф.4982. Оп.1. Спр.1, арк. 121, 151,163,176.

Додаток С

Таблиця С.1.

Ціни на квитки на кіносеанси в Сталінській області у 1944 р.

Середня ціна за одне відвідування		План (в крб.)	Фактично (в крб.)
Міський стаціонарний кінотеатр	дорослий	5,38	5,85
	дитячий	1,50	2,10
Міська кінопересувка	дорослий	5,28	4,23
	дитячий	-	2,18
Сільський стаціонарний кінотеатр	дорослий	3,50	4,43
	дитячий	1	2,03
Сільська кінопересувка	дорослий	3	4,08
	дитячий	1	1,77

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАДО. Ф.4800.
Оп.1. Спр.5., арк. 44; ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп.1. Спр.20, арк.11-16 зв.

Додаток Т

Таблиця Т.1.

Дані по завозу кіноапаратури у східні та західні райони УРСР на
І півріччя 1945 р.

Вид апаратури	Потреба східних областей УРСР (шт.)	Потреба західних областей УРСР (шт.)	Всього (шт.)	Комітет кінематогра- фії при РНК СРСР виділяє (шт.)	Фактично завезено (шт.)
Стаціонарна кіноапаратура	150	150	300	150	132
Пересувна кіноапаратура	200	350	550	450	190
Пересувні електростанції	200	200	400	300	250

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ЦДАВО України.
Ф.4733. Оп.1. Спр.38, арк.67-70.

Додаток У

Таблиця У.1.

Відомість про кількість повнометражних звукових широкоплъночних кінофільмів «Главкінопроката» по УРСР на 20 грудня 1943 р.

Області	Кількість кінофільмів	Копії кінофільмів
Ворошиловградська	43	48
Запорізька	12	12
Київська	50	56
Дніпропетровська	20	24
Полтавська	51	53
Сталінська	55	65
Сумська	51	61
Харківська	55	68
Чернігівська	15	15
Всього	143	402

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ЦДАГО. Ф.1. Оп.70. Спр.64, арк. 26.